

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Birinci Dünya Harbi Başlangıcında 3. Ordu

SARIKAMIS

ÇEVİRME MANEVRA ve MEYDAN MUHAREBESİ —

Emekli Kurmay Yarbay
ŞERİF (Köprülü)

Yayına Hazırlayan
Dr. Mustafa GÖRÜYILMAZ

Birinci Dünya Harbi Başlangıcında 3. Ordu

SARIKAMIş

ÇEVİRME MANEVRASI ve MEYDAN MUHAREBESİ

YAZAN

Emekli Kurmay Yarbay

şERİF

(Köprölü)

Mülga 9.Kolordu kurmay Başkanı

Metin İçinde ve Dışında Yeterince Harita ve Krokileri
ve Çeşitli Resimleri Kapsar

Yayına Hazırlayan

Dr. Mustafa GÖRÜRYILMAZ

Ankara - 2009

SARIKAMIŞ

Dizi Araştırma
Yazan Emekli Kurmay Yarbay ŞERİF (Köprülü)
Yayına Hazırlayan Dr. Mustafa GÖRÜRYILMAZ
Radakte Şükran GÖRÜRYILMAZ
Sayfa - Kapak Tasarım Serdar ARITÜRK

2. Baskı - ANKARA 2009

ISBN 978-605-89492-1-8

KORZA YAYINCILIK
BASIM SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.

Büyük Sanayi 1. Cad. 95/1 • İskitler/Ankara
Tel : 0 312 342 22 08
Fax : 0 312 341 14 27
e-mail : korza@korzabasim.com.tr
web : www.korzabasim.com.tr

İÇİNDEKİLER

SÖZBAŞI	VII
Bir Günün Fıkrasından	1
MUKADDİME.....	3
Bir Cevap	5
Orduyu Gençleştirme Meselesi	13
Yeni Tarz Mesai ve Zihniyet Hakkında	17
Genel Seferberliğe Doğru	23
Seferberlik	27
3. Ordu'nun Toplanması	32
Yığınak Başlangıcından Rusların Hududu Tecavüzüne	
Kadar Cereyan Eden Olaylar	40
Harp Başlangıcı.....	51
3. Ordu Komutanlığı'nın Harp Planı	54
Toplanma ve Harp Planının Stratejik Değeri Neydi ?	60
Rusların Sınırı Geçmesi	65
İstanbul'un Müdahalesi ve Harp Planında Değişiklik.....	75
Köprüköy Muharebesi	86
Köprüköy Muharebesi'ne Ait Ordu Emirleri ve Bunların	
Pratik Değeri.....	92
1914'de Başkomutanlık Vekâleti	117
Köprüköy Muharebesi'nden Sonra	123
İsteğe Bağlı Geri Çekilmeden Sonra	143
Ahmet Fevzi Paşa Niçin Emekli Edildi.....	148

Taarruz ve Kuşatma Projeleri.....	153
Harekâtın Meydana Geliş Tarzı.....	178
Aras Vadisinde Neler Oluyor.....	188
24 Aralık Gecesi Durum.....	194
10. Kolordu Ne Durumda?.....	228
Bizim Son Günümüz.....	249
BITİRİŞ ve KARAR.....	256
HARİTALAR.....	263

Dr. MUSTAFA GÖRÜRYILMAZ

ÖZGEÇMİŞ

Mustafa Görüryılmaz, 1958 yılında Kayseri’de doğdu. İlk ve orta öğrenimini aynı şehirde tamamladı.

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi bölümünü bitirdi. Hukukun temel bilgilerini alabilmek amacıyla İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesine üç yıl devam etti.

Ankara Üniversitesi’nde Türklerde Anayasa Hukukunun Gelişmesi konusunda Yüksek Lisans yaptı. Milli Mücadele Döneminde Türk Dış Politikası konulu tez ile Doktora çalışmalarını tamamladı.

Kıbrıs, Kafkaslar, Ortadoğu, Balkanlar, Türk-Rus-Ermeni ilişkileri, Milli Mücadele ile Anayasa ve denetim konularında hazırladığı bilimsel makaleleri çeşitli akademik dergilerde yayınlandı.

Akademik çalışmaları esnasında 1988 yılında TRT Haber Merkezi’nde muhabir olarak göreve başladı. Yaklaşık 11 yıl TRT Meclis Bürosu’nda muhabirlik yaptı. Ardından aynı yerde yöneticilik görevinde bulundu.

Haziran 2001 tarihinde TRT Bakü Temsilciliği görevine atandı.

Azerbaycan’da haber hizmetinin yanı sıra, bazı konularda hazırladığı belgelerle ile çok sayıda haber programının yapım - yönetimini gerçekleştirdi.

Bunlar arasında Türk Kafkas İslam Ordusu’nun 1918 yılında bölgede yaptığı faaliyetler hakkında hazırladığı Onbeşlilerin Türküsü adlı belgesel, Azerbaycan’daki bazı kuruluşlar tarafından ödüle değer görüldü. Azerbaycan Gazeteciler Cemiyeti de Yılın Belgeseli dalında büyük ödüle lâyık buldu.

TRT Bakü Temsilcisi olarak 3 yıllık görevini tamamladı ve Ankara’ya döndü. Halen TRT Muhabiri olarak çalışmalarına devam etmektedir. Mustafa Görüryılmaz’ın Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler - 1918 - (bu araştırma Azerbaycan Türkçesi ile Bakü’de de yayınlanmıştır) konulu araştırmasının yanı sıra, Türklerde Ana-

yasa Hukukun Gelişimi ve elinizdeki Sarıkamış Çevirme Manevrası ve Meydan Muharebesi adlı yayınlanmış kitapları bulunmaktadır.

Çeşitli basın meslek kuruluşlarının üyesi olan Mustafa Görür-yılmaz, sürekli basın kartı sahibidir. Evli ve iki çocuk babasıdır.

SÖZBAŞI

Türk milletinin ve özellikle yeni yetişen nesillerin, Türk devletinin son 150 – 200 yıllık tarihini en ince ayrıntılarına kadar bilmesi ve incelemesi gerekir. Fakat yeni yetişen nesillerin önüne konulan bilgiler bazen yetersiz, bazen de gerçeği yansıtmayan ya da çarpıtılmış bilgiler olabilmektedir. Olayların içinde, tam ortasında yaşamış ve gelişmeleri yakından takip etmiş kişilerin hatıraları bu bakımdan önemlidir. Atalarımız Bilge Kağan ve Kül-Tigin, hatıraları diyebileceğimiz duygu ve düşüncelerini, Orkun Abidelerine kazımışlardır. Bu bengü taşlar, Türk milletine bir vasiyettir. Fakat ne yazık ki geçtiğimiz asırlarda, bu gelenek, Bilge Kağan'ın evlatları tarafından unutulmuştur. Ülkemizde ise anıları yazma geleneği -son yıllarda artmakla beraber- yeterli seviyede değildir. Biz burada bu ve benzeri sebepler üzerinde durmayacağız.

Elinizdeki eser, Birinci Dünya Savaşı'nda, Doğu Cephesi'ndeki 3. Ordu'ya bağlı 9. Kolordu Komutanlığı Kurmay Başkanı Yarbay Şerif Bey'in, Sarıkamış Askerî Harekâtı'ndaki hatıralarını ihtiva etmektedir. Kaymakam (Yarbay) Şerif Bey, Sarıkamış Çevirme Harekâtı'nın sonunda Ruslara esir düşmüş, daha sonra Sibir'e sürülmüş, Bolşevik ihtilali üzerine, bir yolunu bulup kaçmış ve İstanbul'a ulaşmıştır. Sarıkamış'ta kar ve tipiye yenik düşen kahraman silah arkadaşlarıyla yaşadıklarını, önce Akşam gazetesinde tefrika ettirmiştir. Gazetede bu yayın, pek çok çevrenin eleştirisine uğramış ve bunun üzerine, anılarını, kısa süre sonra 1922 yılında bir kitap halinde yayınlamıştır.*

* Şerif Bey'in hatıratı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları tarafından, "Sarıkamış; Köprülü Şerif (İlden); Yayına Hazırlayan: Sami Önal, İstanbul 1999" künyesi ve Latin harfleriyle daha önce basılmıştır. Adı geçen eserde, yer ve kişi adları ile tarihlerin Latin harflerine ve yeni rakamlara çevrilirken maddi hatalar yapıldığını gördük. Bunun üzerine daha önce hazırladığımız çalışmamızı yayınlamaya karar verdik.

Şerif Bey'in hatıraları, siyasi ve askerî tarihimiz bakımından önemlidir. Askerlik ve kumanda etme sanatının yanı sıra, dil ve edebiyat, ekonomi, coğrafya, sosyoloji, psikoloji, din ve hatta hekimlik gibi alanlar bakımından da önemi bulunduğu inanıyoruz. Sözün kısası, her meslek grubu ile aydınların ve özellikle gençlerin, bu tür eserlerden alacağı bir ders, herkesin kendine göre çıkaracağı bir hisse, mutlaka vardır. Türk milleti, kendisine saldırılmadıkça ya da mecbur kalmadıkça bir başka devlete taarruz etmemiştir. Türk tarihi bunun ispatıyla doludur. Bir savaştan galip veya mağlup çıkılabilir. Fakat savaş her hâl ve şartta bir facia ve bir insanlık suçudur. Türk milleti buna inanır. Sarıkamış faciası bir kere daha göstermiştir ki Türk milleti vatanın her karış toprağı için büyük bedeller ödemiştir. Bu bakımdan Türk milleti ve Türk vatani üzerinde gizli veya açık emelleri olan düşmanların, bunun hesabını iyi yapması gerekir.

Türk milleti ve tarih, Birinci Dünya Savaşı, Enver Paşa, İttihat ve Terakki Partisi ile o dönemin yöneticileri hakkındaki hükmü vermiştir. Enver Paşa ve arkadaşları, müesseseleri tamamen yozlaşmış, çürümüş ve yıkılmaya yüz tutmuş olan Osmanlı Devleti'ni kurtarabilmek için, büyük vatansever duygularla yola çıktılar. Fakat Batılı sömürgeci ve emperyalist ülkeler, Türk devletinin yıkılması için aralarında anlaşmışlardı. Osmanlı Devleti'nin topraklarını aralarında paylaşmak için saldırıya geçmişlerdi. Enver Paşa, işte o şartlarda, Türk ordusunun başına geçti. Önce Edirne, sonra da Çanakkale Savaşlarında, ardından Irak'taki Kut-ül Amara'da, İngilizleri ve müttefiklerini yerle bir eden kahraman Türk ordusunun komuta kademesinin en tepesinde, Genelkurmay Başkanı ve Başkomutan Vekili olarak Enver Paşa bulunuyordu. Birinci Dünya Harbi'nin sonuna doğru, Türk Silahlı Kuvvetleri, 1918 yılında, Kars,

Ardahan ve Batum, Kuzey Azerbaycan'da Gence, Bakü, Karabağ, Nahçıvan, Dağıstan'da Derbent, Timurhan Şura ve Mahaçkale, Güney Azerbaycan'da da Urmiye Gölü ve çevresini, Tebriz ve Hoy'u, İngiliz ve Rusların işgalinden kurtarmıştı. Bu orduların komuta kademesinin en tepesinde de yine Enver Paşa vardı.”

Elinizdeki bu eserde, Yarbay Şerif Bey'in, Enver Paşa hakkındaki bazı düşüncelerine katılmadığımızın özellikle bilinmesini arzu ediyoruz. Kitapta, Mete'nin kurduğu kahraman Türk ordusunun Genelkurmay Başkanı ve Başkomutan Vekili ile diğer komutanları hakkında yazarın dile getirdiği düşünceler ve yakıştırdığı bazı sıfatlar, hatasıyla sevabıyla tamamen Şerif Bey'e aittir. Yeri gelmişken, Şerif Bey'in vatanseverliğinden de kesinlikle şüphe duymuyoruz. Şerif Bey'in bu eserde dile getirdiği görüşleri, gerçekten bir facia olan Sarıkamış Savaşı ve bunun sonucu ortaya çıkan acı manzarlalar ve esaret hayatının etkisiyle kaleme aldığını, okuyucularımızın göz önünde bulundurması gerektiğini hatırlatıyoruz.

Bu hatıratın, Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi'nde bulunan eski harflerle 1922 yılında basılmış nüshasını, 1996 yılında Latin harflerine çevirmiştik. Müsvedde olarak bir köşede duran bu çalışmayı, gazeteci olmamız ve o yıllardaki yoğun Meclis gündemi ve arkasından gelen yurt dışı görev dolayısıyla yayına hazırlamak ancak bu güne nasip oldu.

Yarbay Şerif Bey'in üslubuna ve yazı tekniğine müdahale etmemeye özen gösterdik. Şerif Bey, eserinde, vurgu yapmak amacıyla bazı kelime ya da cümleleri, parantez veya tırnak içinde göstermiştir. Biz de bu tür vurguları *italik* harflerle yazmayı uygun

*Azerbaycan ve Dağıstan'ın kurtuluşu için bkz. Görüryılmaz, Mustafa; Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler -1918- İstanbul 2007.

bulduk. Diğer yandan bu hatırat, o yıllardaki Türk dili ve edebiyatının özelliklerini de bünyesinde barındırmaktadır. Şerif Bey'den, hatıratında, bir edebi eser yazma titizliğini göstermesi de beklenemezdi; zira o, her şeyden önce, şehit olan kahraman silah arkadaşlarını toprağın kara bağrında ebedi uykuya yollayan ve pek çok hatırayı ruhunda canlı tutan bir muharip askerdir. Öte yandan, artık kullanılmayan bazı kelime ve deyimleri de günümüz Türkçesine aktarmayı bir zaruret olarak gördük. Okuyucuya kolaylık olması bakımından da askerî harekâta ilişkin bazı haritaları kitabın ekler bölümüne koyduk.

Genelkurmay Başkanlığı kaynaklarına göre, Sarıkamış Çevirme Harekâtı'nın başladığı 22 Aralık 1914 tarihinde, 3. Ordu'nun asker mevcudu, 75.000'i muharip olmak üzere, 112.000 idi. Erzurum'daki depolardan alınan 6.000 erle bu sayı, 118.000 olmuştur.

Sarıkamış Harekâtı'nda şehit olanların sayısı çelişkilidir. Türk tarihinde ve halk arasında, bu savaşta 90.000 kahramanın toprağa düştüğü belirtilir. Fakat bu rakam abartılıdır. Çünkü Genelkurmay Başkanlığı yayınları, Sarıkamış Harekâtı'ndaki toplam kayıp sayısının 60.000 olduğunu, bunlardan 7.000 askerin Ruslara esir düştüğünü kaydetmektedir. 14 Şubat 1915 tarihinde toplanan 3. Ordu kuvvetlerinin sayısı ise 42.000 kişidir. Kaynaklar, muharebeden önce 118.000 olan ordu mevcudundan 15.000 kadar ere ne olduğunun ise bilinmediğini yazmaktadır. Askerî kaynaklar, bunların, büyük bir ihtimalle ya çete teşkilatına katıldığını ya da bölgedeki köylere dağıldığının sanıldığını belirtmektedir. Genelkurmay Başkanlığı yayınları, Ruslara esir düşüp de Sibir'e götürülenlerin sayısının ise 7.000 kişi olduğunu yazmaktadır. Sibir'e sevk edilen esirlerden, ağır yaralı olanların büyük bir bölümü bakımsızlık yüzünden yolda şehit olmuş, sağ kalanların bir kısmı esarete haya-

tını kaybetmiştir. Esareten kaçmayı başaranların az da olsa bir bölümü 1918 yılında Türk Kafkas İslam Ordusu saflarına katılmış, bir kısmı yolda hayatını kaybetmiş, büyük bir bölümü de vatana kavuşabilmiştir. Bu arada, şehit sayısı ister bir kişi olsun ister 90 bin, bu rakamlar Türk milletinin yüreğindeki acıları asla azaltmaz ya da çoğaltmaz. Sarıkamış'ta toprağa düşen Mehmetçiklerin ve o ak ölümden sağ kurtulan gazilerinin hepsi birer kahramandır.

Sarıkamış Harekâtı'nda Rusların kaybı ise savaşlarda 20.000 ölü, donma yüzünden 9.000 ölü ve 3.000 de esir olmak üzere, toplam 32.000 civarındadır.

Yeri gelmişken şunu kaydetmek isteriz ki, bu harekâta, çoğunuzun olduğu gibi, bizim de rahmetli büyük babamızla kardeşleri ve bazı arkadaşları da katılmış; yalnızca büyükbabamız hayatta kalabilmiş, sonraki yıllarda da savaşarak Bakü'ye kadar girmiş ve binlerce silah arkadaşı gibi, bir *adsız kahraman* olarak evine dönmüştür. Şerif Bey'in elinizdeki kıymetli eseri dolayısıyla, Mete'nin kurduğu Türk Ordusu'nun verdiği şehitlere, o muhteşem *adsız kahramanlara* yüce Allah'tan rahmet dilemek, her Türk evladı için bir borçtur.

Bugün bile Sarıkamış olayından öğrenilecek pek çok bilgi vardır. İşte bu bilgileri Türk milletine anlatabilmek için büyük bir emek, gayret ve çalışma örneği ortaya koyan Sarıkamış Dayanışma Grubu Başkanı Sayın Prof. Dr. Bingür Sönmez'e teşekkürü bir borç bilirim. Sayın Bingür Sönmez'in çalışmaları takdire şayandır ve her vatansevere de örnektir.

Bu çalışmanın yayına hazırlanmasında, özellikle tarihler ve olaylar konusunda, *Hicri Tarihleri Miladi Tarihe Çevirme Kılavuzu****

*** Faik Reşit Unat; Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1984).

ile Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'ncü Ordu Harekâtı (Cilt 1, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993) adlı eserlerden, karşılaştırmalı olarak istifade ettik. şerif Bey'in eserinde bulunan yer adlarının, günümüzdeki haliyle karşılaştırılması konusunda yardımlarını esirgemeyen Erzurumlu *uyanık vatansever* Sayın Turgut Er'e de teşekkürü bir borç biliriz.

Ankara - 2009

Dr. Mustafa GÖRÜRYILMAZ

حرب عمومی بدایتندہ اوچنی اردو

صداق فیشہ

الحاقہ سازدہی و میدان محاربہ

Es. No. :	1341 - 64
Remiz :	4.4.137

محردی
مقامد قائم مقام

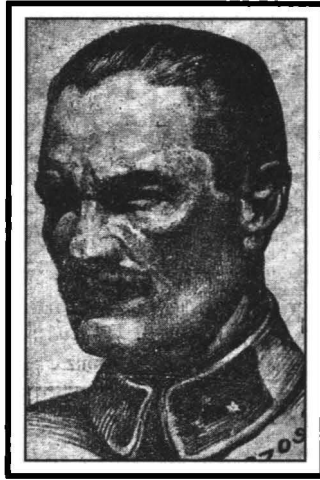
شمریفہ

کودک
ملکا ۹ نجی قول اردو ارکان حربہ رقبہ

مقتن داخلندہ و خارجندہ ایجابی قدر خریطہ و تروکیلی و متعدد رسلی حاویدر .

استانیول نجم استفال مطبعہ سی

۱۳۳۸

- 1 -

Bir Günün Fıkrasından

“ ... Bugün, o hataların yıktığı memleketin harap ve toprak enkazı üstünde, bize biraz hürriyet kazanmak ve yalnız Anadolu ile İstanbul ve Edirne'yi kurtarmak için çarpışan Mustafa Kemal Paşa, eğer Doğu Anadolu harap olmamış olsaydı ve eğer yalnız komutan hatası yüzünden ölüp giden Türkler sağ olsaydılar, bugün Yunanlıları denize dökmüş olacaktı. Şimdi Mustafa Kemal Paşa, Hafız Hakkı'nın muhterem mezarı ile arkadaşı Enver Paşa'nın ara sıra Doğu Anadolu harabeleri arkasından beliren hayaletine karşı yumruklarını sıkıp sorsa ve dese ki: “Dostlar siz ne yaptınız, Türklerin yaşamak ve ölmek için vatana lazım oldukları gün bu gündü. Doğu Anadolu'yu aradık, taradık, o enkaz arasından bir insan ve bin iskelet çıkıyor. Bu kemik olan kahramanlar, bugün hürriyet ve namus için dövüşeceklerdi. Şu hürriyet ve namus savaşında birisinin bile ölmesine güç razı olduğumuz o ordularca Türk'e nasıl kıydınız?..

Falih Rıfki

MUKADDİME (ÖNSÖZ)

Sarıkamış'ı, olaydan yedi sene sonra *Akşam* Gazetesinde tefrika ettirdim. Ardından kitap şeklinde bastırıyorum. Bu kitap Mondros Mütarekesi'nden evvel bu memlekette yayınlanamazdı. Mütarekeden sonra ise esir subaylarımızın dönüşünü beklemeyi tercih ettim, ancak bu sayededir ki cinayetin bazı gizli ve kirli izlerini bulup öğrenmek mümkün oldu.

Sarıkamış Çevirme Manevrası, 3. Ordu'nun bu manevradan önceki bir buçuk ay zarfında Rusları toprağımızdan söküp atamaması yüzünden çıktı. İlk fikri İstanbul verdi. 3. Ordu Komutanlığı, dolaylı emir demek olan bu fikri kabul etti ve yerine getirilmesi hakkındaki görüşünü Başkomutanlık Vekâleti'ne arz etti.

Bundan dolayı Çevirme Manevrası kararına, 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Hazretleri'nin tamamen itirazda bulunduğu ve o sebeple görevinden ayrılmaya zorlandığı hakkındaki kanaat yanlış olsa gerektir.

Benim fikrimce bu Çevirme Manevrası, Köprüköy Muharebesi'nin icrası için, 3. Ordu Komutanlığı'nın elindeki kuvvetleri tamamıyla kullanamadığından meydana gelen hatanın bir kaçınılmaz neticesiydi. Bu sayede kitabıma, ordunun seferberliğinden ve önceki safhalarından başlamaya lüzum gördüm ve -bilmem niçin?- harekâtın akışı hakkında şahsi görüşlerimi de ilave ettim.

Bazen bir safhayı, görebildiğim ayrıntılarıyla meselenin anlaşılmasını arz etmek için, şöyle diyeyim, konu dışına çıktım. Bununla beraber, hiçbir zaman olaydaki kişilere hürmetsizlik göstermek gibi bir maksat takip etmedim, herkes kendi zevkine ve takdirine göre kalem kullanır. Bu hususta,

fark edemeyeceğim bir hataya düşmüşsem kamuoyunun affını rica ederim.

Ben bu naçiz eserde, halka, fedakârca bir teslimiyet gösterdiği bir iki tecrübesiz komutanın, kendilerini kanuni sorumluluğun dışında saymaları yüzünden, ordumuzu, ne kadar küstahlıkla kaza bela uçurumlarına attıklarını göstermek istedim. Bu çerçevede ordumuzun gelecekteki tarih kütüphanesine bir hatıra ilave etmeyi başardıysam bahtıyırım.

Şerif

Hafız Hakkı

Enver Paşa

BİR CEVAP:

“ ... Ben ne yapabilirim? “ *Mademki ölmüştür, hayırla yâd ediniz...*” diyorsunuz. O, bu gün toprak altında çürümüş gitmişse, cinayetlerin ortağı olan Enver hâlâ sarayda hükümrân mıdır sanıyorsunuz. Hayır, azizim, bu iki şahsiyetin ikisi de ölmüştür. Enver *Sarikamış* faciasında yalnız değildir. Suç ortağı vardır ve o da Hafız Hakkı’dır. Siz, ben, o, sahnede kimler oynatılmışsa, doğru dürüst gördüğümüzü ve bildiğimizi hiç tereddüt etmeyerek söylemeli ve tenkit etmeliyiz, ta ki melun bir inadın fedakâr bir orduyu mahvetmekte olduğunu anladığı vakit Soğanlı Dağlarının o uğursuz sırtında:

“- Allah’ım bana şu akıbeti gösterme!” diye ölüm dilenen şehit muhterem

Albay Ethem Bey’in ve daha nice muhterem ve masum şehitlerin ruhu teselli bulsun.

Ben o senenin teşrinî evvel ve sânisî içinde (14 Ekim ile

13 Aralık tarihleri arasında) 3. Ordu heyetinin cengâverane safhalarını, içlerinden biri de siz olduğunuz zeki ve namuslu tümen ve kolordu komutanlarının dâhiyane idarelerini, şahsi cesaret ve meziyetlerini düşünüp de Sarıkamış harekâtında, iki derbederin, bütün orduyu ceplerindeki kumar parası gibi, *at! kır! ver!...* emirleriyle, ne fennin ne aklın kabul edeceği bir tarzda -hem biliyorsunuz, kaç buçuk günde- mahv ü perişan ettiklerini gözümün önüne getirdiğim zaman aklımı bozacağımı sanıyorum... Hem benim maksadım, bu sefere ait savaştaki bütün olayları yazmak değildir. Genelkurmay, harp tarihimizi, resmi belgelere dayanarak zaten yazıyor. Enver'in karargâhının da harekâtını zabt ve kaydedecektir. Fakat hiçbir zaman, bu önemli Aralık Çevirme Manevrası'nın, yalnız Enver'in ve Hafız Hakkı'nın gurur ve azameti sebebiyle berbat olduğunu tafsil edemeyecektir. Ben öyle zannediyorum.

Ben zaten, Hafız Hakkı'nın sorumluluk hissesini ihtiva eden kanlı dosyanın ayrıntısını bilmiyorum. Fakat bildiğim şeyler, bu facianın büyük çizgilerini, sahnenin ön ve arka planlarını tespit etmeye yetecektir.

Ben, aziz ve muhterem Bey, yazacağım ve yazdığım yazıları yayınlarken, ne bir tereddüt göstereceğim ne de takma ad kullanacağım. Yazılarımı tetkik ettikçe siz de tasdik buyuracaksınız ki bugün birisi bedenlen, diğeri manen ölüp gitmiş bu iki şahsiyeti ve bu heyecanlı facianın diğer şahıslarını aklım erdiği kadar tahlil ederken, araştırmaya değil, gözümle gördüğüm belgelere ve şahsi gözlemlerime bağlı olacağım ve orada kalacağım... Buna muvaffak olamasam bile her halde fikrim ve niyetim budur.

Sarıkamış o tarihi faciadır ki bize verdiği zaaf senelerce sürdü. Irak ve Filistin Orduları bile bu facianın korkunç darbelerine uğradı. Devletin en seçkin ve en kuvvetli bir ordusu, bir iki gün içinde sarsıldı, yıkıldı, yerle bir oldu...

- Ordu mu zayıftı, düşman mı kuvvetli?

- Hayır! Düşman hiç kuvvetli değildi ve orduda kayda değer bir zaaf eseri yoktu.

- O halde nasıl oldu?

- ...

Sonsuz saygılar.”

Bu olayı açıklamak için asıl sebepleri tetkik etmeye gerek vardır. Savaş alanı ve ordu hakkında yazılacak birkaç sayfa yazı bize gösterecektir ki Sarıkamış Çevirme Manevrası'na, bizim kuvvetlerimiz, bizim komutanlarımız ve bizim askerlerimizle iyi bir sonuca ulaştırılabildi. Elverir ki bu manevrada iki muhalif ordunun sayı ve nitelikçe değerleri düşünüldüğü gibi, mevsimin ve bölgenin de tesiri düşünülmüş olsun. Eğer bu sebepler hakkıyla incelenip hesaba katılsaydı, Sarıkamış Manevrası mutlaka parlak bir zaferle taçlanır ve Erzurum Vilâyeti gibi memleketin en cesur harp unsurunu çıkaran bir bölge, Cihan Harbi'nin ilk senesinde düşman çizmeleriyle çiğnenmezdi... ✍

ARAZİ NASILDI ?:

Savaş bölgesinin coğrafya bakımından en farklı ve belirgin özelliği şudur:

1- Erzurum ve civarının suları Fırat Nehri'nin başlangıcı olan Karasu vasıtasıyla Basra Körfezi'ne akar.

2- Hasankale ve civarı -Aşağı ve Yukarı Pasinler bölgesi- Aras Nehri havzası dâhilindedir. Sularını Kars Çayı-Arpaçay vasıtasıyla Aras Nehri'ne veren Sarıkamış ve civarı da bu suretle Hazar Denizi eğrisinde bulunuyor demektir.

3- Oltu ve civarının suları Oltu Çayı ile Çoruh Nehri'ne

akar, yani Oltu ve civarı Karadeniz eğrisindedir.

Şu üç tasnif bize gösteriyor ki harekât bölgesi üzerinde en önemli savaflara sahne olan bölge, üç muhtelif deniz eğrisini ayıran doruk çizgilerinin bağlanma noktası civarındadır.

Erzurum Ovası, yani Fırat havzası, Aras vadisinden Erzurum doğusuna ve yakınındaki “*Deveboynu*” silsilesiyle ayrılır. Fırat vadisinden Oltu’ya, yani Karadeniz havzasına geçmek için Dumlu Dağlarının bir boyun noktasını aşmak mecburidir ve yine bunun gibi, Karadeniz eğrisinde bulunan Oltu ve Bardız mevkillerinden Hazar Denizi eğrisinin bir başlangıç noktası olan Sarıkamış mevkiine varmak için mutlaka bir dağ silsilesini geçmek lazım gelecekti.

Üç deniz eğrisinin birleştiği bu dağlık bölge, genellikle deniz yüzeyinden 2.000 ile 3.000 metre yüksektir.

YOLLAR:

1- 1914 senesinde Erzurum’dan Hasankale istikametiyle Sarıkamış’a giden yol, Hasankale’ye kadar şosedir ve her mevsimde topların geçişine müsaittir. Hasankale’den Köprüköy’e kadar mevcut şose tamire muhtaç olmakla beraber, Köprüköy civarına kadar düzdür. Köprüköy’den hudut gümrük noktası olan Kötek mevkiine kadar yol ancak yaz mevsiminde askeri birliklerin hareketine müsaittir. Bu yol Aras Nehri’nin birçok bağlantılısını ve bu dereler arasında kalan muhtelif sırtları aşarak, Horum Düzü’ne doğru yükselir ve meşhur Zivin Tabyası’nın batısındaki boyun noktasından itibaren sert bir meyille Kötek’e iner. Kötek’ten itibaren Rus hududunu geçerek gayet muntazam bir şose halinde Sarıkamış’a gider.

2- Erzurum’dan Oltu istikametine adi bir yolla gidilir. Bu

yol Erzurum Ovası dâhilinde az çok muntazam bir şosedir. Karagöbek Tabyası'ndan sonra dalgalı ve dağlık bir araziden geçer. Gökdağ'ın bir boyun noktasından Sivri Deresi'ne ve Karadeniz eğrisine dâhil olur ve Kale Boğazı'nda Rus hududunu geçer, Oltu'ya varır.

Oltu'dan sonra muntazam bir şose, Ardahan istikametine uzayıp gider.

3- Hasankale ile Köprüköy hattının kuzeyindeki bölgede yol yoktur. Köyler arasında adi ve doğal çizgiler vardır. Bundan dolayı Bardız'a gitmek için dağlık bir arazinin sarp keçi yollarını takip etmek mecburidir. Rus hudut karakol merkezi olan Bardız'dan Sarıkamış'a kadar giden yol, Çamur veya Soğanlı Dağları'ndan geçer ve kışın terk edilmiştir.

(Dokuzuncu Kolordu'nun üç tümeni, 1914 Aralık'ın 11'nci günü bu dağ yollarıyla Bardız'a geldi ve Bardız'dan itibaren kılavuzun yaylalar üzerinde gösterdiği istikametle Çamur Dağları'na çıktı. Yollarda ve Çamur Dağları'nda yarım metreden bir metreye kadar kar vardı. Kolordu sahra toplarını birlikte götürememişti.)

“Kocut-Çamur-Allahuekber” Dağlarının doruk hattı Hazar Denizi'ni Karadeniz'den ayırır.

(10. Kolordu'nun üç tümeni ve bütün bataryaları, Erzurum'dan güçlkle Oltu'ya geldi. Oltu'dan sonra Kolordu'nun iki tümeni Sarıkamış'a yürümek için gayet sarp ve yüksek Allahuekber Dağı'nı geçmeye teşebbüs etti. Bu Kolordu bu dağda perişan oldu.)

Oltu, Karadeniz eğrisinde, Sarıkamış ise Arpaçay-Aras Nehri havzasında yani Hazar Denizi eğrisindedir.

Harekât bölgesinin doğu ucu ile batı ucu, yani Bâyezid havalisiyle Çoruh Nehri havzası bizim bahsimizle alakalı değildir.

SAVAŞ BÖLGESİ HAKKINDA DÜŞÜNCELER

Savaş bölgesi dâhilindeki büyük ve küçük şehirler 1914 senesinden çok evvel ilerleme ve gelişme kabiliyetini kaybetmişti. (Biz yalnız özetle 3. Ordu müfettişlik bölgesini söz konusu edeceğiz.) Kasabalar sakinlerinin ve yolcularının servet sahibi olmasıyla gelişir, servet ise ticaretin sonucudur; ticaret için evvela müşteri, ikinci olarak yollar ve nakliye araçları lazımdır. Birçok iç ve dış olaylar, 3. Ordu Müfettişlik bölgesindeki halkı servet ve saadet yollarından uzaklaştırmıştı. Trabzon'u *Erzurum-Eleşkirt-Karakilise-Diyadin-Kızıldize* üzerinden İran'a bağlayan yol, eski zamanlardan beri İran'ın Karadeniz'e yegâne ihracat ve ithalat yoluyken, değil demir yoluna dönüştürülmek, hatta şose halinde her mevsimde geçmeye ve ulaşımına müsait bir şekilde tutmak bile kolay olmamıştı. Rusya Çarlığı'nın baskıcı siyaseti İran ticaret yolunu Erzurum yolundan *Batum-Culfa* demiryoluna kaydırmak için ne yapmak mümkünse yapmıştı. 2. Meşrutiyet'ten önceki idare-i maslahat devrinde Kafkasya demir yollarının günden güne gelişmesinden İran ticaret yolunun gelecekte alacağı yeni istikametleri gören olduysa bile, bunu yine kendi memleketimizden geçirmek için çare arayan olmadı. Seneler geçtikçe, Trabzon'dan kalkan deve kervanlarının sayısı azaldı. Erzurum Vilâyeti dâhilinde hiçbir zaman çağa uygun asayiş tesis edilememişti. Pasinlerden sonra, kervanlar, Kürt aşiretlerle meskûn ve günlerce süren bir bölgeden geçmek mecburiyetindeydi. Bilhassa *Tahir Gediği* denilen boyun noktasını saldırıya uğramadan aşmak her kervana nasip olur nimetten değildi. Diyadin Gediği'nde yine aynı tehlikeler mevcuttu.

Meşrutiyet'ten dört beş sene evvel Rusya hükümeti tarafından teçhiz edilip silahlandırılarak Muş taraflarında kargaşa çıkarmak için huduttan içeri sevk edilen Ermeni

çeteleri, İran yolunu kat ederek geçerlerdi. Bütün bu ahval, İran transit ticaretinin *Culfa-Batum* yoluna dönülmesini icap ettirmişti. Erzurum Vilâyetinin Kafkasya'ya ihracatı hiç derecesindeydi. Yollardan kervanlar kesilince, kervansaraylar, konaklar ve hanlar vasıtasıyla memlekete intikal eden servet de kesildi. Şehirlerin ticareti kendi yakın çevrelerine bağlı kaldı. Memleket dâhilinde her türlü ihtiyaç, sanayi ürünleri ve yerli mahsullerle temin edilemediğinden, memleketin serveti ya *Kötek* hudut kapısından Kafkasya'ya yahut Trabzon Limanı'ndan Avrupa'ya, Amerikan komisyoncularının kasalarına akar. O suretle ki seneler geçtikçe Erzurum Vilâyeti halkının zengini fakirleşmeye, fakiri sefalet içinde kıvranmaya başladı ve köylerde, kasabalarda, şehirlerde yıkılmaya yüz tutan binalar tamir edilmemeye, yıkılan evler tekrar yapılmamaya maruz kaldı.

İhracat bakımından, yalnız Trabzon Vilayeti ile Sivas'ın doğu kısmı ve bir dereceye kadar Elazığ Vilayetleri faaldi. Sahil şehir ve köyleri müstesna olmak üzere, dâhilde kalan bütün yerler gelişme ve bayındırlık nimetinden mahrumdu ve Trabzon'dan İran hududuna kadar koca bir memlekette medeniyet eseri adına eğri büğrü direklere, ekseriya bilek kuvvetiyle çekilmiş ve koptukça eklenmiş ve eklendikçe çirkinleşmiş, yıpranmış telgraf tellerinden başka bir şey bulunmazdı. Erzincan'da, su kuvvetiyle işleyen basit bir aba ve bir beylik un fabrikasından başka şu geniş ve tarihi harekât bölgesinde çarkı döner ve düdüğü öter bir medeni eser bulmak ve görmek nasip olmazdı.

Büyük şehirler arasında yolcu nakleden yerli ve Rus imali fayton ile yöre halkı tarafından *furgun* denilen yaysız at arabaları, kağnı tabir olunan -iki som tekerlekli ve tekerlekleri kalın ve sağlam bir dingile tutturulmuş- köylü arabaları, yük hayvanı ve deve kervanları bu bölgenin tek nakil aracıydı; otomobil ve kamyon o bölgeye seferberlik esnasında dâhil

oldu.

Ayrıntılı bilgiler gösteriyor ki -Balkan Harbi ile de az çok zarara uğramış olan- bu harekât bölesi 1914 yılında, 1877-78 (93 Harbi) yılındaki zenginlik ve kalkınmışlıktan çok geri bulunuyordu. Gerçekten de 1877-78 seferinde bu savaş bölgesinin ambarları zahire ile halkının keseleri para ve kalpleri cesaret ve gururla doluydu. Halk gayet hamiyetli, cesur, civanmert ve tecrübeli olmakla beraber, hiç kimsede 1877-78 seferindeki kudret ve azamet kalmamıştı. 1877-78 seferine can atan kahramanların tek vücut bir kitle olmasına karşılık, 1914 senesinde o kahramanların evladı bilhassa şehirlerde, Meşrutiyet'in kötü tedbirleriyle İttihatçı-İtilafçı zümrelerine ayrılmış ve zaten *Hamidiye Aşiret Alayları* yanlış teşkilatıyla şımarmış olan bazı Kürtler, vatanın hayat-memat mücadelesinden, ötede beride gasp ve yağma etmek için fırsat kollar olmuşlardı.

İşte 3. Ordu Karargâhı ile 9. Kolordu ve İkinci Süvari Tümeni, Fransız milyarlarının bütün teçhizat kudretiyle Avrupa'daki emsalleri arasında mükemmel bir hale gelmiş ve her türlü medeni araçlara ve ilerlemenin kaynağına sahip olmuş olan -tarihi- düşmanımız Ruslarla boy ölçüşmek için bu fakir ve geri kalmış bölgede seferber olacaktı.

- 2 -

ORDUYU GENÇLEŞTİRME MESELESİ

Sarıkamış felaketi, Başkomutan Vekili Enver Paşa ile Genelkurmay İkinci Başkanı iken 10. Kolordu Komutanlığı'nı üslenen Hafız Hakkı Paşa'nın yanlış tedbirlerinin eseridir. Bu mühim noktayı ayrıntılarıyla anlatacağız. Enver ve merhum Hafız Hakkı orduyu gençleştirme gayesiyle iktidar mevkiine geçmişlerdi.

Bugün bile, en büyük ve medeni devletlerde bile, her devlette, genel hizmetleri yürütme görevini üslenmiş daireleri elinde bulunduran ve siyasi, idari, mali, iktisadi ve askeri işlere yönelik resmi ve özel kurumları, devletin gelenekleri, kanunları ve usulüne göre çeviren seçkin tabaka fertleri sınırlıdır. Mesela, İngiltere İmparatorluğu'nun genişliğine rağmen siyasi, askeri ve iktisadi işlerinin bir makine intizamıyla işlemesi, her İngiliz vatandaşı ve himayesinde bulunanların teker teker ilim ve irfan sahibi olmasından kaynaklanmamaktadır. Belki, devletin genel idaresini üslenenlerin sayısı toplam nüfusun birkaç yüzde bir oranından az olan seçkinlerin iyi yetiştirilmiş ve iş başına geçirilmiş olmasındandır. Şüphesiz ki Cihan Harbi felaketine kadar kendi güçlerine göre çok fazla gelişme göstermiş olan Balkan devletlerinde yönetime hâkim ve yetişmiş olanların sayısı parmakla sayılacak kadar azdı.

Şunu demek istiyoruz ki bizde Meşrutiyet'in iadesiyle yeni doğan arzular sonuçsuz kaldıysa yalnız halkın cehaleti yüzünden değil, istibdat zoruyla büyük sayılan adamların şeref ve faziletten, geleceğe hazırlanan gençlerin ise öğretmen

ve okuldan mahrum olmalarından dolayı, halkın başına geçecek ve gereken işleri idare edecek ehil ve liyakatli bir aydın tabakanın yok olması yüzünden oldu. Zaten Meşrutiyet bile irfan ve idraki sınırlı, fakat hiç olmazsa kalbinde zulme karşı isyan kanı kaynayan tecrübesiz gençlerin yardımlarıyla elde edilmişti.

Enver ve Hafız Hakkı, bu gençler arasına bilfiil dâhildiler.

Dış siyasetimizin, zamanın nezaketi ile uygun şekilde idare edilememesi, başımıza Balkan ittifakı belasını ve ardından harp felaketini getirdi. Ordu hazır değildi. Fakat üç cepheden aynı şartlar ve benzer şekiller altında başlayan hezimet ve mağlubiyetler, orduda en çok büyük ve küçük kıta komutanlarının bilgi ve ahlakî yönlerden savaşa hazırlanamamış olduğunu meydana çıkardı. Barış üzerine ne yüreğe şifa verecek surette görevine sarılabilmiş bir araştırma heyeti ne de ciddi bir divan-ı harp eseri görülmeyince, memleketin siyasetine hâkim olan İttihat ve Terakki çevrelerinden mesullerin cezalandırılması talepleri yükselmeye başladı. Gerçekten vatan büyük bir felaket geçirmiş ve milli varlığın tek dayanağı olması lazım gelen ordunun yeni baştan düzenlenmesi ve liyakatsiz komutanların, hiç olmazsa şimdilik, emekliye sevk edilerek ordudan uzaklaştırılması uygulanması mümkün olmayan bir karar gibi görülmüştü. Buna bizzat sorumlu olanlardan başka herkes taraftardı. Anlaşmazlık, olsa olsa kararın aşamalı mı yoksa birden bire mi tatbikinin uygun olduğu noktasında toplanıyordu.

Balkan Harbi'nden sonra Harbiye Nezareti'ne geçen İzzet Paşa Hazretleri, böyle, ordunun hayatı ile ilgili bir meseleyi köklü bir şekilde halletmekte bazı esaslı sakıncalar gördü ve aşamalı olarak uygulanmasına taraftar oldu. Lakin İttihat ve Terakki'nin askeri unsurları zamanın tereddüt ve bekleyeme müsait olmadığını belirterek, işi yeniden ve bir defada hallediverme yolunu seçince, İzzet Paşa Hazretleri istifaya mecbur

oldu. Bu istifa Enver'in Harbiye Nezareti ile Genelkurmay Başkanlığı'nı, Hafız Hakkı merhumun da Genelkurmay İkinci Başkanlığı'nı işgal etmelerine yol açtı.

Yüksek askeri makamlardaki bu değişikliğin ardından Ceride-i Askeriye, emekliye sevk edilen komutan ve subayların uzun bir listesini yayın ve tamim etti. Ordu müfettişleri, kolordu ve tümen komutanları, kurmay başkanlıkları hemen tamamen değişti ve Harbiye Nezareti'nce yeniden alelacele seçilen kişilere verildi. *"Tümenler, kolordular kendi maiyetindeki komutan ve subaylarının sicil durumunu düzenli olarak Nezaret'e gönderince icap eden düzeltme yapılır, hele şimdilik herkes kendi bölgesine ve kıtasına gitsin..."* denildi.

3. Ordu Müfettişliği'ne Berlin Büyükelçisi Mahmut Muh-tar Paşa tayin edildi, fakat kabul etmedi. Kendisine emekliye sevk edildiği bildirildi. Tayin edildikleri komutanlıklara asgari bir süre içinde hareket etmeyerek, eskisi gibi ayak sürüyen her komutan veya subay derhal emeklilik emrini aldı. İtiraz lakırdısı ağza alınmaz oldu ve herkese bir çeviklik, bir sürat, bir askerlik geldi: Ordu yeni bir dünyaya doğdu.

Harbiye Nezareti'nin açık kapıları kapandı ve içeriye silahlı kuvvetler mensuplarından başka kimse giremez oldu. Almanya'dan gelen Islah Heyeti görev başına geçti. Bütün işler bu Islah Heyeti'nin yardımlarıyla gereksiz işlemlerden arındırılıp sade bir tarzda yürümeye başladı ve ordumuz orduya, subayımız subaya benzedi. Herkes gördü ki akıl ve irfan, kanun ve nizam yolunda Türkler de pek uygun yol arkadaşı olabilirmiş.

Enver, Islah Heyeti'nin taşkınlığını şiddetle yasaklar ve itirazlarına rağmen bildiği yoldan giderdi. O zamanki Enver, Osmanlı tarihinin birinci defa gördüğü yenilikçi, çalışkan, kesin ve kararlı bir Harbiye Nazırı idi.

Harbiye Nezareti'nin ve Genelkurmay Başkanlığı

Dairesi'nin Şube Müdürlüklerine en temiz ve kudretli tanınmış komutanların geçirilmesi sayesinde ordunun harbe hazır bir şekilde yetiştirilmesi imkânı itirazsız sağlanmıştı.

Gerek Trablusgarp'taki hizmetleri ve gerek Birinci Dünya Savaşı'nın ilanına kadar olan mesaisi, hemen herkese Enver'in iyi bir teşkilatçı olduğu fikrini vermişti.

- 3 -

YENİ TARZ MESAI ve ZİHNİYET HAKKINDA

Balkan Harbi Anadolu'daki tümenlerin büyük kısmını Rumeli'ye çekmiş, sürüklemiş gelmişti. Rumeli'ye sevk edilen tümen ve kolordular uzun bir müddet barış dönemi merkezleri ve bölgelerinden uzak yaşamaya mecbur kalmıştı. *İleri harekât* denilen, Edirne'nin işgal ve kurtuluşunun ardından 9. Kolordu'nun seferî karargâhı Edirne'de yerleşmekle beraber, barış dönemi karargâh heyeti eskisi gibi Erzurum'da günlük işlerine devam ediyordu. O suretle ki "*ordunun gençleşmesi*" üzerine alaylara, tümenlere ve hatta kolordu komutanlığına tayin edilen kişiler nereye gitmesi lazım geldiğine dair, Harbiye Nezareti'nden bir süre kesin bir emir alamamıştı. Trakya'da harp harekâtı kesilmiş, kıtalar barıştaki merkezlerine dönme hazırlığı görmeye başlamıştı.

9. Kolordu Komutanlığı'na tayin edilen Tuğgeneral Ahmet Fevzi Paşa Van'da bulunuyordu. Hâlbuki bu Kolordu'nun seferî karargâhı ve tümenleri henüz Trakya'daydı. Kolordu Kurmay heyetine tayin edilen komutan ve subaylar -ve o arada bu satırların yazarı- İstanbul'da en kıdemli tümen komutanı sıfatıyla seferi kolordu komutan vekili olan 29. Tümen Komutanı Albay Arif Bey ile birlikte Edirne'ye hareket etti ve karargâh bir müddet sonra Dimetoka'ya nakledildi. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ise Van'dan 3. Ordu Müfettişlik Vekâleti göreviyle Erzincan'a hareket emrini aldı. Bir müddet sonra 9. Kolordu'nun Trakya'daki bütün kıtaları, birçok yeni değişikliklere maruz kalan parçalarını sağdan soldan kendine

kata kata barış merkezlerine gitmek üzere yola çıktı ve 17. Tümen kıtaları Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt'ta, 28. Tümen kıtaları Erzurum'da, 29. Tümen kıtaları ise Erzincan'da toplandı.

Bir taraftan büyük ve küçük kıta komutanlıklarına, diğer yönden yeni strateji dolayısıyla bilhassa topçu bölüklerine arız olan şaşkınlık ve avarelik görülmeye değer bir manzaraydı. Kimse kimsenin değer ve hüviyetini layıkıyla tanımıyordu. Enver ve Hafız Hakkı merhum, bu gençleştirme meselesini, esasen ordunun büyük kademelerine, ancak kendi sınıflarıyla kendilerini takip eden sınıfların yetiştirdiği kurmay subayları tayin ederek uygulamak istiyor, fakat sayılarını ordu ihtiyacına tatbik edecek kadar yeterli bulamıyorlardı.

Bu arzunun sebebi şuydu:

1897 senesinden itibaren Harp Okulu ile Topçu Okulu'nun yetiştireceği kurmay subaylar yeni bir usulle seçilmiş ve Harp Okulu'nun eski kurmay sınıfları yerine (mümtaz) sınıfları geçerli olmuştu. Ve yine bu karar neticesinde 1895 ve 1896 senesi Harbiye sınıflarının verdiği kurmay subayları (yani 1898 ve 1899 Kurmay Yüzbaşılıkları) iki senelik yüzbaşılık sürelerini, üçlü sınıflarda sekizer aylık fiili hizmette geçirmeye tabi tutulmuşlardı. Balkan Harbi felaketle neticelenince, eski sınıflardan yetişip de askeri değerlerini aşağı düşürmemiş olan komutan ve subayların kendilerini göstermelerine, şahsi yeteneklerini sergilemelerine çoğunlukla imkân kalmamıştı.

Bir taraftan o saplantı, diğer taraftan sayı azlığı, Enver ve Hafız Hakkı merhumla Genel Kurmay'ın yeni yöneticilerine prensip fedakârlığı ettirmişti: *"Sicil durumu belgeleri hakkıyla tutulacaktır, gereken düzeltmeleri daha sonra yapmaya engel yok."* demeye mecbur olmuşlardı.

Enver Paşa ve arkadaşları şahsen yakından tanımadıkları komutanların hiç birine esasen hürmet ve güven beslemiyor-

lardı.

Ben 9. Kolordu Kurmay Başkanlığı'na tayin edildiğim zaman Hafız Hakkı merhuma müracaat ederek, Doğu Trakya'daki tümenlerin daha uzun müddet aynı bölgede kalmaları ihtimaline karşı, Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'nın Erzurum'da kalması mı yoksa Edirne'ye gelmesi mi emrolunduğunu sormuştum, şu cevabı aldım:

- Edirne'ye gelmesi için Ahmet Fevzi Paşa'ya yazmayı düşündük, vazgeçtik.

- Tümenler barış dönemi durumu alacak mı?

- Bir ay sonra...

- Halbuki Kolordu Kurmay Başkanlığı teşekkül ediyor, komutansız karargâh eksik iş görür.

- Seni niçin tayin ettik, sen vekâlet et...

İşte zihniyet buydu ve çünkü Hafız Hakkı merhum ve Enver, 28. Tümen'e tayin ettikleri merhum Albay Ethem Bey'in ve 29. Tümen'e münasip gördükleri Albay Arif Bey'in değerini ve askeri özelliklerini hakkıyla tanımıyor ve takdir edemiyorlardı. Fakat her ikisinde aslında tahripkâr bir anlayış hâkim olmasaydı, rütbe farkını dikkate almaları bile yeterliydi. Arif Bey, Ethem Bey, her üçümüz İstanbul'daydık. Trakya'ya aynı hafta içinde hareket edecektik ve onlar Albay, ben ise henüz Binbaşı idim.

Böylece, Kolordu Komutanlık Vekâletine Albay Arif Bey tayin edildi.

Bu meselede Enver daha derli toplu, Hafız Hakkı merhum ise daha taşkın bulunuyordu. Aynı vesileyle Enver'i de ziyaret etmiştim. Enver ile aramızda geçen konuşma şudur. Enver sevinç ve tebessümle:

- En nihayet bizi buraya getirdiler... dedi.

- Göreviniz ağırdır, Paşa Hazretleri... Avrupalıların bize

dair bir inancı var: “Türkler yıkmasını bilirler de yapmasını beceremez.” diyorlar...

- İnşallah yıktığımız gibi yaparsınız da...

- Cenâb-ı Hak yardımcınız olsun, Paşa Hazretleri...

- Yeni tayin edilen komutan ve subaylar, henüz muharip olmayan bir takım kişiler... Kolordu ve tümen komutanlarının, komutanların maiyetinin sicil durumu evrakı hakkında dikkatli davranmaları lazım... Bence suçsuzluk asıldır, tayin ettik, bundan sonrası kolorduya ait kalır.

* * *

Bu tanımamazlık, bu hürmetsizlik, bu güvensizlik “Sarıkamış” felaketinde büyük bir etki yapmıştır. Bu ruh halini sırası geldikçe bütün ayrıntılarıyla açıklamaya çalışacağım.

Keza aynı veya değişik sınıflardan yetişmiş komutan ve paşalara vazife verirken kıdem farkını dikkate almamışlardı. 3. Ordu’ya müfettiş tayin edilen Hasan İzzet Paşa, bu müfettişlik dâhilindeki kolorduların komutanlarından daha kıdemsizdi. Fakat Balkan Harbi’nde ve daha evvel, Hasan İzzet Paşa, tümen ve kolordu kumandasında başarılar göstermekle tanınıyordu ve zaten hepimizin hocasıydı.

Hasan İzzet Paşa, okuldan çıkış itibarıyla Ahmet Fevzi Paşa’dan bir sene sonraydı. Ahmet Fevzi Paşa tuğgeneralliğe terfi bakımından kıdemliydi.

Bu nokta Ahmet Fevzi Paşa’yı müteessir etmemiş değildi. Aşağıdaki konuşma kayda değerdir:

1913 yılı Ocak ayı gecelerinden birinde, henüz o gün Hasan İzzet Paşa’nın 3. Ordu Müfettişliği’ne ve kendisinin 9. Kolordu Komutanlığı’na tayin edildiğine dair emri alan Ahmet Fevzi Paşa, Van’da Van Valisi Tahsin Bey’in konağında bulunuyordu. Konuşma tabiatıyla günün en önemli meselesi olan *ordunun gençleştirilmesi* üzerine cereyan ediyordu. Yeni

tayinlerin daha çok dikkatli, daha iyi bir şekilde yapılmasının, muhtemel kötü tesirleri giderebileceği iddiasında bulunan Ahmet Fevzi Paşa, daima yenilikçi ve iyimser olan Vali Tahsin Bey'e kendisini misal vermeye mecbur kalmıştı:

- Mesela bendeniz, diyordu, Hasan İzzet Paşa'dan daha kıdemliyim... Senelerden beri karış karış gezdim, deliğini deşğini öğrendim. Bu bölgeyi yalnız doğal özellikleriyle değil, bütün ruhi kimliğiyle de tanırım. Sonra, Hasan İzzet Paşa'yı da tanırım ve şu iddiadayım ki durumu, hali itibariyle ordu komutanlığı yapamaz..."

- Niçin?

- Yapamaz! Ordu bölgesindeki kolordu komutanlarının en kıdemsizidir. Müfettişliğe tayini aksi tesirden geri kalmayacaktır. Maksat orduyu iyiliğe, gelişmeye doğru götürmektir. Eğer başarılı olacağına aklım kesse kendisine bir nefer gibi itaat ederim.

- Hasan İzzet Paşa sizden kıdemli değil midir?

- Hayır, bendeniz daha kıdemliyim.

- Mademki öyledir, zat-ı âlinizi ordu müfettişi yapmaları icap ederdi.

- O takdirde yine aynı sakınca baki kalmış olur. Çünkü 10. Kolordu Komutanı Ziya Paşa, 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa her ikisi bendenizden kıdemlidir. Her halde 3. Ordu Müfettişliği ne bendenizin ne de Hasan İzzet Paşa'nın hakkıdır.

- Paşam, bunları Harbiye Nezareti'ne yazsanıza.

- Bendeniz yazamam, beyefendi... Meselenin önemi sizce de belli olduysa sizin yazmanız daha münasip olur. Tanınmış bir valisiniz ve yarın bir harp çıkarsa yine bu bölgede bulunacaksınız.

Vali Tahsin Bey'in meseleyi Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e yazmış olması güçlü bir ihtimaldir. Lakin yeni kararların henüz uygulandığı günlerde her taraftan eski usullere bağlılıkla

yükselip Harbiye Nezareti'nin duvarlarına çarpan itirazlara, o duvarlar sağır kalıyor, sağır kalmayı tercih ediyordu. Zaten bu prensip tutulmasaydı ordunun yenileşmesinden vazgeçilmesi icap ederdi.

Hasan İzzet Paşa yine 3. Ordu Müfettişi ve Ahmet İzzet Paşa yine 9. Kolordu Komutanı olarak kaldı. Fakat gelecekteki bütün münasebetleri gösterdi ki zihinlerinde birbirine karşı bir küçük soğukluk, bir küçük şüphe, bir küçük vesvese daima mevcut ve uyanık kalmıştır.

- 4 -

GENEL SEFERBERLİĞE DOĞRU...

3. Müfettişlik bölgesinde yeni askeri düzen 1914 senesi Mart ayından itibaren alınmaya başladı. Ordu Müfettişi Hasan İzzet Paşa ve maiyetiyle 9. Kolordu'nun Trakya'dan dönen seferî karargâhı bazı eksiklerini İstanbul'da tamamladıktan sonra 28 Mart 1914 Cumartesi günü Mithat Paşa Vapuru ile Trabzon'a hareket etti. Bir hafta sonra gerek Müfettiş Paşa ve maiyeti, gerek 9. Kolordu Karargâhı Trabzon'dan Erzincan ve Erzurum'a hareket ettiler.

Yeni savaş düzenine göre kıtaları toplayıp barış durumuna göre yerleştirmek, pek eksik olan barış dönemi subay kadrosunu tamamlamak ve bölükten itibaren kıtaların, özellikle seferî bir düşünceyle eğitim ve terbiyelerini yaptırmak için pek çok çalışmaya ihtiyaç vardı. Araç sıkıntısı içinde çırpınan 9. Kolordu Kurmay Heyetinin seferberlik hazırlıkları mesaisi, haftalarca, aylarca gece ve gündüz çalışmayı gerektirecek derecede ağırdı. 9. Kolordu bölgesi, asker alma işlemi bakımından çok genişti. Bu sebeple bu kolordu hem kendi tümenlerini, hem 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile İhtiyat Aşiret Süvari Tümenlerini, Erzurum Kalesi'ni ve 3. Ordu Karargâhı'nı seferber etmekle sorumlu tutuluyordu. Bütün bu büyük kitlenin seferi hali için gereken askerlerin, havyaların, silah ve cephanenin hangi mıntıklardan alınacağı ve hangi depolar- da bulunduğu hakkında cetveller tertip etmek için, Kolordu Karargâhı'nda, bütün asker alma dairesinin insan, hayvan, erzak, cephane, nakliye araçları istatistiklerinin hazır bulunması

icap ediyordu.

Mülki yönetim makinesi çağdaş ve ilmi bir surette işlemekçe seferberlikte askeri kurmay makinesi de durur, çalışmaz. Bu sebeple her şeyin barış döneminden hazırlanması lazım gelir. Kolordu, savaş döneminde teşkil edeceği cephane kolları için birçok ata, öküze, deveye, arabaya muhtaçtır. Bu araçlar memleket içinde var mı? Ne miktardadır, hangi sancak veya kazalar ne miktar at, araba verebilir? Bunlara ait istatistikleri vilayetlerin, belediyelerin vaktinde asker alma şubelerine vermeleri lazımdı.

Bununla beraber, bu mesai 9. Kolordu için gayet iyi sonuçlar vermekten geri kalmıyordu, çünkü:

1) 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa bütün bölgeyi derin bir bakışla ve senelerce incelemiş olmanın üstünlüğüyle çok iyi tanıyordu.

2) Kolordu Asker Alma Reisi Erzurumlu Albay Alâeddin Bey, kendi memleketi ve geniş bölge dâhilindeki şubelerini iç yüzünden tanıyan güzide ve bilgili bir kişiydi.

3) 9. Kolordu Kurmay Başkanlığı'nın, bütün güçlülere rağmen görevini şaşırtan bir sabır ve olağanüstü bir çalışma ve bilgi ile yerine getiren emsalsiz bir zekâsı vardı ki o da Kurmay Başkanlığı Birinci Şube Müdürü Binbaşı Ömer Lütfi Bey idi. Sınıf arkadaşım, sevgili ve kıymetli Ömer Lütfi Bey, Trablusgarp Harbi esnasında Harbiye Nezareti'nde bir şubedeydi. Altı ay düzenli ve sürekli, birkaç çalışma arkadaşıyla birlikte akla gelmez yollar, kanallar, vasıtalar bularak Trablusgarb'a para, pul, tüfek, fişek, top, topçu velhasıl her şeyi, her şeyi göndermişti. Kendisi ve birkaç mesai arkadaşı bu meselede tek uzman ve Mahmut Şevket Paşa merhumun tek güvendiği idi. Hislerini saklamasını bilmez, bir makine sürat ve intizamıyla çalışır ve ancak özelliklerini takdir ettiği muhterem kişilerin muhabbet ve hürmetine değer verir bir

yaratılıştaki olduğu için, Enver'le Hafız Hakkı'nın ve yenilikçi komutanların -zannederim- husumetlerini çekti, ikliminin şiddetiyle uyum sağlayıp sağlayamayacağı düşünülmeyen Erzurum'a 9. Kolordu Kurmay Başkanlığı'na tayin -yani sürüldü- edildi. “Gitmezse emekliye sevk ederiz...” diye düşünülmüştü. Ömer Lütfi Bey Erzurum'a gitti ve yine çalıştı.

(Ömer Lütfü Bey ile ben aynı rütbedeydik, fakat Ömer Lütfü benden daha kıdemliydi. Ben Kurmay Başkanı ve kendisi Birinci Şube Müdürü edilmesi, eğer bir dalgınlık eseri değil idiyse, zannettiğim gibi, bir husumet eseri idi. Bununla beraber, birbirimize kurmaylık dersanesinden başlamış o kadar kuvvetli bir hürmet ve muhabbetimiz vardı ki öyle şekle ait bir fark ne Ömer Lütfi Bey'i küçültür ne beni büyütür... ve zaman bunu ispat etti.)

Bugün 9. Kolordu Kurmay Başkanlığı'nın 1914 yılı Mart ayı ortalarından itibaren yazışma dosyaları karıştırılsa, o kadar yoğun mesainin, seferberlikten önceki iki-üç aya nasıl olup da sığdırılabildiğine hayret etmemek elden gelmez. Bu mesainin, özellikle Enver'in buluşu olan yeni yazı ile yazılıp temize çekme mecburiyeti de malum olursa.

O ne acı veren baş ağrısıydı... Okunması şifre halinden daha zor hareketlerini, yazması okunmasından daha çok maharete ihtiyaç duyan bu cılız cinnet evladı, üç dört aylık istibdat hayatıyla hepimizi belki üç dört sene ihtiyarlatmıştır. Mahkeme dosyaları, veteriner raporları, kolordunun diğer yazışmaları hep o acayip yazı ile yazılır, bir sayfaya sığdıracak bir fezleke, bir yeni bir kitap tabakasını kaplardı. Hele kolordu idare heyetine bu yazıyı uygulattırmak bir mesele olmuştu. İdare Şubesi Müdürü -bu tür memurlar daima şekilci ve muhafazakârdırlar- “ben toplamları bozamam, senetleri bu yazı ile kuruşturamam...” diye feryat ettikçe, biz, “emir böyle!” diye istemeyerek ısrar ve diretir, yazdırırdık.

Buna rağmen Ömer Lütfü Bey bütün müsveddelerini eski yazıyla yazmakta sebat etti ve çok iyi etti.

Yorgunluk asabı germiş ve hepimizi güçsüz bırakmıştı. Üç uzun ayın sıkıntılarını, yaklaşmakta olan Ramazan gecelerinin Erzurum'a mahsus güzellik ve neşesi içinde dinlendirmeyi bekliyorduk.

- 5 -

SEFERBERLİK

Erzurum'da 9'uncu Kolordu Komutanlığına (şifre) gayet çok aceledir:

7. Kolordu ve 21. ve 22. Tümenler hariç olarak kara ve deniz ordularının seferberliği ve bütün müstahkem mev-kilerin silahlandırılması için Sultan'ın emri çıkmıştır. Se-ferberliğin birinci günü Temmuz'un 21'i (3 Ağustos) olan Pazartesi günüdür. Bu emir, hemen ve bütün süratiyle mu-ayyen makamlara tebliğ olunacaktır.

2 Ağustos 1914. (20 Temmuz 330)

Harbiye Nazırı

Enver

Avrupa'da yıldırım süratiyle değişen siyasi durum, mer-kez devletler ile Rusya ve Fransa'yı silah başına davet et-miştii. Devlet-i Âliye'nin (Osmanlı Devleti) barış düzeninde kalması uygun değildi, fakat ne Genelkurmay Başkanlığı ne de kolordular seferberliğe hazır dılar. Barış dönemi kadroları tamam olmazsa seferberlik çalışmaları iki üç kat zor olur ve uzun sürer. Eğer İttihat ve Terakki yöneticileri böyle bir ihti-mali düşünselerdi, orduyu gençleştirme meselesinde o kadar kesin davranmazlardı. Hele Enver, hiç olmazsa yeni yazıyı askeri yazışmaları ancak bir kısmına, mesela haritalara falan kısaltma yapardı.

Seferberlik emri derhal bütün kıtalara tamim edildi, havale beklenmeyerek asker alma dairelerine beşer yüz lira verilmesi

defterdarlıklara bildirildi ve Kolordu'nun kurmay heyeti artık Ramazan'ı unutarak yeni bir çalışma yolunda koşmaya başladı. Bu bir dizi yorucu ve üzüntülü uğraşmaların can sıkıntısını, halkın neşesi, koşuşturması, davul zurnalarla yeni erlerin akınları teselli edecekti.

9. Kolordu Kurmay Başkanlığı -yine tekrar edelim- bir günde bir cilt yazı yazan ve yazdıran Birinci Şube Müdürü Kurmay Binbaşı Ömer Lütfü Bey'in, ancak olağanüstü çalışması ve isabetli kararları ile -hüsnüniyete daima yakın olan iyi bir şans eseri olarak birleşmiş- diğer çalışkan faal elemanları sayesinde seferberlikten önce dört ay zarfında en esaslı hazırlığı yapmıştı. Aşağıdaki telgraf bu iddiayı doğrular:

Adres: Tümen komutanlıklarına, asker alma şubelerine, kolordu karargâh şubeleri ile kolorduya bağlı kıtalara, kale komutanlığına, hudut komiserliğine, ayrı ayrı piyade, süvari alaylarıyla hudut bölüklerine, süvari topçu taburuna, Trabzon, Sivas, Erzurum Jandarma Alaylarına...

7. Kolordu ve 21. ve 22. Tümen müstesna olarak kara ve deniz ordularının seferberliği bütün müstahkem mevki-lerin silahlanması için İrade-i Seniyye Şerefsâdır olmuştur (Sultan'ın emri çıkmıştır). Seferberliğin birinci günü Temmuz'un 21'i (3 Ağustos) olan Pazartesi günüdür. Seferberlik projeleri dün postaya verilmiştir. Onların gelişini beklemeyerek seferberlik geçici talimatı gereğince erler ve nakliye araçlarının ve yedek subayların ve bilcümle bütün seferî malzemenin azami bir süratle gönderilmesine ve toplanmasına özen gösterilmesi ve bu emrin bağlı kademelere de tebliği.

20 Temmuz 330/2 Ağustos 1914

9. Kolordu Komutanı
Ahmet Fevzi

Gerçekten bütün Kolordu dairesinden seferber olacak kıta-

ların seferberlik projeleri, seferberlikten bir gün evvel tamamlanmıştı. Biz bunu kendi hesabımıza bir başarı gibi telakki ettik ve memnun olduk. Bu garip muvaffakiyeti bir Avrupalı subay ihtimal ki gülünç bulurdu. Çünkü onlarda seferberlik projeleri kıta komutanlarının kasalarında daima hazır durur ve zaman zaman ancak hafif bazı düzeltmelere maruz kalmaktan başka değişiklik geçirmez.

Fakat bizim vaziyetimiz öyle değildi. Tümenler henüz Balkan Harbi'nden dönüyorlardı. Mahalli kaynaklar bile büyük değişikliğe uğramış sayılabilirdi. Bütün 9. Kolordu bölgesinin hakiki seferberlik projelerini hazır etmek için en çok üç ay 20 günlük bir vakit bulmuştuk. Yine zaman ispat etti ki diğer kolordular için seferberlik emri bu bakımdan bir baskın tesiri göstermişti.

Bahse dönelim: Bölgede eksik pek çoktu. Savaş Vergisi Komisyonlarının temin edebildiği araçlar ihtiyacın onda birini kapatamıyordu. Kolordu ve Erzurum Kalesi Kurmay Başkanlığı'nı sefer haline çıkarmak için dokuz kurmay subaya lüzum varken, biz dört arkadaş hem 9. Kolordu'nun hem Erzurum müstahkem mevkiinin seferberliğine çalışıyorduk. Birliklerde subay mevcudu yarı yarıya noksandı. Zaten hâlihazır subay mevcudumuz kadrodan üçte bir nispetinde eksik bulunuyordu. Topçu cephanesi de birçok yazışmaya rağmen bin güçlkle tamam olacaktı. Seferberliğin birinci günü tümenlerden acilen yazılan talep telgrafları insana ümitsizlik getirecek derecedeydi. İğneden ipliğe kadar bütün bu eksikliklerin ya Harbiye Nezareti'nden talep edilmesi lazımdı ya da Kolordu dairesi dâhilindeki depolardan sevk edilecekti yahut bölgenin içinden Savaş Vergisi Komisyonları vasıtasıyla tamamlanacaktı.

9. Kolordu'nun üç tümen topçu alayı ile süvari topçu taburunun bataryalarının cephanesini normal sayıya ulaştırmak için 4.400 mermiye ve cephane kollarının teşkil için 17.700 tane ve şarapnele ihtiyaç vardı. Bu 22.100 mermi İstanbul'dan

henüz gönderilmemişti. Erzurum Kalesi'nin ihtiyacı da bununla ölçülebilirdi.

Sonuç: Harbiye Nezareti, henüz barış dönemi kadrosunun gerektirdiği eksikliklerini tamamlayamadığı Osmanlı Ordusunun genel seferberliğini ilan etmişti. Harbiye Nazırı, Başkomutan Vekili olan Enver Paşa idi...

9. Kolordu bölgesinde en bol olan şey askerdi. Gerçekten de asker alma dairelerinden toplanmış cetvellere göre redif sevkine kadar usta ve acemi erlerin toplamı eksiksiz olarak 130.000 ve yaş sınırına varmamış kadar usta ve acemi erlerin sayısı 43.000'e, toplam (173.000) askerdi. Halbuki hem kendi üç tümenleriyle kolordu karargâhına bağlı müfrezeleri ve hem 2. Süvari Tümeni ile jandarma alaylarını ve hudut bölüklerini seferî sayıya tamamlamak ve birçok yol, depo, amele taburları, katarlar, kafiyeleler teşkil etmek için kolorduya 70.000 asker yeterliydi: İşte Anadolu'nun sonsuz hazinesi!..

Bununla beraber, Harbiye Nezareti dert dinliyordu. Seferberlikten önceki dört ay zarfında orduların bütün barış dönemi ihtiyaçlarını temin edemeyince şimdi kolordulardan katı bir surette 1914 seferberlik projelerine uymayı talep etmiyordu. Gerçekten de Başkomutanlık Vekâleti'nin 19 Ağustos 1914 tarihinde yani seferberliğin 29'uncu günü gelen bir emri, *savaş düzeninde gösterilen bazı bölünmez birimler için gerekli malzeme tedarik edilememiş olduğundan, bunların seferber edilebilmesi elbette güç ve belki de imkânsız olduğunu ve mevcut duruma uygulanamayacak savaş nizamının kolordularca düzenlenmesini kabul ve emrediyordu. Bu nokta kayda değerdir:*

Ümit ettiğimiz gibi, 3. Müfettişlik Dairesi dâhilindeki bütün kıtalar 3. Ordu ile harbe girmiyordu. 9. Kolordu'nun Erzincan'daki 29. Tümeni ile 11. Kolordu'nun 18. ve 34. Tümenleri 3. Ordu'dan hariçti. Bu üç tümen seferberliğini ikmal eder etmez Trabzon ve Giresun iskelelerinden vapurlara bindirileceklerdi. Bu sebeple gerek 9. Kolordu ve gerek Erzurum ve Trabzon Vilayetleri, Erzurum ve Erzincan'dan iskelelere

giden yolları ve köprüleri tamir ettirmiş ve yol üzerinde birçok noktaya erzak toplattırmıştı... Bu üç tümen bölgeden gidince 3. Ordu Komutanlığı pek büyük zorluklar içinde Rus Kafkas Ordusu'na karşı göğüs germeye maruz kalıyordu. Aynı şekilde 9. Kolordu da parçalanmış olacaktı. Bu hoşla gitmeyen hal bereket versin meydana gelmedi. Aşağıdaki telgraf meseleyi çözdü:

Başkomutanlık Vekâletinden

6 Eylül sene 1914

9. ve 11. Kolorduların bütün kıtaları, kolları ve menzil teşkilatıyla birlikte 3. Ordu Komutanlığı'na bağlandı. Adı geçene (3. Ordu) müracaat ediniz.

Başkomutan Vekili

Enver

Bu haber herkesi ve fakat herkesten fazla 3. Ordu Kurmay Başkanlığı'nı sevindirdi.

Seferberliğin 36. günü Ordu dâhilindeki muvazzaf birlikler esas itibariyle harekâta başlayacak derecede seferberliklerini tamamlamışlardı.

- 6 - (*)

3. ORDU'NUN TOPLANMASI

Orduların toplanma tarzı, stratejinin en önemli meselesidir. Büyük kıtalar, toplandıkları bölgeden düşman üzerine taarruz harekâtına başlamak veya düşmanın taarruz istikametlerine göre savunma cephesi almak için sevk edilip yönlendirilirler. Toplanma bölgesinin seçiminde yapılacak bir hata, büyük birliklerin savaş başladığı esnada gereken cephelere ve noktalara vakti ve zamanında yetişememelerini doğurabilir ve düşman ilk darbeyi vurur. Bu tür hataların kötü etkisi ekseriya seferin sonuna kadar tamamen giderilemez.

Eğer bir devlet, dış siyaseti itibariyle saldıran vaziyette ise ordusunu bir taarruz stratejisi icra edecek şekilde hazırlaması gerekir. Bu sebeple genellikle ordusu zayıf olan hükümetler, kuvvetli müttefikler bulmadıkça dış politikasında da savunma vaziyetinde kalırlar.

1914 yılında Osmanlı Ordusu, Balkan Harbi'nin açtığı derin yaraları henüz tedavi ile meşguldü. Devletin zayıf maliyesi, Balkan Harbi'nde mahvolan askeri malzemeyi bir iki ay içinde telafi etmeye müsait değildi. Ordunun gençleştirilmesi gibi önemli meselesi -o zamanki öfkeli anlayışın icabı olarak- çok subay ve komutanı saf dışına atmıştı. Kıtalarındaki subay boşluğunu doldurmak için şimdi tekrar henüz dün emekliye sevk edilmiş birçok umutsuz ve üzgün subaya müracaat edilme mecburiyeti vardı.

Bu sebepler çerçevesinde Osmanlı hükümeti, 1914 sefer-
* Bölüm numarası tarafımızdan verilmiştir.

berliği hakkında Sultan iradesini tamim etmekle beraber, bizim tarafımızdan Ruslarla bir harbe sebebiyet vermemek için her türlü basiretli tedbirlerden geri durulmamasını tesviye ediyordu.

(Hatta seferberliğin ilk günlerinde Erzurum Valisi Reşit Paşa'ya İstanbul'dan Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla gelmiş olan bir telgrafta: "Ordumuzun Rusya ile harbe tutuşması, Rusya Devleti'nin müttefiki olan Fransa ve İngiltere'nin de harp ilan etmesini ve bunun sonucunda başkentin tehlikeye düşmesini icap ettirebilir. Buna nazaran Kafkasya hududu üzerinde ziyadesiyle ihtiyatkâr davranılarak savaş ilanına yol açacak birtakım hudut anlaşmazlıkları ve müsademelerinden kesinlikle kaçınılması" tavsiye olunmuştu. Reşit Paşa bu telgrafı o zaman 9. Kolordu Komutanı'na göstermişti. Telgrafın tarihini hatırlayamıyorum. Hatta bunu Kolordu Komutanı'na gösteren bizzat Reşit Paşa mıydı yoksa Defterdar Cemil Bey miydi bunu da kesin olarak hatırlayamadım. Bununla beraber, böyle bir telgraf gelmişti ve imzası 'Talat' idi.)

Sadede gelelim: 3. Ordu'yu teşkil eden kıtalar seferberliğini iletmeden evvel Ruslar Kafkasya ordusunu seferberlik durumuna getirmişlerdi. Her taraftan gelen haberler, büyük Rus kuvvetlerinin, Kars ve Sankamış yöresinde ve ikinci derecede bazı grupların da Erivan, Oltu, Batum civarında toplanmaya başladığını gösteriyordu. Bununla beraber, seferberliğin başlangıcından itibaren her geçen gün bizim kârnımızdı ve harp ilanı ne kadar gecikirse 3. Ordu o kadar kuvvetleşir ve seferî noksanlarını tamamlamış bulunurdu.

Bununla beraber, ordu komutanlığı, bir harp ilanı emrini aldığı zaman kolordularıyla orduya bağlı diğer kıtaları eli altında münasip bir mntıkada toplamış bulunmak mecburiyetindeydi.

Toplanma zamanını tayin etmek nazik bir vazifeydi. 3.

Ordu Komutanlığı biliyordu ki bir ordunun seferberlik meselesi, birinci seferberlik gününde başlar ve sulha kadar devam eder. Bilhassa barış dönemi kadrosu eksik, seferberlik bölgesi medeniyetin araçları ve kalkınmışlığın servetlerinden mahrum bulunan 9. ve 11. Kolordulara mensup kıtalar ile bu kolordular mıntıkasından seferber olacak 2. Nizamiye Süvari ve 1., 2., 3., 4. Aşiret Süvari Tümenleri ve *Van Aşiret* Tugayı, kendi seferberlik merkezlerinde ne kadar uzun müddet kalırlarsa o kadar çok gelişme gösterirlerdi. Diğer yönden bir savaş ilanı ihtimali, bu büyük kıtaları, orduca tasavvur edilen vazifeleri ifa edecek mıntikalarda bir gün evvel toplanmayı gerekli bir hale koyuyordu. Bu sebeple ordu komutanlığı, 7 Eylül 1914 tarihinde kolordulara harekete hazırlık emrini 9 Eylül 1914'te yani seferberliğin 38. günü 3 numaralı ordu emrini verdi. 3. Ordu'nun toplanmasını bilahare münakaşa ve tenkit edeceğiz. Toplanma emri aşağıdadır:

Ordu Emri Numara (3)

Erzurum

27 Ağustos 1330 (9 Eylül 1914)

1- 9. Kolordu 17. Tümenini (Sahra Topçu Taburu hariç) İspir ve İspir'in 18 kilometre güneyindeki Akpınar-Zeyrek civarına; bu tümenin sahra topçusuyla 29. Tümen'i Erzurum'a çekecek.

2- 11. Kolordu (Hasankale) civarına çekilecek. 2. Nizamiye Süvari Tümeni Erzurum ile Ahırcık arasında toplanacak.

3- 11. Kolordu ulaştıktan sonra Hasankale'deki 84. Piyyade Alayı Erzurum'a çekilecek.

4- 1.7.330 (14 Eylül 1914) Pazartesi gününe kadar harekete başlanacak. Yevmiye günde ortalama olarak (22)

kilometre mesafe katedilecek. (3) gün yürüyüşten sonra bir gün istirahat dilecek. Hareketten bir gün evvel yürüyüş cetveli orduya bildirilecektir.

3. Ordu Komutanı Hasan İzzet

Yukarıdaki ordu emrini muhterem okuyucuların anlamaları için aşağıdaki kaydı okumaları kâfidir.

İlk olarak – 9. Kolordu merkezi Erzurum’dur. Bu kolorduya mensup 17. Tümen merkezi Bayburt, 28. Tümen merkezi Erzurum, 29. Tümen merkezi Erzincan’dır.

İkinci olarak - 11. Kolordu merkezi Harput’tur. Bu kolordunun 18., 33. ve 34. Tümenleri Harput, Van, Muş bölgesindedir.

Üçüncü olarak - 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile Süvari Topçu Taburu Erzurum’da ise de alayları Erzincan, Erzurum ve Eleşkird Karakilisesi bölgesindedir.

Dördüncü olarak - Aşiret Süvari Tümenleri Van, Bâyezid, Pasinler, Hınıs mıntıkalarında hazırlanacaklar. Her piyade tümeninde üç piyade alayı, üç topçu taburundan meydana gelen bir topçu alayı, her piyade alayında bir mitralyöz bölüğü vardır. Seferde her tümene bir süvari bölüğü, bir istihkâm bölüğü, bir sıhhiye bölüğü ve seyyar hastane verilir.

Her seferber kolorduda, ayrıca, kolordu komutanının emri altında süvari, istihkâm, köprücü, telgraf, uçak bölük ve müfrezeleriyle erzak kolları, cephane taburları, seyyar hastaneler, at ve depo erleri kıtaları ve ekmekçi bölüğü... ilh bulunur.

İki, üç ve daha ziyade kolordular birlikte bir ordu grubu teşkil ederler. 3. Ordu’da şimdilik bir Nizamiye Süvari Tümeni ile dört Aşiret Süvari Tümeni’nden oluşan heybetli bir Aşiret Kolordusu, altı piyade tümeni ve Erzurum Kalesi ve kıtaları vardır. (Sarikamış Manevrası zamanında bu orduya 3

tümenli 10. Kolordu da iltihak edecektir.)

Toplanma emri, kolordu ve tümen kurmay başkanlıklarına yeni meşguliyetler ve yeni vazife ve kararlar tevcih etti. Her kolordu, kendi kıtalarını tayin edilen toplanma mıntıkasına sevk etmek için derhal emirler gönderdi ve bu geniş bölgenin en belli başlı güzergâhlarından ağırlıklarıyla, arabalarıyla, toplarıyla, süvarileriyle tümenler ve karargâhlar yol almaya başladılar. Her tümen akşam yürüyüş cetvellerinde gösterilen mevkilere yürüyüş kademelerini yerleştirip geceledi ve ertesi gün tekrar yola koyuldu.

3 Numaralı Ordu Emrine göre vaziyet şöyle olacaktır:

2. Nizamiye Süvari Tümeni Erzurum Ovası'nda talim ve terbiye ile meşgul olmak için kalıyor. Ordu Komutanı süvari tümenini şimdilik büyütme ve yetiştirme arzusundan başka bir emel takip etmiyor. 9. Kolordu'ya mensup 17. Tümen Bayburt'tan Çoruh Nehri vadisinde İspir yöresine sevk olunuyor. 17. Tümen'in bu vadiye tahsis edilmesinin sebebi şudur.

1 – Artvin'den 1877'de bir düşman kolu, Çoruh Vadisi'yle Bayburt'a inmişti. Eğer düşman Bayburt'u tutarsa Erzurum-Trabzon caddesini orta yerinden kesmiş olurdu. Hâlbuki ordu Trabzon limanına daima muhtaçtır. Zaten Trabzon'dan hâlâ Erzurum'a birçok topçu mermileri ve kale toplarının tıparları ve diğer edevatı sevk olunuyor. 17. Tümen İspir'de kalırsa, Çoruh Vadisi'nde ilerleyip de *Serçeme Boğazı* yoluyla Erzurum köylerine inmek isteyecek bir düşman taarruz kolunu da durdurmuş oluruz. Keza 17. Tümen, icap derse, Dumlu Dağı'nın doğusuna geçirilerek, Narman ve Kale Boğazı'nda Kızılkilise-Tafta tabyası istikametiyle Erzurum'a yürüyecek bir düşman kolunun sağ yanına veya gerilerine etki edebilir. En nihayet bu tümen, güneye doğru hareket ettirilerek Erzurum ovasına alınabilir. Zaten Ağustos ayı içindeyiz. Yazdır. Dağ yolları kıtaların hareketine müsaittir. 17. Tümen'in be-

raber götüreceği bataryalar dağ bataryalarıdır. Sahra Topçu Taburu Bayburt'tan Erzurum'a şose ile hareket emri aldı.

2 – 28. Tümen'in iki alayı Erzurum'da ve yalnız bir alayı (84. Alayı) Hasankale'dedir. Bu tümen Erzurum'da toplanacaktır.

3 – 29. Tümen Erzincan'dadır. Erzurum civarına hareket emrini aldı. Kolordu Kurmay Başkanlığı bu tümenin yerleşebileceği köyleri daha şimdiden hazırlatıyor.

4 – 11. Kolordu Hasankale'de toplanacak. Demek ki Kars ve Sarıkamış havalisinde toplandığı haber alınan Rus kuvvetlerinin tamamının *Sarıkamış-Köprüköy* yönünde yürümesi ihtimaline karşı 3. Ordu, mevcudunun hemen yarısını Pasinler bölgesinde yığıyor. 9. Kolordu, Hasankale'den Narman cephesine, yani Oltu istikametine giden dağ yollarını keşfettirdi ve Ordu'ya malumat verdi. Tamire muhtaç yokuşları köprüleri Ordu biliyor.

Özetle, bu toplanma gösteriyor ki 3. Ordu, düşmanın taarruz istikametlerini her ihtimale göre hesaplıyor. Düşman gerçekten de Kars'ta toplanıyor. Fakat bunun sebebi, Kars mevkiinin Tiflis'e bir demir yolu ile bağlı bulunmasıdır. Düşman, lüzum görürse Sarıkamış istikametinden sevk edeceği kuvvetlerinin büyük bölümünü, Narman'dan Hasankale'ye ve Oltu'dan Erzurum'a yönelteceği kuvvetlerle destekleyebilir. Düşmanın, farz edelim ki kuvvetlerinin büyük bölümüyle yalnız Narman ve Oltu'dan Erzurum'a taarruzuna karşı 28. ve 29. Tümenler *Karagöbek* veya daha kuzeyinde cepheyi teşkil eder; 17. Tümen *Kızılkilise* üzerinden düşmanın sağ kanadına ve hatta 11. Kolordu dahi kuzeye doğru cephe değiştirerek *Kargapazar* silsilesi (*Dağları*) üzerinden düşmanın sol kanadına ve gerilerine etki edebilir. Yani düşman bir torba içine girer.

Tam aksine, düşman, daha çok umulduğu gibi, *Sarıkamış-*

*Köprük*öy yönünden, yani Aras Vadisi'nden taarruza girişirse 11. Kolordu ile 9. Kolordu kuvvetlerinin büyük bölümü ile Erzurum doğusunda toplanarak manevra yaparlar. Düşmanın, Pasinler'den *Erzurum* üzerine taarruzunu Ordu Kurmay Başkanı *Guze*, hatta temenni ediyor. Çünkü düşündüğü parlak bir manevra var. Daha sonra izah edeceğiz.

Yukarıdaki tasarılar Ordu kurmay heyetinin düşünceleridir. Biz şimdilik kendi fikrimizi, durumun biraz daha gelişmesine tehir edelim.

Kıtalar toplanma emrinde bildirilen muntıkalara harekettir. Hâlâ seferberlik eksiklikleri ile uğraşıyoruz. Bilhassa İspir muntikasına gelme emrini alan 17. Tümen Komutanı, savaş ilanı gününe kadar yiyeceğini tanzim edememekten şikâyetçidir. Bu tümen şikâyetini o kadar uzatmıştı ki biz, günün birinde, bu tümene mensup alayların verimli ovacık köylerinde açlıktan öleceğini zannedecek kadar dolduruşa gelmiştik. Hâlbuki Tümen Komutanı Albay Rıza Bey, benden evvel 9. Kolordu'nun Kurmay Başkanı idi ve bu hissiyatla, muntıkanın bütün imkânlarını hepimizden iyi bilmesi lazımdı.

Kıtalar bir taraftan toplanma muntikasına geledursun, Ordu Kurmay Başkanlığı ikamet bölgelerini belirtmek için 16 Eylül 1914'da 4 numaralı Ordu Emri'ni verdi. Bu emre göre:

1 - 2. Nizamiye Süvari Tümeni Erzurum Ovası'nın kuzey-doğu kısmındaki köylerle Erzurum'daki kışlasında;

2 - 1. İhtiyat (Aşiret) Süvari Tümeni Köprük

öy ile Yukarı Pasin köylerinde, Aras vadisinde;

3 - 3. İhtiyat Süvari Tümeni Diyadin muntikasında;

4 - 2. İhtiyat Süvari Tümeni Eleşkird Karakilisesi muntikasında;

5 - 9. Kolordu 17. Tümeni ile İspir-Koşmuşat, 28. Tümeni ile Erzurum ova köylerinin batı kısmında yerleşecekti.

6 - 11. Kolordu'nun 33. Tümeni yine Tutak'ta, 18. ve 34. Tümenleri Hasankale'nin doğu ve batısındaki mıntıkada, yani Pasinler'de yerleşecek.

Bir hatıra: Erzurum halkı asker canlısıdır. Bugünkü Erzurumlunun babası 1877-78'deki Horum Düzü kahramanıdır. Erzurumlu, geçmiş zamanların kanlı savaşlarından bahsederken Rus'a daima (çok) der, (cesur) demez. Şimdiki 1914 toplanması esnasında, Erzurum'un Rusya Konsoloslğu'nda sevmediği bir Rus subayı vardı ki askerî ataşe vazifesini görüyordu. Bu subay, bir sabah arabasına binerek kale kapısından ovaya gezintiye çıkmış, bir Erzurumlu, bunu görmüş... Bu gezinti tekrar etmiş. Bu Erzurumlu bizim men etmediğimiz bu gezintiye yasaklamaya gerek görmüş, araba şehre dönerken taşlamış. Fail bulundu. Yaralı Rus subayı ise ertesi günü Tiflis'e döndü... Bu subay, Erzurum ovasındaki tahkimat derecesini teftiş ve gözetlerken görülmüştü.

- 7 -

YIĞINAK BAŞLANGICINDAN RUSLARIN HUDUDU TECAVÜZÜNE KADAR CEREYAN EDEN OLAYLAR

KOMUTANLAR ve MÜNASEBETLERİNİN ÖZELLİKLERİ:

Komutan baştır, beyni kurmay başkanıdır. Başın bir hastalığa tutulması beyni muntazam çalışmaktan men eder. Bizim ordumuzda, komutanlar, kurmay başkanlarının az çok babası, hiç değilse ağabeyidir. Yaverleri ile bağlı oldukları üstleri arasındaki münasebet de böyledir. Bu hal, Osmanlı ordusunun ve Türk çocuğunun en tatlı hasletidir ve bu haslet büyük bir fazilettir.

3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın Kurmay Başkanı Yarbay Guze, yabancı bir unsurdu. Ordu Kurmay Başkanlığı'nın dâhilinde, bu yabancı unsur daima bir diken gibi battı. Ordu kurmayları kendi içinden rahatsız olunca, 9. Kolordu Kurmaylarına yerli yersiz baskı yapmaktan geri kalamıyorlardı. 9. Kolordu Kurmayları Erzurum'da yerleşikti ve ağır mesaisine rağmen zahmetlerini hafifletecek vasıtalara sahipti; görevlileri kendi evlerinde oturuyorlardı; çoğunun aileleri yanlarındaydı. Seferberlik üzerine, kolordu kurmay heyetine gelen komutan ve subaylar da samimi bir muhitin sıcak ve sevgi dolu kucağına dâhil olduklarını hisseder etmez, yabancılık ve misafirlik hayatlarının rahatsızlığını unutmuşlardı.

Ordu Kurmayları ise muhite yabancı, bölgeye yabancı ve...

kendi reislerine yabancıydılar, ve eğer Hasan İzzet Paşa'nın necip ve babacan tutum ve davranışı bu mutsuz yabancılara daima teselli verip avutmasaydı, halleri yaman olurdu.

Ordu Kurmay Heyeti ve Komutanı, Erzurum'un Vali Konağı'nda yerleşmişlerdi. Biz, 9. Kolordu Kurmay Başkanlığı, kendi barış dönemi dairemizde yerleştik. Ordu kurmay subayları kendi aralarında oda paylaşılamayınca, bize, astlarına musallat olurlardı. Biz (*Fazla odamız yok!*) dedik mi, akşam Hasan İzzet Paşa'nın imzasıyla bir ültimatom gelirdi: "9. Kolordu Komutanı bu gün saat 5'e kadar falan yeri tahliye ettirerek falana teslim edecek..." Gerek ordu kurmayları ve gerek 2. Nizamiye Süvari Tümeni ve daha sonra kale komutanlığı talepleri vesilesiyle ordu komutanlarından yazılan ve gönderilen bu tür şiddetli emirler, Hasan İzzet Paşa ile Ahmet Fevzi Paşa'nın arasını açıyordu ve bu üzücü halin zararını biz çekiyorduk.

Eski 4. Ordu bölgesinin kâr ve zararıyla beraber bütün mirası 3. Ordu'ya kalmıştı. 3. Ordu'nun kârı, bölge halkının hâkimiyet, cesaret ve fedakârlık gibi faziletleriydi. Zararı ise bölgenin dağınıklığı ve ulaşım araçlarının azlığıydı. Memleketin genişliği, süvari alaylarına rahat yüzü göstermezdi. Bir alayın toplu bulunduğu nadir gibi bir şeydi. Bölüğün barış dönemi kadrosunun gerektirdiği at ve erlere sahip olduğunu gören yüzbaşı ne bahtiyardı!.. Bu hal 2. Süvari Tümeni'nin seferberliğini güçleştiriyordu. Hâlbuki 2. Nizamiye Süvari Tümeni Komutanı Yarbay Yusuf İzzet Bey, tümeni 9. Kolordu mıntikasından seferber olmakla beraber, kumanda bakımından Ordu'ya bağlıydı. Faal ve çalışkan bir kurmay subay olan Yusuf İzzet Bey, çok azimli ve araştırmacı bir süvari komutanı olarak meydana çıkıyor ve Kolordu Kurmay Heyeti'nin usul ve kuralları dâhilindeki at dağıtımına kanaat ettiği takdirde, adeta yoktan yaratmak istediği seferber mevcutlu tümeni hiçbir zaman teşkil edemeyeceğini pekâlâ biliyordu.

Eğer istediğiniz hedefe ulaştırın yol çok dolaşıklı ve uzunsa hâlbuki sizin vaktiniz yoksa ne yaparsınız? Kestirme giderirsiniz! Yusuf İzzet Bey de bu kestirme istikameti tuttu. Hasan İzzet Paşa, esasen süvari kurmay subayıdır, muntazam ve dolgun mevcutlu bir süvari alayının manevrasını heyecansız seyredemez. Bu sebeple o, Yusuf İzzet Bey'in azim ve emeli karşısında takdir hissiyle duygulandı ve *usul, kaide* bağlantılarını düşünmeyerek, *'toplanan ve nakil vasıtaları arasındaki binek hayvanlarının, öncelikle süvari tümeni alaylarına tahsis...* Süvari tümeni, harp düzeninde bulunan 21. Alay'dan 9. Kolordu ve 29. Tümen karargâhları için 49 hayvan ayrılmış, bu hayvanlar iade edilmelidir... Yanlışlığa meydan verenler hakkında gereken işlemin yapılmasıyla sonucun bildirilmesi' emrini veriyor ve yine aynı mesele Kiğı'dan yola çıkan birkaç at münasebetiyle tekrar ediyordu. İtiraf etmek lazımdır ki Hasan İzzet Paşa'nın süvari tümenini himaye etmesi *tarafsızlık* değildi, fakat bu kural dışı himaye gerekliydi...

Gerçekten Süvari Tümeni, devşirme usûlüyle halktan alınan atlarla günün birinde 1.300 kadar at mevcuduyla teşkil etti. Fakat Erzurum Vilayeti dâhilindeki yerli at ırkının da kökü kurutuldu. Bu nokta, memleket menfaati bakımından dikkate alınmaya layık önemli bir mesele, yani zorla güzellik olamayacağını çalışkan devlet adamları hiçbir zaman hatırdan çıkarmamalıdır.

83. Alay Komutanı Binbaşı Ziya Bey, emsalsiz bir Türk çocuğudur. Mümtaz sınıflarını (*Harp Akademisi'nde kurmay ile sınıf subayları arasında özel bir sınıftı.*) tamamlamıştır, çok namuslu, çok cesur ve çok çalışkandır, adildir, âbidir, sözün kisası bir insanlık numunesidir. Fakat konuşma (*ifade*) yeteneği azdır. Bir gün Hasan İzzet Paşa 29. Tümen'in talimlerini teftişe çıkmıştı. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa da oralardaydı. 83. Alay, acemi erleriyle ders eğitim atışlarını yeni tamamlamamıştı. Hâlbuki Ordu Komutanı, kıtaların,

eğitim atışları talimlerine önem vermesini ve büyük gruplarla manevralara başlanmasını emretmişti. Hasan İzzet Paşa 83. Alay Komutanı Ziya Bey'i çağırdı ve neden dolayı alayın bazı askerlerinin hâlâ harp atışlarına geçmediğini sordu. Bunun cevabı basit idi: *"Bu gibi erlerin sayısı azdır, esasen Alay harp tatbikatına başlamıştır."* Fakat Ziya Bey böyle söylemedi. Hasan İzzet Paşa'nın sorusuna bir soru ile karşılık verdi:

- Eğitim atışı başlamadan harp atışı başlar mı?

Bu soru, alay komutanının 45 gün hapsini icap ettirdi. Hasan İzzet Paşa'nın emrini alan Ahmet Fevzi Paşa, iki gün sonra ona başvurarak Ziya Bey'in iyi ve çalışkan, fakat tutuk bir subay olduğunu, mahpusluğunun sürmesi halinde, alayın talim ve terbiyesinin geri kalacağını izah ederek, Ziya Bey'i affettirdi.

Ertesi gün Hasan İzzet Paşa, Ahmet Fevzi Paşa ile birlikte dışarıdaki araziye, talim yerlerine doğru giderken, 83. Alay'ın bir taburuna tesadüf etti ve tabur komutanına Ziya Bey'in nerede olduğunu sordu. Tabur komutanı *"Bugün görmedim."* deyince, Hasan İzzet Paşa hiddetlendi ve Ahmet Fevzi Paşa'ya;

- *Paşa, işte şefaatt ettiğiniz adam," dedi. Bugün mutlaka hapsedeceksiniz, 45 gün hapsedeceksiniz, diye tekrar etti.*

Ahmet Fevzi Paşa, Ziya Bey'i tanıdığı için bu işte mutlaka bir yanlışlık olacağına karar verdi. Fakat sesini çıkarmadı. Hasan İzzet Paşa karargâha döndü. Ahmet Fevzi Paşa, Palandöken Dağlarına doğru gezisine devam etti. Yarım saat sonra Palandöken tabyalarından Erzurum'a doğru bir yol kolu hareketini gördü. Kol kendisine yaklaşıncı, alayın iki taburuna dağlarda yaptırdığı tatbikattan dönen Ziya Bey'i kol başında tanıdı ve doğruca Hasan İzzet Paşa'nın karargâhına vardı.

- *Yine bendeniz haklı çıktım Paşa hazretleri, dedi. Ziya Bey, teşrif-i âlinizden yarım saat sonra alayının başında Palandöken'den dönüyordu, bizzat gördüm. Anında cezasının affını ricaya geldim.*

*Tuğgeneral
Ahmet Fevzi Paşa Hazretleri*

Hasan İzzet Bey asabiyetle eski fikrinde ısrar edince iki komutan arasında ceza yetkisi ve karar verme meselesi söz konusu oldu. Gerçi sonuçta Ziya Bey'in hapsine imkân kalmadıysa da bu münakaşa, aynı yüce maksada farklı iki yolla giden namuslu, şerefli ve fedakâr iki komutanın bağlılık hislerini sarstı ve bundan sonra, Hasan İzzet Paşa'nın her emri, Ahmet Fevzi Paşa'ya bir serzeniş ve Ahmet Fevzi Paşa'nın her teklifi Hasan İzzet Paşa'ya bir itiraz manasına geldi.

Mesele ise pek basitti: Hasan İzzet Paşa, bizzat Balkan Seferi'nde kolorduya kumanda etmiş ve subaylar hakkında -herkes gibi- acı bir fikir edinmişti. Bu sebeple şimdi Balkan rezaleti gibi bir felaketin tekrarına meydan vermemek için af, insaf tanımayan şiddetli bir ordu komutanı olmuştu. Ahmet Fevzi Paşa ise her şeyden evvel müşfik ve merhametli bir baba hasletindedir. Adaletsizlikten, düzensizlikten çok korkar ve pek iyi tanıdığı bölgenin cesur ve fedakâr evladı olan subaylarını çok sever. Hasan İzzet Paşa'nın, 1914 harbinde üslendiği görev ve uygulamaları incelenirse şahısların

değerini bir makinenin kıymeti gibi, yaptıkları işe göre kıyaslamayı tercih ederdi. Hâlbuki Ahmet Fevzi Paşa nazarında, insanların, manevi faziletleriyle ölçülmesi lazımdır. Hasan İzzet Paşa'dan korkan çok, hoşlanan azdı. Ahmet Fevzi Paşa ise çok sevilir, fakat az korkulur bir komutandı ve her ikisinin erişmek istediği hedef aynı yücelikteydi.

Ahmet Fevzi Paşa'nın nezaket hissiyle Hasan İzzet Paşa'nın sertliği nefsinde hapsederek, bu iki faziletin icabına göre kâh birini, kâh diğerini -bir kalem ve bir kılıç kullanır gibi- kullanan bir kişi vardı: 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa... Meşrutiyet'ten önce Kaçanik'te toplanan Arnavutlara dert anlatan Galip Paşa, Komanova'da *Vardar Ordusu*'na hazırladığı şerefli günün, diğer kolordulara mensup kıtaların hamiyetsizliği yüzünden karardığını acı bir yeisle gördüğü günden beri, Türk ordusuna "*Artık seni idare etmeyi öğrendim.*" demişti.

- 8 -

Ekim 1914 ayı birinci haftası, tümenlerin toplanma mıntıkalarında büyük ölçüde talim ve manevraları devresidir. Komutanlar at ve otomobil üstünde muhtelif toplanma mıntıkalarındaki talimleri ve manevraları takip ve incelerken, kurmay subaylar yine seferberlik eksikliklerini ikmal etmekle... sağa sola emirler yayınlamakla, yeni yeni birimler, müfrezeler, katarlar, kafileler meydana getirmekle meşgûldüler. Bununla beraber 2. Nizamiye Süvari Tümeni'nin Erzurum kuzeyindeki manevrası herkesi cezbetmekten geri kalmamıştı: Her Türk'ün kalbinde bir sipahi yatar.

Ordu Kurmay Başkanı Guze, 9. Kolordu'dan bir köprücü bölüğü ve bir sahra köprüsü istiyor ve emirden iki gün sonra "*köprü hâlâ hazır değil mi?*" diye soruyordu. Köprü hâlâ hazır değildi ve Erzurum'daki inşaat malzemeleriyle galiba hiçbir vakit Guze'nin istediği tarzda hazır olmayacaktı... Diğer yönden Erzurum Kalesi'nin istihkâm inşaatı meselesi vardı. Bu inşaata alaylar tahsis edildi, az geldi. Şimdi, Kolordu Kurmay Başkanlığı amele ve depo taburlarıyla fazla erlerden daha üç bin kadar asker bulmuş, alelacele Erzurum'a çağırıyordu.

Erzurum Kalesi Meselesi – Meşrutiyet'ten önce başlamış bir meseledir. Birçok komisyonlar, birçok projeler esasen hiçbir netice vermemişti. Çünkü bir kale inşaatında son söz hazinenindir. Askerlikle ilgisi olmayan kişiler *kale* tabirinden, on beş yirmi ve daha çok kilometre yarıçapında az çok daireye benzer bir çember üzerinde yer yer yapılmış istihkâmlar,

batarya yerleri, sahra demiryolları, cephanelikler gibi binaların tamamını anlamalıdır. Bu batarya ve istihkâmlar *ayrılmış tabyalar* Fransa ve Belçika'da olduğu gibi, zırhlı kulelerle, zırh levhalarıyla, beton siperlerle teçhiz edilirdi. Birinci hat tabyalarının gerisinde ikinci hat tahkimatı bulunurdu. Ulaşımı sağlayan demiryolları, geniş ve korunaklı caddelerden ibaret olurdu. Telgraf, telefon şebekeleri tabya ve bataryaları birbirine bağlardı. Birinci Dünya Savaşı başlangıcına kadar, kalelerin stratejik ve tabya değeri pek büyüktü.

Erzurum Müstahkem Mevkii meselesi, Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti ve Genelkurmay Başkanlığı makamına geçmesi üzerine tekrar incelenmişti. Erzurum'da bir inşaat heyeti vardı, inşaattan ziyade, eksik bulunan inşaat malzemelerini tamamlamakla uğraşıyordu.

Seferberlik emrinden takriben bir ay kadar evvel, Alman Islah Heyeti üyesinden ve Harbiye Nezareti'nde ulaştırma müfettişliğinde Müstahdem Yarbay Gozel adında bir kişi, Sivas-Erzincan üzerinden Erzurum'a gelmişti. 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa, aynı zamanda bu müstahkem mevki komutanı olması münasebetiyle, Gozel ile Erzurum Kalesi hakkında konuşma yapmışlardı. Gozel Kale'yi (*Şark Cephesi*'ni) gezmişti. İfadesinin özetinden, bir seferberlik zamanında Erzurum Kalesi'nin terk edilmesi hakkında İstanbul'da bir düşüncenin olduğu anlaşıldı. Hâlbuki Rusların seferberliklerini bizden evvel tamamlayacakları belli olduğu için, Erzurum'un bir baskına karşı müdafa edililmeyerek Kolordu'yu batıya çekmek demek, seferberlikten vaz geçmek demektir. Erzurum, ilk hamlede ve müdafaasız olarak düşmana terk edilirse büyük bir bölgeden mahrumiyete katlanmak icap edecek ve böyle bir ihtimal, aynı zamanda 11. Kolordu'nun, Van'dan başlayarak bütün *Murat Suyu* vadisindeki zahire ambarlarından ve asker alma dairelerinden istifade etmesini boşa çıkaracaktı. Hele aşiret tümenleri seferber olamayacaktı.

Bu değerlendirmeye dayanarak Ahmet Fevzi Paşa, Erzurum'un, bir seferberlik üzerine elde bulunacak kuvvetle mutlaka müdafaa edilmesi noktasında ısrarlıydı.

Bu değerlendirmenin dayandığı sebepler ne kadar doğru idiye uygulanması da o kadar zayıftı. Erzurum'un doğusunda eski düzen bir müstahkem cephe var idiye de silahları çok eksikti. Aynı şekilde, kuzeyde Oltu istikametine karşı *Kara Göbek* ve güneyde *Hıms* yolundan bir çevirme hareketine karşı, Palandöken önleme tabyaları hem silah ve teçhizat hem de tahkim bakımından birer *kuvvetli sahra istihkâmından* başka bir şey değildi. Yani, Erzurum'u bir stratejik baskına karşı müdafaa etmek için, benzeri barış dönemi kadrosu bile noksan olan 28. Tümen'i, faydasız bir surette tehlikeye atmaktan başka çare yoktu. İstanbul, Erzurum'u, ancak 1914 seferberliği hesabında savunmasız bırakmak istiyordu. Yoksa Erzurum'un tahkimi lüzumunu inkâr etmiyordu. İstanbul'un görevi, her günkü durumun gereklerine cevap vermek için hazır bulunmaktı.

Bununla beraber, durum, derinliğine inildikçe halledilmesi güç bir şekil alıyordu. İstanbul, strateji hakkında görüşlerini, seyyar orduyu vakitsiz perişan etmeme isteğine bağlıyordu. Ahmet Fevzi Paşa ise "*Seyyar ordunuzda 9. Kolordu'nun geniş olan asker alma dairesi kaynaklarının doğuracağı kuvvet dâhil olmayacak mı?*" diye soruyordu. Ahmet Fevzi Paşa, Gözel Bey'e son söz olarak şunu dedi:

- Rica ederim İstanbul'a anlatınız: Bu bölge tarihi bir mıntıkadır. Erzurum'u savunmadan düşmana terk edecek bir komutan, bu fedakâr halk nazarında hainlikle yâd edilir. Ben bu lekeyi kabul edemem ve Rusların bir baskınına karşı, Erzurum'u, elime geçen kuvvetle savunmaya uğraşırım. Eğer İstanbul şimdilik tahkimata devam imkânı görmüyorsa, bari 28. Tümen'in mevcudunu seferî mevcuda yükseltme emrini versin!

Gozel, İstanbul'a dönüşünde Ahmet Fevzi Paşa'nın teklifi kabul ettirmişti. Ardından Enver Paşa'dan şöyle bir emir geldi: “*Erzurum kaledir. Komutanı 9. Kolordu'nun komutanıdır.*”

Hâlbuki Erzurum henüz kale değildi. İstanbul, bu kararıyla ‘*bir kolordu komutanının değerlendirmesi hürmete layıktır!*’ demek istedi.

Savaş harekâtı başlayıncaya kadar Erzurum tahkimatı devam etti. Fakat seferberlik uzayıp da Rusların korktuğumuz stratejik baskını yapmaması ve ordunun Pasin ve Erzurum ovalarında toplanması, batı tarafındaki tahkimatın terk edilip bütün çalışmanın doğu cephesinin ileri hattına verilmesini gerektiriyordu. Hatta 11. Kolordu'nun 18. Tümeni, bir müddet Höyükler ve civarının tahkimatında istihdam edildi. Ordu bir cephe savunmasına hazırlanıyordu. Erzurum Kalesi'nin komutasını Alman Posselt Paşa almıştı. Kurmay heyeti, yetenekli Kurmay Binbaşı Emin Bey'in başkanlığı altındaydı. Kale Topçu Komutanı olarak Ştanke adında bir Alman gelmişti. Emin Bey ilim ve irfan yönünden iyi donanımlı, azimli, kavrayışlı ve ciddi bir subaydı. Ordu kurmayları da kalenin tahkimatına önem veriyordu. Hatta 7 Eylül 1914 tarihinde, yukarıda arz ettiğim Posselt Paşa işe başladığı anda, Erzurum Kalesi'nin ordu komutanlığına bağlı önemli bir bölüm olduğu yayınlanmıştı. Fakat Posselt Paşa incelemelerini tamamlayınca, Erzurum Kalesi'nin *müstahkem mevzi* sıfatını alabilmek için, birçok silah ve malzemedan başka 40.000 mevcutlu piyade kuvvetine ihtiyacı olduğunu, bu sevdadan artık vaz geçilmesini rapor etti ve Erzurum seyyar muhafızları da orduya katıldı.

Bu mesele münasebetiyle, Hasan İzzet Paşa'nın başvurusuna, Enver Paşa, “*Kale birliklerini istediğiniz gibi istihdam ediniz.*” cevabını vermişti. Bir noktanın *kale* olup olmaması çok önemli bir karardır. Kalesini savunamamış ve düşmana

vakitsiz teslim etmiş bir komutanı kanun idam eder. Hâlbuki sahra mevziinden, şahsi kararıyla her komutan ordusunu geri çeker, mesûl olmaz, bazen takdire değer görülür. Enver Paşa'nın onayını almadan, bir müstahkem mevziinin lağve-dilmemesi icap ederdi.

- 9 -

HARP BAşLANGICI

3. Ordu Komutanlığı, günler geçtikçe, gerek kolorduların seferberliklerini ve gerek savaş bakımında talim ve terbiyelerini tamamlamak ve geliştirmek için bütün kuvvetini sarf ediyordu. Ordunun takip ettiği ciddi mesai, yalnız idari ve levazım konusunda layık olduğu sonucu vermiyordu. Hasan İzzet Paşa'nın bütün şiddet ve baskısına rağmen ne Muş ve Malazgirt Ovalarının ne de Erzurum vilayetinin diğer mahsûldâr mıntıkalarının zahiresini Erzurum'a ulaştırmak bir türlü kolay olamıyordu. Harekât başlayacağı zaman 3. Ordu'nun mevcudu 190 bin insan ve 60 bin hayvandı. Bu mevcudun altı aylık iaşesi için yaklaşık 88 milyon kilogram Bağdat çavdarı ve arpaya ihtiyaç varken, ordu ambarında yalnız 1.250.000 kilo erzak ve zahire mevcuttu.

Toplanma bölgesinde hem yollar, hem de eldeki nakil vasıtaları bir kış esnasında tümenlerin iaşe teminine hizmet edecek şekilde değildi. 9. Kolordu'nun 17. Tümeni'nin iaşe şikâyetleri üzerine, Kolordu, bu tümenin ikamet mıntikasını kışın Bayburt'a doğru yaklaştırmanın uygun olup olmayacağını 3. Ordu Komutanlığı'ndan sormuştu. 21 Ekim 1914 tarihinde Hasan İzzet Paşa “*Durumda bir değişiklik olmazsa 17. Tümen kışı geçirmek için ikamet mıntikasını Bayburt'a kadar genişletecektir. Bu tümenden Çoruh Vadisi'nde ve İspir civarında kuvvet bulundurulmayacaktır...*” cevabını verdi. Gerçekten de Çoruh Vadisi boyunca Artvin yöresine giden sarp patikalardan kışın düşmanın önemli bir kuvvetle yürümesine ihtimal yoktu. Bununla beraber, 17. Tümen Bayburt'a doğru

toplanmaya vakit bulamadan top patladı.

Ekim'in 29. günü Kurban Bayramı arife günüdür. Akşamüzeri Erzurum telgrafhanesinden verilen ajans telgrafı, bekleye bekleye artık unutmaya başlamış olduğumuz büyük hadisenin yaklaştığını gösterdi: Boğaz girişinde Rus gemileri ile çatışma olmuş. Bayram gecesi, herkes İstanbul'dan bu hadisenin resmen açıklanmasını bekliyordu. O gece öyle bir açıklama yapılmadı. Rusların Almanlara karşı *Tanenbourg*'da mağlup olmuş bulunduklarını dikkate alarak, hatta ordu karargâhı bile Rusya hükümetinin bu hadiseyi kapatacağını, başına fazla bir sıkıntı açmak istemeyeceğini zannediyordu.

Ertesi 30 Ekim 1914 bayram günü bayramlaşma ifa edilirken, Başkomutanlık Vekâleti'nin telgrafı yetiştii. Bunun üzerine 3. Ordu, (10) numaralı aşağıdaki ordu emrini verdi:

Erzurum

30 Ekim 1914

1 - Karadeniz'de bulunan filomuza Ruslar 29 Ekim 1914'de taarruz ettiler. Ruslardan bir gambot ile torpil gemisi batmış ve 3 subay ile 83 er esir alınmıştır. Bizden hiç yaiyat yoktur.

2 - Rusların her an karadan da taarruzları beklenmektedir.

3 - Birlikler harekete hazır bulunacaktır.

3. Ordu Komutanı

Hasan İzzet

Bu ordu emri üzerine çeşitli birliklerce yapılan ilk iş, izinli erleri bir an evvel bölüklerine çağırarak oldu. Gerçekten seferberlik devresinin çok uzamasının tesiriyle 3. Ordu Komutanlığı, alayların bir kısım erlerinin beşer onar gün izinle köylerine gitmelerine -ordunun ve halkın moral gücünü ve inzibatını muhafaza etme düşüncesiyle- müsaade etmişti. En

çok izinli erler 9. Kolordu Tümenleri erleriydi. Kolordu Kurmay Başkanlığı derhal bütün askerlik şubeleriyle sabit jandarma birliklerine yayınladığı bir tamimde, köylere bölge bölge müfrezeler çıkararak, izinli erleri bir an önce toplamının gereğini bildirdi.

Ordu Komutanlığı aynı günde neşrettiği (11) numaralı emrinde, kıtaların ikamet mıntıklarının değiştirilmesini ve daha sık bir hale konulmasını emrediyordu. Bu emir, 11. Kolordu'nun şimdiye kadar Tutak'ta bulunan 33. Tümeni'nin derhal *Karayazı* üzerinden Erzurum istikametine yürümesine ve yürüyüş cetvelini telgrafla bildirmesine lüzum gösteriyordu. Aynı günde İstanbul'dan gelen bir telgraf 10. Kolordu'nun Giresun'da bulunan 30. Tümeni'nin 3. Ordu emrine verildiğini bildiriyordu.

Hudut üzerinde her günkü ufak tefe müsademelerden başka bir hadise olmadı. Bu müsademelere, ekseriya Teşkilat-ı Mahsusa'nın (İstihbarat Teşkilatı) söz anlamayan vesikalı çete erleri sebebiyet veriyordu.

Müşir (Mareşal) İzzet Paşa Hazretleri

- 3. ORDU KOMUTANLIĞI'NIN HARP PLANI -

Balkan Harbi'nden önce Genelkurmay Başkanı İzzet Paşa Hazretleri Devlet-i Âliye'nin (Osmanlı Devleti) Balkan hükümetlerinden yalnız biriyle ve aynı zamanda bir kaçıyla veya hepsiyle birden harbe mecbur kalması ihtimallerini o geniş görüşü ve yüksek zekâsı ile düşünmüş ve her ihtimale karşı ordunun stratejik konuşlanmasına ait projeler tertip etmişti. Fakat her projenin güzelliği uygulanabilir olması ile ölçülür. Uygulanabilir bir harp planı hazırlamak için Enver Paşa'nın yeni Genelkurmay Başkanlığı heyetinin kesine yakın bir doğrulukla aşağıdaki maddeleri bilmesi lazımdı:

İlk olarak - Asker alma bölgeleri, mensup oldukları kolordu birliklerine ne kadar ikmâl usta eri ve nakliye aracı verebilecektir? Mevcut taksimatı, kolordunun ihtiyacından fazla mı, yoksa eksik mi, kaç er ve aracı kapsamaktadır?

İkinci olarak - Asker alma şubelerinde toplanacak ikmâl erleri mensup oldukları birliklere kaç günde ulaşırlar? Karadan mı, denizden mi sevk edilecekler?

Üçüncü olarak - Kolordular kendi bölgelerinde bir seferberlik için gereken araçları bulabilecekler mi, yoksa bir kısım seferî ihtiyaçlarının şimdiden mi tedariki gereklidir?

Dördüncü olarak - Kolordulara mensup kıtalar kendi merkezlerinde kaç günde hazırlanabilecekler?

Beşinci olarak - Kendi merkezlerinde harekete hazırlanacak tümenler seferberliğin kaçınıcı günü kolordusunun toplanma bölgesine ulaşabilirler?

Altıncı olarak - Bu hesaba göre düşman mı bizden evvel hazır, yoksa biz mi düşmandan evvel hazırız?

Yedinci olarak - Düşman bizden evvel hazırlandığı takdirde, baskınından kurtulmak için biz ordumuzu hangi hattın gerisinde ve ne gibi koruyucu düzenle toplamalıyız? Daha şimdiki durumdan tam veyahut yarım seferî düzene konula-

cak kuvvetlere ihtiyaç var mı?

Hâlbuki Balkan Harbi'nden sonra karışmış ve dağılmış, noksan ve perişan ordunun başına geçen Enver Paşa ve genç kurmay heyeti, yukarıdaki maddelerin hiç birine kati bir surette cevap verecek durumda değildi. Bu sebeple bir taraftan yeni ordunun temellerini hazırlama ve diğer yönden her ihtimale karşı harbe hazır bulunma mecburiyeti gibi çözümü zor bir mesele karşısında yeni Genelkurmay Başkanlığı en kolay yolu tuttu. Mademki hangi seneler erlerinin ne miktarda olduğu bilinmiyordu, durum sonbahar manevraları tecrübesiyle ve kolordu kurmay başkanlıklarının ve ordu müfettişliklerinin sürekli incelemeleriyle doğru bir surette anlaşılınca kadar, hiç bir harekât bölgesi için sefer planı hazırlamak mümkün ve yerinde değildi. Sultan'ın seferberlik çağrısı ile bütün yedek askerleri silah başına toplamak ve şayet fazlası varsa en yaşlı ve acemilerden başlayarak, izinli olarak köylerine göndermek veya terhis etmek ve toplanma zamanı ve toplanma bölgesinin seçimi ve duruma göre taarruz veya savunmada bulunulması gibi ağır ve mesuliyetli kararları daha sonra ordu komutanlarının şahsi değerlendirmeleri neticesiyle düşmanın gelişecek hareket tarzına göre değerlendirmek daha makul ve basitti.

1914 yılı başlangıcında malum ve aşikâr olan bir önemli nokta vardı ki o da Kafkasya harekât bölgesinde Rusların bize hem seferberlik ve toplanma zamanının azlığı hem de ordusunun sayı ve teçhizatı bakımından üstün olmasıydı. Bu sebeple İstanbul, kendi kendini aldatmamak için muhtemel bir 1914 seferberliğinde Erzurum müstahkem mevkiinin mevcut durumuyla bir *müstahkem mevki* vazifesi göremeyeceğini takdir ederek, Erzurum'u bir Rus baskınına karşı savunmaya kalkışmaktan vazgeçme mecburiyeti duymuştu. Gerçekten, evvelce de arz ettiğimiz gibi, bu emir, seferberlikten önce Ahmet Fevzi Paşa'nın Yarbay Gozel vasıtasıyla İstanbul'a beyan ettiği önemli sebepler tesiriyle ikinci emirle iptal edilmiş ve

Erzurum'un kale addedileceği kabul edilmişse de harbin başlangıcındaki safhalar da gösterdi ki İstanbul Genelkurmayı birinci kararında haklıydı ve Erzurum sözle ve temenni ile bir kale olamazdı. Şunu beyan etmeli ki, mesele Avrupa'da Birinci Dünya Savaşı başlamazdan evvelki bir zamana aittir. Şayet Rusya Devleti Âliye'ye harp ilan etseydi Kafkasya Rus ordusunun 10 günde seferberliğini ikmal edecek olan Kazak tümenleri ile Plaston tugayları gibi ilk kademesi 3-4 günlük bir yürüyüş sonucunda Erzurum önünde ve yanında bulunabilirlerdi. Bu kuvvete karşıysa Erzurum'daki 28. Tümen'i ateşe sürmek değil, Erzurum'u kendi kaderine bırakarak, söz konusu tümeni batıya çekmek ve bir an önce 17. ve 29. Tümenlerle birleşmek ve seferberliğe olabildiğince devam etmek daha doğru bir hareket olurdu. Ahmet Fevzi Paşa, -bendenizin anladığıma göre- senelerden beri aralarında yaşadığı güzide bir halkın kıymetli kalesini kendi kaderine terk edip çekilmeyi "*hıyanet edip kaçmak*" anlamında düşünüyordu. Eğer barış dönemi mevcutlu bir 28. Tümen Erzurum'da bir Rus stratejik baskınını durdurabilirdiyse ne şeref! Fakat Erzurum ile beraber 28. Tümen de Rusların eline düşerse o vakit ne olurdu?

Şimdi Hasan İzzet Paşa'nın elinde Balkan Harbi'nden evvelki projeler gibi bir proje yoktu. Hasan İzzet Paşa kendi planını kendi yapmak mecburiyetindeydi. Bu mühim meselede Genel Kurmay'ın 3. Ordu Komutanı'na bir uygun emir verip vermediğine veyahut toplanma zaman ve mıntikasının seçiminden evvel adı geçenin bu mesele için İstanbul ile haberleşme yapıp yapmadığını vakıf değilim.

Düşman hakkında ilk zamanlarda alınan bilgiler abartıdan uzak değildi. Kafkasya'nın demiryolları, caddeleri her halde Rusların bizden evvel seferberliği tamamlayacağını kabule sevk ediyordu. Bu sebeple ordunun en büyük endişesi biz seferberliğimizi tamamlamadan önce Rusların savaş ilan etmesi ihtimaliydi. Fakat günler geçtikçe kanaat geldi ki biz

sebebiyet vermedikçe Ruslar harp ilan etmeyecektir. Çünkü Almanya ve Avusturya'ya karşı savaşırken bir Anadolu seferine karışmaya şimdilik Rusya için bir siyasi ihtiyaç yoktu ve çünkü Osmanlı Devleti genel seferberlik ilan etmekle beraber tarafsızlığını korumaktaydı.

Bununla beraber, 3. Ordu toplanmaya geçince Rusların yine hareketsiz kalması ihtimali azdır. Bu sebeple orduyu, bir Rus taarruzunu karşılayacak şekilde toplamak lazımdı. Her türlü hesaplar ve istihbarat gösteriyordu ki 3. Ordu kendisine düzenli iki kolordunun toplam 54 taburu ile ve küçük Nizamiye Süvari Tümeninin en çok 1.300 kılıcı ile Kafkasya'nın istilasına kalkışamazdı. Aşiretlerden toplanacak ihtiyat süvari tümenleri güvenilir bir taarruz kuvveti değildi. Orduda sahra ve dağ topraklarından başka cins top yoktu. Kısacası kolorduların nakliye araçlarının miktarı, cinsi ve toplantı bölgelerinde bulundukları zaman bile iase bakımından karşılaştıkları güçlük ve asker ve subayların bedeni teçhizatı incelenip ve hesap olununca, 3. Ordu'nun, bir taarruz ordusu değil, belki bir savunma ordusu olabileceğine karar verilmesi gerekiyordu.

Buna bağlı olarak 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Hazretleri, orduyu bir stratejik savunma ile Anadolu'yu düşman istilasından kurtaracak surette toplattırıyordu. Ordu bir defa savunma kararı verince Erzurum müstahkem mevzii'nin savunma yeteneğinden azami bir surette istifade etmek en kestirme bir yoldu. Erzurum'un istihkâmları ve tabyaları eski tarzda inşa olunmuş ve düşman ateşine pek büyük hedef teşkil eden bir takım toprak ve beton tabyalardı. Bazı mezarlar gibi en güzel tepeleri tutmuş olan bu tabyalar şimdi artık birer fayda değil, birer zarardı. Yerlerinden söküp atmak en mantıklı bir iş olurdu, lakin mümkün değildi. Bunlar olsa olsa düşmanı aldatmak için sahte istihkâmlar gibi kullanılabiliyordu. Bu sebeple ordu kurmayları, asıl Erzurum doğu cephesi istihkâmlarının bulunduğu *Deveboynu* sırtları doruk çizgisini

terk ederek, bundan 5 kilometre daha doğuda yani ilerideki *Höyükler-Uzun Ahmet* hattını tahkim ettiriyordu. Hattın doğusundaki arazi düzlüktü. Düşman topçusu cephemizde topografya bakımından bize hâkim bir mevzi bulamazdı. Yalnız yanlarındaki sırtlarda hâkim mevzii vardı. Bununla birlikte, düşman her halde kıtaları ve bataryalarını gecedan yürütmek şartıyla gözden saklayabilirdi. Arazi düzlük ve dalgalıydı.

Erzurum müstahkem mevkiinden faydalanmak, görüldüğü gibi, Erzurum'un eski bataryalarından tamamıyla istifade etmeye yönelik olmamakla beraber, esas tabyalar hattının icabında ikinci hat olarak tutulması ve daha birinci hat muharebesi cereyan ederken kuzeyde *Karagöbek* yöresindeki tahkimat ile güneydoğuda *Palandöken* önleme tabyalarına ve komşu arazisine kanatlarımızı dayandırmak ve Erzurum'un yakınlığı sebebiyle ordunun ihtiyacını daha kolay karşılamak gibi büyük faydalar, inkârı mümkün değildi.

Demek ki kesin sonuçlu meydan muharebesini, Erzurum'un doğusunda ve Pasinler Ovası'nın batı kenarını teşkil eden sırtlar cephesinde vermek uygundu. Fakat bu fikir, düşmanın büyük bölümü ile *Sarıkamuş'tan Köprüköy* istikametine yürüyeceğini kabul etme görüşüne dayanıyordu. Düşman cephe-den savunma hattına taarruz ederken, kanatlarımızı korumak ve düşman cepheye durdurulup veya geri çekilmeye mecbur edilince yanlarına veya gerilerine etki yapmak ve nihayet Çoruh Vadisi'ni örtmek için bazı yan müfrezeleri de tertip ve tasavvur etmek de lazım geliyordu.

Bu esasa bağlı olarak, 3. Ordu, toplanma emrinde görüldüğü gibi, 11. Kolordu'nun iki tümenini Hasankale civarına 2. ve 3. (*İhtiyat*) Aşiret Süvari Tümenlerini Eleşkirt'ten Velibaba istikametiyle düşman gerilerine ve 1. ve 4. Aşiret (*İhtiyat*) Süvari Tümenlerini Köprüköy güneyine çekmiş ve 9. Kolordu'nun 17. Tümeni'ni İspir ve Koşmuşat havalisine

tahsis etmiş ve diğer iki tümenini Erzurum Ovası'na toplamıştı. Tutarak'taki 23. Tümeni Erzurum'a getirmek ve Aşiret Tümenlerini bir kolordu şeklinde Köprüköy'ün 25 kilometre güneyindeki *Topçu Dağı* civarında toplamak düşünülmüyordu. Tafta ve Karagöbek mıntıkası 9. Kolordu'nun bir müfrezesi ile savunulacak ve bu müfrezeyi müstahkem mevziiden verilecek iki düzenli alay takviye edecekti. Çoruh Vadisi'ndeki 17. Tümen *Karagöbek* mıntıkasına taarruz edecek olan düşmanın sağ yanına ve gerilerine düşmek için dağ geçitlerinden yürüyecekti. Özetle, düşmanın kuvvetlerini, istikamet hareketlerini keşif ve cephe yanlarında birer perde teşkil etmek için esas sınır bölükleri hudut taburları halinde beş bölgeye taksim edilmişti.

- 10 -

- TOPLANMA ve HARP PLANININ STRATEJİK DEĞERİ NEYDİ? -

3. Ordu kurmay subayları ve özellikle Kurmay Başkanı, ne bölgenin stratejik coğrafyası ile halkın manevi kabiliyetini, ne düzenli birliklerin değerini tam anlamıyla bilemezdi. Bu mühim meselede en çok yetkili olan kişi, en çok sorumlu olan Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa idi. Plan tasarı olarak gayet mükemmeldi. Pratik değeri ancak duruma ve zamana göre bazı bölümlerini değiştirmek şartıyla mükemmel olabildi. Bu yönü ben kendi idrak dereceme göre şöyle münakaşa edeceğim:

1 – Toplanma devrinde Aşiret Tümenlerinin değersizliği ispatlanmıştı: Hiçbir alay heyeti kendi erlerine hâkim değildi. Kürtler gece olunca atlarına bindikleri gibi köylerine savuşuyor, ertesi günü yem ve yemek zamanında toplanıyordu. Alay heyetlerinin en büyük dertleri ordu hazinesinden maaş ve değişik harcama adıyla para çekmektir. Hiçbir aşiret tümeni iyi denilecek surette silahlı değildi. Tümenlerde ne top ne de mitralyöz vardı. Hâlbuki bu kitleler gayet iyi mücehhez Kazak tümenleri ile boy ölçme iddiasında bulunuyorlardı.

Bununla beraber, bir istila harbinde düşman arazisine münferit gruplarla tahrip ve yağma çeteleri şeklinde saldırarak kendilerinden istifade etmek umulursa da bir savunma harbinde bunlardan yan ve gerilerde düşmana etki edecek zor vazifeler beklemek yersizdi.

Yaz ayı ile kış mevsimleri bu bölgede özellikle böyle düzensiz kitlelere pek mühim surette tesir eder. Kürt yazın canlıysa da kışın ocağının başında sakindir. O halde ordunun sağ yanı örtülü değildi. Eğer Ruslar büyük kuvvetlerle taarruz etselerdi bütün aşiret kolordusu derhal dağılacaktı. Nitekim bizim taarruzumuzda bile dağıldılar.

2 – Çoruh Vadisi ancak yazın düşman kuvvetlerinin hareketine müsait olabilirdi. Ordunun kuvveti o kadar çok bir şey değildi ki 9. Kolordu'nun bütün bir tümenini öyle dağlık bir bölgeye tahsis etmek doğru olsun. Kale Boğazı'ndan Erzurum'a yönelecek bir düşman kuvvetinin sağ yanına düşme manevrasıysa lüzumsuz ve teorik bir manevraydı. 17. Tümen önemli bir bütündür. *İhtimal* uğruna feda edilmeye layık değildi. Bir de orduya bağlı ve bizim pek acı bir fedakârlık olarak istemeye istemeye verdiğimiz seçkin erler ve subaylar tarafından meydana getirilmiş birçok Teşkilatı Mahsusa (İstihbarat Teşkilatı) çeteleri vardı. Bu çetelerle birkaç jandarma taburu ve İşhan hudut kıtaları, hiç olmazsa kışın yaklaşması üzerine İspir'de toplanabilirdi. Nitekim daha sonra öyle oldu. Her halde 17. Tümen Bayburt'tan doğruca Erzurum Ovası'na sevk edilseydi -gerçekte olduğu gibi- ne kendisi bir kış mecburi yürüyüşüyle Serçe Boğazı tipisinde perişan olurdu ve ne de 28. Tümen'in bir alayı ile bir bataryasını Karagöbek'e bağlamaya ihtiyaç kalırdı.

Başkomutanlık Vekâleti'nin 30 Ekim 1914 günü telgrafıyla Giresun'da bulunan 30. Tümen'in 3. Ordu emrine verildiği bildiriliyordu. Bu tümenin iki alayı Karahisar-Kelkit-Bayburt yolu ile hareket emrini aldı. Bu tümenin mensup olduğu 10. Kolordu eskiden olduğu gibi 2. Ordu'ya bağlı kalıyordu. Mademki 30. Tümen bizim bölgemize yalnız başına geliyordu, 17. Tümen'in yerine doğrudan doğruya ordu emrinde ve Çoruh Vadisi'nde istihdamı daha münasip olmaz mıydı? (10.

Kolordu'nun tamamen 3. Ordu emrine girmesi 2 Kasım 1914 tarihindedir.)

17. Tümen'in Çoruh Vadisi'nde muharebeye tutuşması diğer bir bakımdan da doğru değildi. Türk askeri muharebeyi, kendi köyünden ne kadar uzak kalırsa o kadar şiddetli ve gayretli yapar. Komanova'da ilk bozgun veren erler, avcı hattından geceleyin köylerine dağılan Priştine havalisi erleriydi. Bu meselede de Sivaslıyı sakınmadan Çoruh'ta ve Çoruhluyu Pasin Ovası'nda istihdam etmek daha tedbirli bir hareket olurdu. Bununla beraber, Çoruh Vadisi bir tehlikeye maruz kalınca Erzurum'daki düzenli alaylardan da kuvvet yetiştirmek için vakit bulunurdu. Ordu farkına varmayarak 9. Kolordu'yu parçalıyordu. Hâlbuki 9. Kolordu gerek talim ve terbiye, gerek kuvvet mevcudu bakımından 11. Kolordu'ya üstündü. 11. Kolordu'nun askerleri yolda toplanma bölgesine gelirken firar etmişlerdi. 34. Tümen'in zayıflık derecesini Hasan İzzet Paşa bizzat Hasankale'deki teftişi esnasında görmüştü; 33. Tümen ise benim kumandam altında Komasor'a ilk muharebe yürüyüşünü yaptığı zaman üç bin mevcudu bulunuyordu.

3 – Höyükler hattında muharebe verecek olan 11. Kolordu Karargâhı ile 34. Tümeni Hasankale'den düşman taarruzu üzerine hemen geriye çekilerek müdafaa mevziine girecekti. Bu ters bir iştir. Gerek iaşe, gerek halkın ve bilhassa aşiretlerin moral gücünü yüksek tutma gibi maksatlar, stratejik kararlarda ikinci derecede kalır. 11. Kolordu tamamen *Korucuk* kuzey güney hattının batısında yerleşmeliydi. Bu kolordu zaten 9. Kolordu'nun üç cephaneye ve birkaç erzak kolunu sonraları kendine tahsis ettirmişti. Her halde şu dediğim, hatta biraz yardımla beslenebilirdi.

4 – Karagöbek ve Palandöken istikametlerinin tehlikeye maruz olmadığı belli olduğu halde, bilhassa Karagöbek'te 28. Tümen'in bir alay ve bir batarya bulundurarak tümeni parça-

lamak bir hataydı. Karagöbek mıntıkası, Erzurum kalesi hesabına teşkil edilmiş olan yedi düzenli alayın bir kaçından bir düzenli tümen teşkil edilerek ve bunlara birçok mantelli top verilerek savunulabilirdi.

Benim âcizane fikrime göre 3. Ordu'nun planı uygun, düzenlemesi yanlıştı. Bendeniz aşağıdaki tarzda tertibat aldırmaı daha uygun görürdüm:

1) Artvin taraflarına Teşkilat-ı Mahsusa'dan gönderilmiş olan çeteleri, Bayburt, Karahisar, Gümüşhane ve Erzurum jandarma taburlarından teşkil edecek bir mürettep alayı ve İşhan hudut taburunu Keskin'de bir kumanda altında toplayarak, Çoruh Vadisi'ni örtmek.

2) Müstahkem mevzi emrinde bulunan diğer altı jandarma taburuna Kaleboğazı ve Pitgir hudut taburlarını ve birçok koşulur ve koşulmaz mantelli top ilave ederek, Karagöbek savunma grubunu meydana getirmek.

3) Aşiret 2. ve 4. Tümenlerini istediğı gibi duruma göre düzenlemesi ve lüzumuna göre kullanması hakkında 2. Nizamiye Süvari Tümeni Komutanı Yusuf İzzet Bey'in emrine vermek, *—daha başlangıçtan Aras havzasındaki bütün hudut, aşiret ve jandarma kuvvetleri, Yusuf İzzet Bey'in emrine verilmeliydi—* süvari Hasankale'den daha doğuda toplanmalıydı.

4) 9., 11. ve 10. Kolorduları Erzurum şehri ve köyleri ile Yukarı Pasin ova köylerinde sıkıca konaklatarak el altında hazır bulundurmak.

5) Tahkimat için zaten gerek 18. Tümen'in tedarik edebildiğı ve gerek Erzurum Kalesi ile 9. Kolordu'nun Erzurum'dan bulabildiğı kazma küreklerin toplamı 846 parçaydı. Bu maksat için amele ve depo taburlarını veyahut nöbet nöbet muvazzaf tümenlerle istihkâm kıtalarını istihdam etmek kâfiydi. Arazi taşlık ve kazılması gayet zordu.

6) Ordunun, bir savunma halinde sağ yönünü Nizamiye

Süvari Tümeni ile örtmesi daha uygundu. Bununla birlikte -iş
işten geçtikten sonra- tenkit kolaydır.

.

- 11 -

RUSLARIN SINIRI GEÇMESİ

HUDUT GEÇİTLERİ:

Hudut, Ağrı Dağı'nda İran hududundan ayrılarak Karadeniz'e kadar 400 kilometre ve Artvin karşısına kadar 350 kilometre uzunluğundadır. Bâyezid'den Erivan'a giden yollar hududu Çilli (Çullu) ve daha batısındaki Akbulak ve Zor gediklerinden aşar. Zor gediğinden yol Musun yolu ile Diyadin'e ulaşır. Karakilise ve Toprakkale'den Kağızman'a gitmek için yazın *Ahtalar*, *Kalo Deresi* ve *Çat* üzerinden hudut geçilirse de bu yollar çok kötüdür. Pasinler'den Velibaba-Pasin Karakilise yolu hem *Kağızman*'a ve hem de *Karakurt* üzerinden Sarıkamış'a uzanır.

Bu mıntıkanın en önemli sınır noktası *Erzurum-Kars* yolunun hududu geçtiği *Kötek* kapısıdır. *Hamas-Bardız* ve *Narman-Yeniköy-Rus Narmanı* ikinci derecede *Kale Boğazı-Oltu* yönü, Erzurum'a ulaştırma bakımından *Kötek* yolu gibi birinci derecede önem taşır. Bunlardan sonra yol yok gibidir. Gerek *Pamuklu* ve *Hod* kordan noktalarından ve gerek Artvin'den *Milo* noktasından geçen yollar gayet uçurum, dik, dolaşık birer çizgidir. Kaleboğazı'ndan hudut boyunca kuzeye ve Masis Dağlarına kadar olan 100 kilometrelik mesafe dâhilinde at ve eşekten başka nakil vasıtası işleyemez. *İşhan* çocukları araba tekerleği görmemiştir.

Hudut boyu sakinleri Bâyezid kuzeyinden Pasin Karakilisesi'ne, yani Ağrı Dağı'ndan Aras vadisine kadar uzanan 200 kilometrelik hududun güneyindeki halk Kürt ve

tamamen silahlıdır. Bu halk muhtelif ihtiyat alaylarına mensuptur. Aras'tan Karadeniz'e kadar uzanan bölge halkı Türk ve az bir kısmı Gürcü ve Laz'dır. Türkler silahsızdır. Hududa yakın köylerin tamamı İslam'dır. Bâyezid'den Kale Boğazı'na kadar uzanan bölgede ve huduttan en az 15 kilometre uzakta Ermeni, Türk ve Kürt köyleri mevcuttu. Rusların taarruzunda Kürt ve Türkler köylerini tahliye etmişler ve geri çekilmişlerdi. Bizim taarruzumuz üzerine -Rus ordusuna gönüllü yazılan gençlerin tesiriyle- bütün Ermeniler köylerini boşaltıp eşya ve hayvanlarını Rusya'ya taşımışlardı.

SALDIRI

Karadeniz Boğazı hadisesi üzerine hudut sınır çatışması sıklaştı ve 1 Kasım sabahı erkenden hudut mıntıka komutanlarından gelen acele telgraflar, Bâyezid karşısında İşhan'a kadar uzanan 300 kilometrelik hudut kısmının belli başlı noktalarından Rusların geceleyin veya şafakla beraber sınırı geçtiklerini ve baskına uğrayan nöbetçilerimizi ya şehit veya esir ettiklerini bildirdi.

Bu haber herkese yıldırım gibi tesir etmişti. Hudut taburlarından hiç biri doğru bir şekilde kendi mıntıkasından saldıran düşmanın kuvvetini, sınıfını, hangi kıtalara mensup olduklarını bildiremiyordu. Mesela, Bâyezid mıntıkası düşmanı bir tümen tahmin ediyor. Fakat *yol kolu şu kadar uzunluktadır* diyemiyordu. Karakilise, Kötek, Pitkir hudut taburları adeta dağılmış, perişan olmuşlardı. Nihayet o gün akşam olunca gelen haberler bir dereceye kadar düşman kuvvet ve istikametine dair orduya bir fikir verebilmişti. Bundan sonra hudut taburları toplanarak görevlerini yaptılar.

İki istikamet önemliydi: Aras havzasından Köprüköy'e gelen yollarla Narman ve Kaleboğazı'ndan Gürcü Boğazı'na (Erzurum kuzeyindeki Karagöbek cephesine) ulaşan istika-

met... Bu iki mühim istikametten iki büyük düşman grubu bekleniyordu. Rusların tecavüz ettiği gün Osmanlı ordusunun 89. seferberlik günüdür.

Ordu Emri Numara (15) Erzurum

1 Kasım 1914 – Saat 11. 15'ten önce

1 – Ruslar bugün sınırı geçtiler. Geçen kuvvetler henüz malum değildir. Sarıkamış-Hasankale istikametinde ilerleyen kol ile Oltu-Kaleboğazı yönünde ilerleyen kolun da topçusu vardır.

2 – Ordu, Erzurum'un doğusunda muharebeyi kabul etmek üzere toplanacaktır.

3 – 2. Nizamiye Süvari Tümeni hemen arkasından Hasankale-Köprüköy istikametinde ilerleyecek ve (Özetle: Sarıkamış ve İd yönlerinin keşfi, Aşiret 1. ve 4. Tümenler ile müştereken düşmana tesir etmeleri, fakat Nizamiye Süvari Tümeni mecburiyet halinde Erzurum istikametine geri çekilme emrini alıyor; Ordu Emri'nin bu maddesi süvarinin keşif sahasını da ayrıntısıyla kapsıyordu.)

4 – 11. Kolordu beklemeksizin Höyükler mevziine çekilecek ve Höyükler mevziinin doğu ve batısında yerleşecektir. 18. Tümen tahkimata devam edecek. 33. Tümen ertelemeyen hareket ederek Karayazı-Palandöken-Erzurum istikametinde ilerleyecektir. Kolordu Karargâhı Nebi Köyü'ne gelecektir,

5 – 9. Kolordu bir alay, bir mitralyöz bölüğü ve bir dağ taburunu hemen arkasından Karagöbek'e gönderecek. Bu müfreze oradaki kale kuvvetiyle beraber Gürcüboğazı'ndan gelecek düşmanı durduracak. 17. Tümen bugün Üçkilise-Başovacık mıntıkasına ilerleyecek. Kolordunun geri kalan bölümü Erzurum ve batısında kalacak, fakat Ilıca-Tepeköy

hattı batısına geçilmeyecektir.

6 – Erzurum batısındaki kale kuvvetleri Erzurum'un doğu ve kuzeyine alınacaktır.

7 – Birlikler fazla miktarda erzakı beraberinde bulunduracaktır.

8 – Hudut birlikleri evvelce kendilerine verilmiş olan talimata uygun hareket edecekler.

9 – Ordu Karargâhı Erzurum'dadır.

*3. Ordu Komutanı
Hasan İzzet*

Ordu emrinden önce telefon ve telgrafla, birlikler olaydan haberdar edilmişti. Herkes yapacağı görevi biliyordu.

Bu emirde göze çarpan iki önemli yanlış vardı: 11. Kolordu (ki yalnız kolordu karargâhı ile 34. Tümeni Hasankale'deydi) bir mecburiyet yokken geri çekilmemeliydi. Mademki yalnız iâşe sebebiyle Hasankale'ye kadar ileri sürülmüştü, şimdi orada kalmalı ve bütün kuvveti 1.300 kılıçtan ibaret olan 2. Nizamiye Süvari Tümeni'ni Rus Kazak Tümenlerine karşı hi-maye etmeliydi.

İkinci hata ise 9. Kolordu'nun 17. Tümeni'ni hala Erzurum'a getirmemektir. Ordu bu tümen için düşündüğü manevrayı ancak çetelere yaptırabiliyordu.

Büyük bir ihtimalle en çok beklenen olay şuydu: Rusların en büyük süvari kitlesi, Aras havzasından bizim hudut taburları perdesini yırtarak, yıldırım süratiyle Köprüköy'e inecek ve Hasankale'ye bakan sırtları tutacaktı. Narman'dan ve Kaleboğazı'ndan geçecek en az bir Kazak tugayı ile bir Plaston tugayının Hasankale ve Erzurum istikametine yürümesi düşünülebilir. Bu kuvvetlerin arkasından en az bir kolordunun Aras havzasından ve en çok bir tümenin Narman ve

Kaleboğazı'ndan ilerlemesi muhtemeldi. Bizim Kafkasya'da hesap ettiğimiz Rus kuvvetinden ancak böyle bir darbe beklenirdi. Hududun Aras vadisiyle gelen yollardan, Köprüküy'e 50 kilometrelik bir mesafe vardı. Narman'dan Hasankale'ye olan mesafe de o kadardı. Beklenen Kazak tümenleri ne kadar şiddetli hareket ederlerse etsinler topçu bataryalarının azami süratine tâbi olacaklar ve bizden hiçbir mukavemet görmeseler bile yalnız mesafe ve yolların durumu itibariyle 2 Kasım 1914 öğleden evvel Köprüküy batı sırtlarıyla Hasankale kuzey sırtlarında görünemeyeceklerdi. Bu süvari kuvvetlerinin arkasından gelecek piyade tümenleri ise 3 Kasım 1914 akşamından evvel aynı sırtlara yetişemezlerdi. İşte bu sebeplerle 11. Kolordu'nun 34. Tümeni'ni duruma göre şimdiye kadar bulunduğu Hasankale'den daha batıya çekmemek daha doğru bir hareket olurdu. Bu tümen ile 11. Kolordu Karargâhı çok baskı görürlerse bir gece yürüyüşüyle de Höyüklerle çekilebilirdi. Şimdilik ağırlıklarını geriye göndermek yeterliydi. Sınırı geçmiş olan düşman 1 Kasım 1914 akşamı şu vaziyet ve kuvvetteydi:

1 - Bâyezid kuzeyinden Ermeni çeteleri ve Rus piyadeleri Misin güneyinde bekler; (*kuvvetleri abartılı surette bir tümen tahmin edilmiş.*)

2 – Toprakkale (*Eleşkird*) üzerine bir takım çeteler;

3 – Pasin Karakilisesi'nden zayıf bir yancı birlik,

4 – Kötek'ten üç tabur kadar piyade ile bir batarya Horum Düzü'nde beklemekteydi. Mecingerd deresine bir tugay düşman inmişti.

5 – Narman Yeniköyü'ne 1.000 kadar piyade geçmişti.

6 – Oltu'dan gelerek Kale Boğazı'ndan bir alay piyade, bir süvari alayı, bir batarya topçu bataryası geçmiş ve Ardos karşısına kadar yürümüştü.

Bâyezid ve Eleşkirt bölgesindeki hudut taburları az bir

mukavemetle çekilmiş, Pasin Karakilisesi ve Kötek taburlarının askerleri dağılarak 200 er kadarı Köprüköy'e yönelmiş ve orada Nizamiye Süvari Tümeni Komutanı Yarbay Yusuf İzzet Bey tarafından toplanmıştı. Narman Yeniköyü'nde Teğmen Nuri Efendi ilk yaralı subay olmuş ve gerek Pitkir ve gerek İd hudut taburlarıyla Kale Boğazı ve İşhan hudut taburları son mermiye kadar çatışmışlardı. Bu taburlar imdat ve cephaneye istiyorlardı. Hâlbuki yanlarındaki yedek cephaneyi kışlarında bırakmışlar ve eşyalarını tamamen kurtaramadan çekilmeye mecbur olmuşlardı.

Yukarıdaki bilgiler 1 Kasım 1914 akşamı gelmiş olan son malumdur. Erzurum'a en yakın hudut Oltu ve Narman kısmıydı. O civardan geçen düşman piyade birlikleri toplam, bir süvari alayı, bir piyade tugayı, bir veya iki batarya diye tahmin edilmişti. Bunlar ciddi bir direnme ile karşılaşmadan üçüncü günü Karagöbek mıntıkasına ulaşırlarsa, Erzurum kuzeyi için bir kaza çıkması ihtimal harici değildi. Bu sebeple Ordu Komutanlığı 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'ya, Başovacık havalisinde toplanacak olan 17. Tümen'in, Dumlu Dağlarını doğuya geçerek Kızılkilise havalisinde düşmanın yan ve gerisine sevk edilmesi ihtimalini bildirmişti. Dağlar ve yollar tamamen karla örtülüydü. 17. Tümen'in erleri usta ve cesur, subayları cesur fakat arazi yapısı ve iklim ile mücadele edecek surette donanımlı değildi. Ahmet Fevzi Paşa bu işin ne kadar uygulaması zor bir iş olduğunu çok iyi takdir etmekle beraber, ordu komutanının emrini itirazsız kabul etmeye mecburdu. Zaten bu emir henüz bir hazırlık mahiyetini geçmiyordu. Durum derhal telgrafla 17. Tümen Komutanlığı'na aşağıdaki şekilde tebliğ edildi. Önemi dolayısıyla oluğu gibi aktarıyorum:

*Koşmuşat'ta 17. Tümen Komutanlığına
"Şifre" mühimdir.*

Kale Boğazı'ndan Kızılkilise Karagöbek istikametinde ilerleyen ve yaklaşık üç sınıftan meydana gelen bir tugaydan ibaret bulunan düşmanın, Karagöbek'teki kuvvetlerimize taarruzu halinde anılan düşmanın yanına ve gerilerine düşmek üzere size bir görev verilme ihtimali vardır. Bunun için bölgenizden Kızılkilise ve Güngörmez istikametine giden en kısa yolların halk ve askeri araçlarla keşfettirilmesi lazımdır.

1 Kasım 1914

*9. Kolordu Komutanı
Ahmet Fevzi*

Bu emrin aksi tesiri gecikmedi, 17. Tümen'in İspir'den gelen 51. Alayı Koşmuşat'a kadar çok büyük sıkıntılar çekmiş, karla örtülü dağ geçitleri dağ topçusunu bile perişan etmişti. Bu hadisenin acı manzarası henüz göz önündeyken, 17. Tümen şimdi Çoruh ve Fırat havzalarının bağlandığı yerde bulunan yüksek ve sarp dağları batıdan doğuya geçme hazırlığına davet olunuyordu. Daha o gün, emir gereğince dağ yollarından bilgi almazdan önce, Tümen Komutanı Ali Rıza Bey cevap verdi ve dağlarda manevra yapmaktansa Kolordu ile birleşerek topluca muharebeye atılmayı tercih edeceğini bildirdi. Ahmet Fevzi Paşa kendine has olan doğuştan gelen nezaketi ile tümene şu örnek alınmaya değer cevabı verdi.

Koşmuşat'ta 17. Tümen Komutanlığına

1/2 Kasım 1914

Vaziyetiniz icabı tümeninize düşen görev pek mühimdir. Osmanlı vatanının hayati meselesi bu orduya emanet ola-

rak verilmiştir. Bütün İslam âleminin gözü bizde ve bu ordunun yapacağı vatani görevin yarısı sizdedir. Gerek zât-ı âlilerinin ve gerek bütün subay ve erlerin, askeri görevimizi yerine getireceğinden eminim. Allah muvaffakiyet versin.

Ahmet Fevzi

Fakat Albay Ali Rıza Bey, hissinden ziyade, tümeninin kabiliyeti hakkında ortaya koyduğu kanaate bağlıydı. Tekrar cevap veriyor ve keşif neticesinde bütün kaçakçıların bile dağ geçitlerini aşamadıklarını ve tümenin tek tek yürüyerek Kızılkilise havalisine geçmesi ihtimalinde bile iâşe vasıtalarının yetersizliği dolayısıyla erlerin dağılmaları tehlikesini üstü kapalı olarak anlattı ve bu haberleşme sonuca ulaşmadan kar ve tipi tesiriyle telgraf telleri kesilirse kendi yöntemiyle ve *Serçe Vadisi* üzerinden Erzurum'a ineceğini bildirdi.

Bu defa Ahmet Fevzi Paşa gayet güç bir vaziyette kaldı. Bir taraftan Ordu Emri'nin diğer yönden kendi vicdanının baskısı arasında ezilen bu komutanın, o günkü durumu cidden acınacak bir haldi. Askeri harekâtın başlangıcında zaten öteden beri anlaşılamadığı Ordu Kurmay Heyeti'ne '*benim tümenim dağ geçemez!*' demek olumsuz düşüncelere yol açacağı dolayısıyla uygun değildi. Hâlbuki 17. Tümen'in böyle apaçık bir tehlikeye atılması, ulaşılması istenen maksadın ikinci derecede bir stratejik önem taşıması itibariyle adeta bir cinayet olurdu. Gerçek maksat düşmanın asıl ordusunun hareketini durdurma iken, bu ordu henüz meydanda yoktu. Buna rağmen ordunun emri emirdir ve savaş esnasında gerek maddi ve gerek manevi her türlü mesuliyet yalnız emri icra edene değil verene de aittir. Bu esasa dayanarak ve artık Ali Rıza Bey ile lüzumsuz haberleşmeye meydan vermemek için bu defa da aşağıdaki kesin emri yazdı:

“ C - 2 Kasım 1914 – Hareket esnasında tipiye tesadüf edip etmeme meselesi talihe, fakat emir verildiği zaman hareket etme, vazife anlayışına ve memleketin selametine ait şerefli bir iştir. Kabaktepe’den Güngörmez Köyü’ne kadar dolaşık yol ile 25 kilometrelik bir mesafe vardır. ‘Üçkilise’ Yaylası doğusundaki boyun noktası pek farklı bir yapı göstermiyor. Birerle geçilen yol ileriki kademelere çiğnetirilerek ikişerle de geçmeye müsait olur. ‘Güngörmez’ yönünde yalnız kalacak değilsiniz. Erlere şimdiden dört beş günlük ekmek ve peksimet yaptırınız. Gürcü Boğazı’nda size buradan erzak yetiştirmek mümkündür. Her halde gereğine ve duruma göre birliklerinize ve zatınıza verilen parlak vazifeyi vatanın hayat ve memat (var ya da yok olma) derecesinde bulduğunu düşünerek, kemali cesaret ve muvaffakiyet ifa edeceğinize ümit varım. Henüz bu vazife ile görevlendirilmiş değilsiniz. Bu ihtimali göz önüne alarak tedbir alınız, fakat halk vasıtasıyla sürekli olarak hazırlıkta bulunmanız ve bize de bildirmeniz lazımdır.”

Ahmet Fevzi

Bu meseleyi böyle ayrıntılı olarak arz edişimden maksat ikidir: Biri, ordunun eylemden ziyade düşünce ile iş görme istediğini etrafa göstermek, diğeri de Ahmet Fevzi Paşa’nın emrindeki komutanlarına en zor bir vaziyette bile ne kadar ılımlı kelimeler ve tatlı ifadelerle emirler verdiğini bir defa daha açıklamaktadır.

Bununla beraber, işlerin gelişmesi Ordu Komutanlığı’nı kendi cereyanına kattı ve 17. Tümen şu münakaşalı dağdan geçmedi. İlk toplanma emrinde yönelmesi gereken Erzurum’a kar ve tipi altında sürüklendi ve daha sonra *Azap Muharebele- rinde* pek büyük yararlıklar gösterdi.

2 Kasım 1914 günü akşanuna kadar düşmana dair toplanan malumat esas itibariyle bir gün evvelkinin aynıdır. Düşman iki önemli istikametten, yüksek dağlarla ayrılmış olan Aras havzası ve Narman bölgelerinden yürüyor. Aras havzasında en az üç alay piyade, iki alay süvari ve iki bataryası ve Narman, Kale Boğazı yönünde en çok iki alay piyade bir alay süvari ve bir bataryası yürüyor.

2. Nizamiye Süvari Tümeni Aras havzasına yürüdü, Gürcü Boğazı yolu Karagöbek müfrezesiyle kapandı. *Höyükler-Uzun Ahmet* umumi istikameti ile esas savunma mevziimizde, kazı ve inşaat devam ediyor...

- 12 -

İSTANBUL'UN MÜDAHALESİ ve HARP PLANINDA DEĞİŞİKLİK

3. Ordu Komutanlığı'nın harp planı, kış esnasında kumanda ettiği ordunun düşmana nispetle maddi gücünün ve harekât bölgesinin iklim ve tabiatıyla araçları bakımından stratejik değerini bilen, takdir eden her tedbirli komutanın kabul edeceği hareket tarzıydı. Bu planın tasarlanmasına sevk eden etkiler şunlardı:

1 – Düşman bize sayı ve teçhizat bakımıyla üstündür. Üstün kuvvetlerle ani bir taarruzda bulunabilir. Sarıkamış'a trenle yığınak yapabilir.

2 – Üstün kuvvetlerle taarruz eden düşman bizim ordumuzu ihmal edemez, arayıp bulmaya mecburdur.

3 – Biz düşmanla açık alanda çarpışma gücündeysek kendi topraklarımızı çiğnetmeden evvel taarruza geçmeli ve hududu geçmeliyiz, değilsek taarruzdan vaz geçmeli, bize en uygun bir vaziyet almalıyız. Değiliz, o halde strateji bakımından savunmada kalmalıyız.

4 –En uygun savunma mevzii Erzurum etrafındadır: Evvela mevcut yollar Erzurum'da birleşir, merkezi bir konumdadır. İkinci olarak her türlü iâşe kaynağımız Erzurum'dadır... ve ilh.

TAARRUZ EDEN DÜŞMANNASIL HAREKET EDEBİLİR?

Bu soruya, 3. Ordu Kurmay Başkanlığı ve Komutanı yalnız bir asker kafasıyla düşünüyor ve cevap veriyor: “*Düşman bütün kuvvetiyle bizim ordumuzu taarruz hedefi kabul eder.*” diyor, başka bir ihtimali şimdilik hatırına getirmiyor. Bunun en canlı ispatı ve en kesin belgesi, 3. Ordu Komutanlığı’nın 5 Numaralı 11/12 Ekim 1914 tarihli “*çok gizli*” emridir. Pek dikkat çekici olan bu emir 3. Ordu Komutanlığı’nın o zamanki değerlendirme tarzının en parlak bir aynasıdır. Tarihinden de anlaşılacağı gibi ordu bu emrini Rusların sınırı geçmesinden 20 gün evvel çıkarmış ve tebliğ etmişti. Söz konusu emri tahlil edelim:

Birinci madde olduğu gibi – Rusların üstün kuvvetlerle ani bir taarruzda 3. Ordu’nun bütün kuvvetleri Erzurum civarında toplanacaktır. Tahlili: Ordu Komutanlığı Rusların *üstün kuvvetler* ile ve toplanma bölgelerinin hududa yakınlığı ve kaliteli süvari ve avcı kıtalarına sahip olması sebepleriyle *ani* bir taarruzda bulunacaklarını kabul ediyor. İtiraf etmelidir ki herkes böyle düşünüyordu.

İkinci ve üçüncü maddeleri özetle – 1. 2. 3. 4. Aşiret (*İhtiyat*) Süvari Tümenleri ile 33. Nizamiye Tümeni’ni ve hatta Bâyezid ve Eleşkird hudut taburlarını (*Köprüköy’ün 20 kilometre güneyinde*) Topçu Dağı üzerinden güneye çekiyor ve “*buradan, Erzurum istikametinde ilerleyecek olan düşmanın asıl kuvvetlerinin yan ve gerilerini tehdit*” ettiriyor. Bir fark var: 2. ve 3. İhtiyat Tümenleri ile 33. Tümen birlikte “*Karayazı üzerinde Topçu Dağı mıntıkası güney istikametinde ilerleyerek ordunun asıl kısmına yaklaşıacaktır.*”

Tahlili: Ordunun bütün kudret ve kuvveti Erzurum yöresine hasrediliyor. Bâyezid’den Bargiri yoluyla *Van* ve Karakilise’den Murat vadisi ile Malazgirt ve Muş istikametleri ve özellikle bütün Eleşkirt Ovası düşman istilasına karşı

hemen hemen boş bırakılıyor. Daha insaflıca bir ifade ile o verimli, zengin ve siyaseten çok önemli olan yörelere sarkacak düşman bir müstakil aşiret tugayı, bir Van Jandarma Tümeni ile ve bir iki hudut taburuyla kovulup ve durdurulacak kadar önemsiz sayılıyordu. Elcezire'den gelecek 13. Kolordu İran'dan, Bayezid'den, Karakilise'den ve özellikle ordunun hatırına az getirdiği Aras vadisiyle *Sevilmezlerden* inecek istila kollarıyla mı uğraşsın, yoksa Van'dan Harput'a kadar uzayan geniş bir bölgede silahlı olarak isyan ve ayaklanacak Ermenilerle mi savaşınsın? İşte planın en sakat noktası budur.

Bu yönlendirilen emir gösteriyor ki 3. Ordu Karargâhı, harekât alanının siyasi özelliklerine gereği kadar vakıf değildi. Muş ve Malazgirt Ermeni çeteleriyle çalkalanırken -değil aşiret fertlerini- 33. Muvazzaf Tümeni'nin erlerini bile Pasin Ovalarında tutmak, benzerlerinde olduğu gibi, imkânsız bir hal gibi düşünülmesi gerekirdi.

9. Kolordu, bu yönlendirilen emrin yayınlanışının yirminci günü, yani Rusların sınırı geçtiği günde vakıf olmuştu. Bu (5) numaralı emir bizce o zamana kadar meçhul kalmış olsaydı bile, bunda kolordunun yapacak bir şeyi yoktu. Çünkü Ahmet Fevzi Paşa'nın her görüşü ordu karargâhınca biraz *muhafazakârane* yani *eski* sayılıyordu. Gerçekte ise Ahmet Fevzi Paşa -yeri geldikçe arz edildiği gibi- bölgenin durumuna herkesten çok vakıftı ve kendisini etrafıca dinledikten veya bir raporla şahsi görüşü istenip alındıktan sonra içinden uygun bulacakları noktaları kabul ve diğerlerini reddetmeye hiçbir engel yoktu. Muş'ta 12.000 mevcutla seferber olup Hasankale toplanma bölgesine gelen 34. Tümen yolda gelirken erlerinin en az dörtte biri firar etmişti. Hâlbuki bu tümenin komutanı ve kurmay başkanı, hem muktedir ve çalışkan, hem de sert ve kararlı iki kişiydi. Hasan İzzet Paşa bu hali *Hasankale*'yi ve tümeni teftiş ve ziyareti esnasında bizzat görmüş ve öğren-

mişti. Muş'tan gelen 34. Tümen ile Van'dan gelecek olan 33. Tümen arasında kumandaca olan büyük fark dikkate alınsaydı -yani tanınsaydı- 33. Tümen'in *Karayazı'dan* geçerken her gece firar edecek erlerin miktarı kestirilebilirdi: Bu satırların yazarı 33. Tümen'in, *Yağan* güneyine varışında geçici olarak kumandasını üşlenmişim: Tümen'in mevcudu 3.000 idi, evvelce de yeri geldikçe arz ettim...

1 Kasım 1914 günü Ruslar '*ani*' bir surette fakat üstün olmayan kuvvetlerle -yalnızca hudut geçit noktalarını tutup kalmak için- de sınırı geçselerdi yine 11. Kolordu hemen arkasından Höyüklerle ve bütün aşiret tümenleriyle 33. Tümen Aras Vadisi'ne taşınmaya mecburdu. Biz (15) numaralı ve 1 Kasım 1914 öğleden evvel saat on biri çeyrek geçe imza edilen ordu emrinden bunu görüyor ve anlıyoruz.

Nitekim olay öyle oldu. Şüphesiz ki 3. Ordu Komutanı, 3/4 Kasım 1914 akşamı düşman kuvvetleri hakkında İstanbul'a Başkomutanlık Vekâleti'ne verdiği raporda, Rusların Narman ve Kale Boğazı'ndan en çok iki alay ve iki batarya ile ve Aras havzasından bir süvari tümeni, üç piyade alayı ve üç batarya ile yürüdüklerini bildirdi. İstanbul bu malumat üzerine, özellikle 10. Kolordu'yu da buraya tahsis ettikten sonra 3. Ordu'nun bütün kuvvetiyle Erzurum'a toplanıp beklemesini uygun göremedi, müdahale etti. Bu müdahale yerinde yapılmıştı.

Evet, ordumuz taarruz ordusu değil, yol yok, iase güç ve düşmanın üstün kuvvetlerine karşı bütün Anadolu'nun kapılarını bekleyecek tek kuvvetlerimizdi. Fakat bu sakıncalar, bu halimizle Kars, İran, Turan istilâları fikrine karşı doğrudur. Yoksa ordunun kendi hududumuz dâhiline girecek düşman kuvvetlerini defedecek kadar üstünlüğü anlaşıldığı halde yine Höyüklerle bağlanmak isteğine hak verdiremezdi.

- 13 -

4 Kasım 1914 telgrafları çerçevesinde Hasan İzzet Paşa, İstanbul'dan şu şifreyi de almıştı:

" Bu ana kadar bütün subay ve erlerin tarafınızdan takdir edilecek tarzda hareketleri övgüye değerdir. Hepsine selam ederim. Geniş bir cepheden ilerlemekte olan düşman şimdilik her halde size üstün görünmüyor. 10. Kolordu'nun Erzurum civarlarına varışı iki yahut üç hafta kadar sürecektir. Bu zamanı kazanabilmek ve bazı başarılarla ordunun maneviyatını takviye etmek için mümkün olduğu takdirde düşmanın ayrı ayrı ilerleyen kollarını ezmeyin uygun olacağını düşünüyorum. Süvari tümenleri ve üç sınıftan meydana gelen müfrezelerle düşmanın harekâtını uzun müddet durdurmak ve düşman hakkında, esirler alınarak esaslı malumat ve tedariki şayan-ı arzudur. Azerbaycan istikametinde ve hududun İran yönünde Ruslara şiddetli taarruzlar icrası için oradaki aşiretlerle piyade kuvvetlerinin şiddetle ileri sevki uygundur."

Başkomutan Vekili
Enver

Bunun üzerine 3. Ordu taarruza geçti. 3. Ordu'nun öncü kuvvetleri taarruza geçti demek daha doğrudur. Lakin düşman umulandan da üstün kuvvetli çıkınca ordunun geri kalan birlikleri peyderpey hatta sürüldü. Her peyderpey takviye daima

geç olarak takviye emektir. Ordu karargâhı -sözün doğrusu- düşmanın '*ordusuna*' değil yalnız '*öncü birliklerine*' taarruz etmekle yetinecek ve kesin muharebeyi Höyükler mevkiinde verecekti. Çünkü büyük ve ağır vazifesinin manevi sorumluluğu altında azap çeken, sinirlenen Ordu Komutanı, emir ve kumandası altına verdikleri 200.000 kişinin şimdi şöyle böyle barındıkları ve yerleştikleri köylerde bile çarığını, paltosunu, ekmeğini, çorbasını tedarik ettirebilmekten aciz bulunurken, bu ağır kitleyi yollara ve dağlara saldırdıktan sonra -hele kış günlerinin de yaklaştığını düşündükçe- nasıl olup da taarruz halinde idare ve iâşe edebileceğine bir türlü akıl erdiremiyor-du. Lakin bu korku, bir kere bu taarruza karar verdikten sonra artık çaresiz giderilmesi gerekirdi. Ve gelecekteki olaylarla ispatlandı ki Ordu, Köprüköy Muharebesi'ni elindeki bütün kuvvetiyle vermiş olsaydı, zayıf ve uydurma Rus kolordusunu sol yönden sararak *Aras*'a atmak ve tamamen yok etmek pek mümkündü ve eğer Rus kolordusu Köprüköy Muharebesi'nde mahvolup hezimete uğrasaydı bize pek pahalıya mal olan iki büyük felakete meydan kalmış olmazdı. Bu felaketlerin birincisi bir sürü kanlı cephe hücumlarıyla ordumuzu neticesiz fedakârlıklara sevk eden *Azap Muharebeleri*; ikincisi ve en belalısı ise Enver'in ve Hafız Hakkı'nın -kargalar gibi- 3. Ordu'nun başına konmalarındır. Lakin bu iş ilk taarruz günü bütün 9. Kolordu'yu -bilahare yalnız 29. Tümen'in tahsis edildiği istikametten- ileriye saldırarak düşmanın sağ yanını ve gerilerini kırıp ezmekle sağlanabilirdi.

- MUHAREBEDEN EVVELKİ GÜNLER -

Biz Erzurum'dayız. Saldırı hadisesi ilk hararetini kaybetti. Yusuf İzzet Bey'in süvari tümeni Aras boyuna düşmanı aramaya gitti. Evvelki ordu emirleriyle 1. Aşiret Tümeni'nin de hudut civarlarını gözlemekte olduğunu biliyoruz. 17. Tü-

men ile telgraf münakaşalarına artık gerek kalmadı. Çünkü bu tümen 3 Kasım 1914 öğle vaktine kadar daha güneye, Erzurum'a daha yakın bir bölgeye taşınacak. Tümen'in karargâhı Erzurum'dan dağ yollarıyla 45 kilometre uzak olan *Sırlı Köyü*'ne gelecek. Kış ve soğuk başladı. Civar dağların tepeleri karla örtüldü.

28. Tümen'den Gürcü Boğazı'na gönderilen 84. Alay ile dağ topçu taburu Kale'den verilen mürettep kıtalarla daha çok kuvvetlendi ve şimdi Karagöbek Köyü havalisini tahkim ile meşgul olacak.

17. Tümen haber veriyor: İspir'den getirilen alayın erleri ve özellikle dağ topçuları Horpik Dağı'nda kar fırtınasına tutulmuş... Dört er soğuktan donmuş... Bir top uçuşundan yuvarlanmış... Dağda birçok eşya ve hayvanlar bırakılmış... Birçok er hala kıtalarına iltihak etmemişler. Hatta dağ taburu yolu söktüremeyerek, Karakaya'da kalmış... Bu telgraf, ordunun geleceği için bir baykuş sesidir. Halbuki 17. Tümen kolordumuzun kudretli, kabiliyetli ve idrakli bir tümeniydi, yazık değil mi?..

4 Kasım 1914 sabahındayız. Gürcü Boğazı kuzeyinde ne oluyor ne bitiyor açık bir surette bilemiyoruz. O mıntıkanın muhafaza ve müdafaasına biz memuruz. Ahmet Fevzi Paşa beni çağırdı. Ve derhal Karagöbek havalisinin teftişine gitmemi emretti. Her şey tetikte olduğu için beş dakika sonra ben yoldaydım. Bu benim için bir bakıma hava değişimiydi. Erzurum'da herkes asabileşmişti. Hasan İzzet Paşa kızar, Ahmet Fevzi Paşa gücenir, biz birbirimize bağırıp çağırırdık; '*ne oluyorduk*' anlaşılmıyordu.

Yorgun ve artık işlemeyen bir kafa ile yaptığım bu iki günlük teftiş seyahatinden bu gün hatırımda bir iz bile yok. Niçin gittim, ne yaptım, bilmiyorum. Eğer muntazam bir hatıra defterim olmasaydı ben bu gün manen hiçbir sorumluluk hissetmeyerek, bu gidişi inkâr edebilirdim. O vakit bu kadar

yorgunmuşum. Hiç olmazsa ordunun taarruz öncesinde genel durumunun belgesi olması için, Karagöbek'ten yazmış olduğum şu raporu ekliyorum: Raporum, tabii ki Kolordu Komutanı'na verilmiştir.

“ Dün 6 Kasım 1914 Karagöbek-Kızılkilise-Şipek hattının batısındaki Karaçağıl Dağı'nın bölünme çizgisinden geçtim. Yarım metre kar olmakla beraber Zinagon Yaylası-Kızılkilise istikameti güçlkle ve yardımla geçilebilir bir şekildeydi. Bugün yağmakta olan kardan sonra bu istikametlerin hiç birinden kuta geçemez ve Karaçağıl Dağı ciddi bir engeldir. Bununla beraber, 17. Tümen'in bu günkü mıntıkasından ancak Erzurum'a gelmesi veya İspir-Tortum-Ardos istikametine hareketi mümkündür.”

6 Kasım 1914 öğleden sonra Erzurum'a dönmüştüm. Bu iki günlük seyahatten sonra dinlenmişim ve şimdi Erzurum'u gülünç buluyordum. Bilgi almak ve Kumandan Paşa'yı görmek için karargâha koştum. Paşa'dan evvel Ömer Lütfi Bey'i gördüm. Elindeki kâğıtları uzatarak bana:

- *Bizim süvari tümenleriyle Ruslar çarpıştılar, al oku, dedi.*

Okudum: 4 Kasım'da, demek bizim hareket günü, Köprüköy civarında bizim Nizamiye Süvari Tümenimizin başladığı muharebe karanlığa kadar devam etmiş. Bravo!.. Muharebenin neticesi henüz malum değilmiş (?). Buraya bir soru işareti ister! Mademki karanlığa kadar devam etmiş, neticesi de alınmış demektir. Süvarinin yaya avcıları ateş hattında sabahlayacak değil ya... Karanlıktan istifade ederek geriye! Bu hareket tarzı, maksadı en çok keşif ve biraz da düşmanı durdurmaya yönelik olan her süvarinin yapacağı bir şeydir. Bununla beraber hudut taburlarının döküntüleri de Yusuf İzzet'in elinde; bunu unutmuştum. Bu malumatı veren Ordu Komutanlığı 9. Kolordu'nun sahra topçularını Erzurum'un batısındaki köylere almayı da emrediyordu. Bir alayımızla bir dağ topçu

taburumuz Karagöbek'e bağlandı; sahra topçularımızı da tünden ayırıp ileriye gönderirlerse iyi bir şey değil, Kolordu parçalanır.

Ordunun 5 Kasım tarihli bir emri: *Karagöbek her halde yapılacak taarruza karşı muhafaza ve müdafaa edilecektir, diyor. Tabii!..*

Üçüncü kağıdı elime aldım: Ordunun taarruz emri!...

- Ay! Taarruza karar verdiler mi?

- Bunlar değil, İstanbul! Ben bu işi iyi görmüyorum, Şerif, oku oku. Bizi parçalıyorlar.

Ordunun taarruz emrini aynen buraya alıyorum:

"Gizlidir:

Erzurum 5/6 -Kasım- 1914 - 1.30 - Gece.

1 – 11. Kolordu yarın (6/7 Kasım) karanlık başlama-sıyla Hasankale'ye doğru yürüyecektir. 11. Kolordu'nun yerine 28. Tümen (Karagöbek'teki 84. Alay ve dağ taburu hariç) Höyükler mevziine gidecektir.

2 – 28. Tümen yarın Höyükler mevziine gidecek. Tümen, alay, tabur komutanları vaktiyle oraya gidip mevzi hakkında 11. Kolordu'dan malumat edinecek ve tahkimata ait bilcümle emirleri Kolordu'dan alacaktır. 7 Kasım 1914 ordunun emriyle ya tahkimata başlayacak veya Hasankale'ye doğru yürüyecek surette hazır bulunacaktır.

3 – Konakların ne surette taksim ve tanzim olunacağına dair...

4 – 29. Tümen yarın 28. Tümen'in tahliye edeceği konak mahallerine geçici olarak yerleşecektir.

5 – 9. Kolordu dolu olarak 2 sahra 1 dağ cephanesini 11. Kolordu'ya verecek ve bu kollar yarın akşam Erzurum'da konaklayacaktır.

*3. Ordu Komutanı
Hasan İzzet*

Bu emri okur okumaz Ahmet Fevzi Paşa'yı gördüm. Ordu Komutanı yarın Hasankale'ye gidecekmiş; konuşmuşlar. Bu emir hepimizi gücendirdi. Ben bir haftadan beri Ahmet Fevzi Paşa'nın ordudan gelen kararlara hep karşı görüşlerde bulunmasını hayırlı görmüyordum. Dilim döndüğü kadar ordu kurmaylarının ciddi çalışmalarından söz ediyor ve kendisini yatıştırmaya çalışıyordum. Ordu Komutanlığı'nın bizim kordumuzun böyle faydasız şekilde parça parça ateşe atacağına katiiyen ihtimal vermiyordu. Bu hareket tarzı pek yanlış. Tümenin biri dağda, diğeri bağda... Bu hal her şeyden evvel üst makama karşı itimadı sarsar. Harpte ferdin hayatı ve geleceği sahne konusudur. Fert için ölümden daha ağır bir son olamaz. Kendi fedakârlığının topluma faydalı bir netice doğuracağını hissetmedikçe ve iman ve kanaat gelmedikçe fert bu müthiş sondan mutlaka kaçır. Fakat hayatının itimat ettiği ellere teslim olduğuna inanırsa fert fedakârlık eder ve maksat uğrunda görmediği ve bilmediği sona doğru dikine bir hareketle atılır, gider. Şehitleri söyletmek mümkün olsaydı bize en çok emelle, ümitle yüklü oldukları ve tam düşmanı geri çekilmeye mecbur edip de zafer neşesini tadacakları zaman, vurulup düştüklerini hikâyeye ederlerdi. Ben yürek parçalayan feryatlarla kıvranan gazilerin hiç birinden: *'Oh, ne âlâ oldu da vuruldum!'* diyeni görmedim.

Ermeni çeteleriyle müsademelerden başlayarak Balkan ve şu Cihan Harpleri esnasında ve görevli veya tesadüfen beş - on dakika kan, ateş ve yaralılar içine düştüm ve henüz sargı yerine taşınmamış yaralıların çoğundan, farksız olarak şu ricayı dinledim:

- Beyim Allah aşkına, beni bir siper yere kaldırt. Bu kurşunun üstüne diğeri bir daha yemeyeyim!

Hâlbuki vurulmazdan biraz evvel bu asker hayatın bu kadar tatlı olduğunu unutmuştu. Çünkü cesur ve fedakâr bir çavuş veya teğmeni takip ederek zafere, ümide, saadete koşuyordu. Ben öyle zannediyorum ki genel ve milli maksat uğrunda hayattan ümit keserek, bile bile ölüme atılmak için pek derin bir ilmi ve ahlaki bilgi ister. Diğeri bir sürü fedakârların

hepsi ölüme doğru koşarken hep ölmeyeceğini, zafer aşkını yine bu dünyada kucaklayacağını umut etmekten kendilerini alamamıştır. Bununla beraber sonuç birdir: İş yine fedakârca ve vatanperverce bir sır şeklinde görülür ve millet kurtulur.

Ferdin hayatı ne ise toplulukların ve o çerçevede mesela münevver bir subayın, büyük bir komutanın şerefi de odur. Ahmet Fevzi Paşa kendi şahsi ve mesleki şerefini, ordu komutanlığının sevk ve idaresi neticesine bırakabilmek için ve keza Hasan İzzet Paşa kendi şahsi ve mesleki şeref ve sorumluluğunun önemli bir bölümünü, Ahmet Fevzi Paşa'nın komutanlıktaki yeteneğine bağlaması için aralarında karşılıklı güven duygularının geçerli olması icap ediyordu. Daha ilk günlerde anlaşıldı ki bu iki komutan birbirinin idare tarzını beğenmiyorlardı ve ben -savaş ilanından bir ay evvel- istikbalimi iki kumandanın zıt fikirlerinden çıkacak olumsuz sonuçlar içinde köreltmemek isteğiyle, Kolordu Kurmay Başkanlığı'ndan affedilerek 34. Tümen'in bir alay komutanlığına tayinimi, Hasan İzzet Paşa'dan yazılı olarak rica etmiştim. Hâlbuki Ahmet Fevzi Paşa'nın seçkin ve soylu yaratılışını, muamelesini taparcasına seviyordum. Hasan İzzet Paşa ricamı yerine getirmediydi.

1914'te Muharrir-i Aciz
(Kaymakam Şerif Bey)

- 14 -

- KÖPRÜKÖY MUHAREBESİ -

Hasankale’de ve daha doğusunda neler cereyan ettiğini biz Erzurum’da bilmiyoruz ve bilmemiz imkân ve ihtimali de yok. 7 Kasım 1914 sabahı 3. Ordu namı ve hesabına 11. Kolordu *Köprüköy* batısındaki Ruslarla Nizamiye Süvari Tümeni’nin bir gün evvel başladığı muharebeyi tamamlama ve sonuçlandırmaya memur oldu. İşte bütün bilgimiz bundan ibaret.

Bu düşman, o tarihi düşmandır ki, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda bizi hem Tuna boyunda hem Kafkasya dağlarında mağlup etmiş ve mevcudiyetimizi yeryüzünden büt-bütün kaldırma hırsıyla Çatalca istihkâmlarına kadar gelmiş, dayanmıştı. Morova boyunda Sırbistan’ı, Eflak ve Boğdan eyaletlerinde Romanya’yı, Teselya altında Yunanistan’ı birer krallık şeklinde yaratan o düşmandı. Gümrü’yü, Kars’ı, Batum’u, Ardahan’ı elimizden alan... Bizi Balkanlardan kovan, Karadağ ve Bulgar Prenslüklerini başımıza bela açan oydu. Şimdi Cihan Harbi tuzağına yakalanarak Doğu Prusya ve Polonya bataklıklarından her gün ordu ordu kurbanlar verme felaketiyle Kafkasya müdafaasını zayıf ve etkisiz birkaç tümenine terk etmek mecburiyetinde kalmıştı. Bize bu dar dünyada bundan büyük bir intikam fırsatı yüz gösterir miydi? 3. Ordu Komutanlığı’nı saran kara gaflet bulutu eğer Kurmay Başkanı Goze’nin uzağı görememe veya ordu yöneticilerinin yardımlarının eksikliğinin eseri idiye bu ne büyük kötü talihsizliktir! Tam dört gün dört gece keşifler, araştırmalar, yer yer çatışmalar göstermedi mi ve Ordu Komutanlığı’nı ikna

edemedi mi ki Rusların Aras havzasındaki bütün kuvveti bir büyük tümendenden ve Narman yöresindeki yan müfrezeleri de ancak bir tugaydan meydana gelmektedir?.. O halde komutanda bu tereddüt, bu çekinme, bu korku nedir? İşte İstanbul bile bu taarruzu tasvip ve emrediyor. Ne sebeple Ordu Köprüköy'e yürürken, kendisini Höyüklerle doğru geriye çeken kuvvetli bir çelik yaya hâlâ bağlıdır? Niçin komutanın yönü artık Hasankale'den doğuya dönebilmişken, gözleri kuzeyde, Narman'dan gelen yol geçitlerinde mevcut olmayan bir hayali varlığı bulmak ve görmek istiyor! Hâlbuki bu gün o büyük fırsat gündür ki Türk askeri yüzlerce yıllık ve kahredici düşmanı kara Moskof'un yok olup çöktüğünü, toplarıyla, tüfekleriyle, atlarıyla, arabalarıyla beraber Aras Nehri içinde yuvarlanıp gittiğini görecektir. Çünkü tam dört günde bu düşman Köprüköy civarına ancak dört alay kadar bir kuvvet getirebilmişti ve bunun arkası şimdilik yoktu. Hâlbuki 3. Ordu en az atlı tümendi.

Bununla birlikte, Ordu Komutanlığı tereddütten vazgeçmedi ve Köprüköy'de düşmanın en büyük kuvvetine tekrar taarruz etmek için 11. Kolordu'nun iki yorgun eğitimsiz tümenini ileri sürerken, bütün akıl ve idraki, bütün ümit ve beklentisiyle yine Höyükler'de Goze'nin hasta ve özürlü beyninin yarattığı savunma çukurlarına saplanıp kaldı ve Ruslara hayat, Türklere felaket hediye etmiş oldu. Ne kötü talihtir!..

7 Kasım günü güneş tutuldu, kısa sürede geçti. Muharebe yerinden Ordu Komutanı'nın çektiği bir telgraf, 11. Kolordu'nun *Badıcivan* doğusundaki sırtlarda bulunan düşmana taarruz ettiğini ve... 9. Kolordu ile Kale kıtalarının bu gece Höyükler hattında "ileri karakollar kurmasını" emrediyor!...

Bu telgraf, Ordu Karargâhı'nda öğleden sonra saat 2,5'de (14.30) yazılmıştı ve Höyükler savunma hattıyla muharebe meydanı arasında tam iki günlük yol vardı!.. 29. Tümenimi-

ze mensup 85. Alayı Höyüklerle, ileri karakola gönderdik. Bu alay da elden çıktı demektir.

Akşam oldu ve Ordu Komutanlığı ikinci özet telgrafı gönderdi.

“11. Kolordu Köprüköy batısında mevzi alan düşmana taarruz için açıldı; mevzii pek kuvvetli görüldü ve akşamın gelmesiyle beklemeye geçildi.

Hasan İzzet

Bu malumat yanlıştı. Ne düşman, ne de düşman mevzii kuvvetliydi... 11. Kolordu Hasankale'den lüzumsuz yere Höyüklerle taşındı, perişan oldu... İki gün bile kendine çeki düzen vermeye vakit bulamadan, gece yürüyüşüyle tekrar Hasankale'ye sürüldü, perişan oldu... Erler yorgun, subay uykusuz, komutanları bitkinken ileriye taarruza geçirildi ve ilk düşman topunu duyar duymaz soldaki bir tümeni darmadağın geriye kaçtı ve Hasan İzzet Paşa da korktuğuna uğradı... Bundan sonra askerin ve subayın gösterdiği fedakârlık pek yüksektir; lakin neticesi askerlikçe büyük bir sıfırdan başka bir şey değildir.

- 11. KOLORDU'DAN BİR SUBAYIN HİKÂYESİ -

Sarıkamış felaketinden belki iki sene sonraydı; Sibiry'a da Moğolistan'da kuzey hudutlarını kapayan eski Türk ilinin -Abakan Ovalarıyla Sayan Dağları kuzey bölgesinin- gümüş sularını ve altın tozlarını yüzlerce kilometrelik mesafeleri yarıp geçerek Kuzey Kutbu'nun buz deryalarına taşıyan ve döken... Cengiz ordularının kükremiş atlarını tam dört yüz sene sulayan meşhur Yenisey Nehri kenarında, Krasnoyarsk Kızılyar şehrinin bir saat uzağında, büyük ve heybetli bir Rus ordugâhının yüksek, beton ve sağlam kışlaları içindeyiz. Bu

asker ve esaret mahallinde kurtuluş düdüğünün çalmasını bekleyen bütün esir subayların miktarı 2.000 ve yalnız Türk subaylarının toplamı 450 kadardı. Biz her akşam bir odada dört beş arkadaş toplanır ve konuşuruz. Bu konuşmalar daha ziyade birer dertleşmedir. Askeri okullarda öğretmenlik yapmış Haluk, sakin ve münevver bir arkadaşımız vardı. İlk Köprüköy taarruzu günü bozgun veren 53. Alay'ın bir taburuna kumanda etmişti. Hikâye ediyor ve hepimiz dinliyoruz:

"...Bütün 18. Tümen komutan ve subayları ordunun Erzurum doğusundaki mevziinde kışı geçirecek zannediyorduk. Yemin ederim ki, içimizden hiç kimse o sene harp olacağını ümit etmiyordu. Biz Höyükler'de tahkimat yapıyorduk, fakat gereğine inanmayarak! Taburlar civar köylerde ikamet ediyorlardı. Köy vardı ki Höyükler mevziine en az bir buçuk, hatta iki saat mesafedeydi. Asker ahırlarda, camilerde, odalarda, samanlıklarda şöyle böyle yerleştirilmişti... Bir alaydan tahkimata gidecek olan o günkü müfreze hazırlanıp da yola dizilinceye kadar çok vakit geçiyordu. Zaten kazma kürek az. Bu sebeple iş ciddi bir iş sayılmıyordu. Hem ruhen hem bedenen yoruluyorduk ve esaslı hiçbir iş göremiyorduk. Günler, haftalar geçtikçe bizim tümen de köylerde yerleşiyordu. Birden bire Karadeniz olayı, arkasından Rusların tecavüzü haberi ordugâhı sarstı. Ve sonra 34. Tümen ile Kolordu Karargâhının Hasankale'den kalkıp Erzurum'a, bize doğru geri geldiğini işittik. Fakat aldırmadık. Herkes her günkü hayatını sürüyordu.

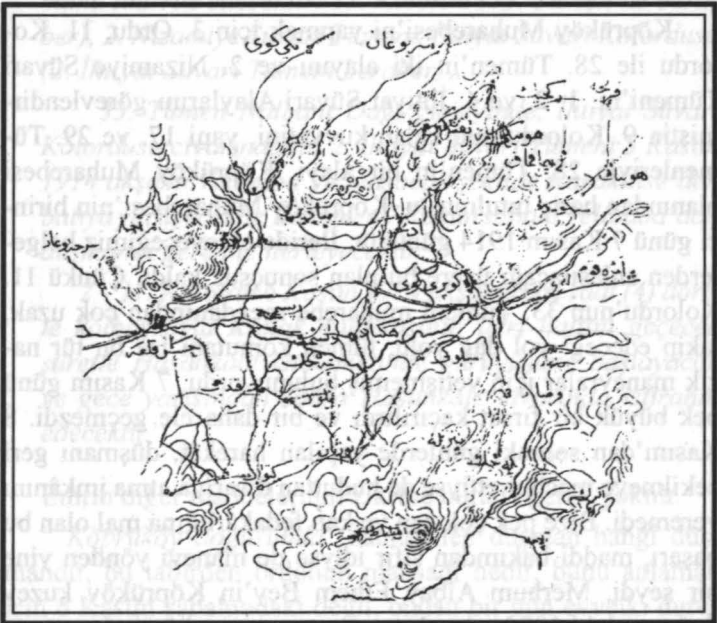
İki gün sonra bütün 11. Kolordu'nun tekrar Hasankale istikametine, hem de gece yürüyüşüyle yürümesi emri geldi. Bir günde hazırlandık, fakat nasıl hazırlandık, bunu siz takdir buyurun... Birçok taburların kâtipleri, memurları, çavuşları, onbaşıları Erzurum'a kadar dağılmış, iase peşinde koşuyor. Hastane haline getirilmiş köy odaları henüz bakıma muhtaç güçsüzlerle dolu. Neyse bu hazırlık kıtaların erlerini de subaylarını da fena halde yordu. İşte biz bu yorgunluk üstüne bir de gece yürüyüşüne kalktık. Döküntünün miktarını siz ta-

yin ediniz. Zaten firarın önünü büyük zorlukla alırken, bir de gece yürüyüşüne başlarsak sonuç ne olur? Hasankale'ye geldik ama sabaha kadar hemen hiç uyumadık gibi bir şey. İnsan makine değil ki manivelasını sağa sür işlesin, sola çek dursun! Biz daha Hasankale'deyken yorgun ve perişandık. Biz güya 7 Kasım sabahı erkenden Miyadin deresine falan gelecektik. Ne mümkün! Bütün gece kötü bir yağmur iliklerimize geçti; uyku uyumadık. Sabah olunca her taraf sis, duman, yağmur, çamur içindeydi. Böyle kararsız bir hava insanın asabına ne kadar kötü tesir eder...

İtiraf etmeliyiz ki bizim tümende Rusların, hatta Badıçıvan Köyü'ne kadar geldiklerini bilen bir kişi yoktu. Biz öyle yol kolunda, salına salına yürüyorduk. 34. Tümen evvel davranmış, sağ ilerimizde bizi bekliyormuş. Biz zannediyorduk ki hem sağımız, hem solumuz, hatta önümüz bile Süvari Tümeni tarafından örtülmüş ve güvenlik sağlanmıştı. Bu sebeple ne önemli bir öncü ne de önemli bir yancı ayırmamıştık. Ogümü'den doğuya doğru hemen altı yedi kilometre düzlüktür. Sırtlar Miyadin'den kuzeye doğru başlar. Bilirsiniz ki bu civarın bütün ova köylerinde uzaktan yeşil bir buket gibi görünen top ağaçlıklardan başka orman falan yoktur. Bütün bu verimli ve sulak ova tamamen çıplak ve hafif dalgalı bir tarlalıktır. Bu sebeple köy yolları özellikle bizim hareketimiz günü olduğu gibi bir de ince yağmur yerse dağ patikalarından daha ziyade geçit vermez olur. Bölüklerden bir kısmı sözde avcı halinde tarlalardan yürüyordu. Askerlerin çarıklarına yapışan üç dört okka çamur ve toprak kütlesi beş on dakika içinde bacakları fena halde güçsüz bırakıyordu. İşte biz argın yorgun böyle yürürken, ileriden ve yandan müthiş bir şarapnel ve mitralyöz yağmuruna tutulmayalım mı?.. Ne oldu, iyi bilmiyorum, fakat (Dur! Yat!) demeye kalmadı, asker yüz geri etti ve hayret edilecek bir el birliği ile –sanki sözleşmişler gibi– Ügümi Hasankale istikametlerine doğru kaçışmaya başladılar... İşte panik denilen de budur! Bizim alayın beklenmeyen geri çekilmesi sağımızdaki alaya da sıçradı ve tam öğle vaktine kadar Hasankale doğusu kenarındaki kale harabesinin eteğine doğru geniş saha, da-

ğılmış, silahını çantasını yere atmış, şaşkın erlerle dolmuştu. Bu ne acı bir manzaraydı! Henüz ne dost ne düşman belli değıldi!... Meğer biz bütün alayımızla ileri yürürken, solumuzda Sansor sırtlarını, cephemizde Badıçıvan Köyü'nü tutmuş olan Rusların tam kucağına düşmüşmüştük!

Galip Paşa'nın pek kıymetli nüfuzu, pek yüksek sükûneti ve cesareti, bir iki saat içinde, kaçan tümeni toplamış ve öğle vaktine kadar az çok intizama sokmuştu. Size bir şeyi söyleyeyim mi? Bu ani bozgun tümen ve kolordu erkânından ziyade ordu karargâhında uzun süre tesirini sakladı!... “

(Hasankale-Köprükoy) civarının takriben
1:300.000 mikyasında haritasıdır.

- 15 -

**KÖPRÜKÖY MUHAREBESİ'NE AİT
ORDU EMİRLERİ
ve
BUNLARIN PRATİK DEĞERİ**

Köprüköy Muharebesi'ni yapmak için 3. Ordu, 11. Kolordu ile 28. Tümen'in iki alayını ve 2. Nizamiye Süvari Tümeni'ni, 1. 2. ve 4. İhtiyat Süvari Alaylarını görevlendirmiştir. 9. Kolordu'nun kalan kuvvetini, yani 17. ve 29. Tümenleriyle 28. Tümen'in bir alayı, Köprüköy Muharebesi planından hariç tutulmuştu. Köprüköy Muharebesi'nin birinci günü 7 Kasım 1914 günüdür. İleride ekleyeceğimiz belgelerden anlaşılacağı üzere bu plan sonuçsuz kaldı. Çünkü 11. Kolordu'nun 33. Tümeni muharebe meydanından çok uzak, takip edeceği yol dağ yolu, tümen komutanı ise bu tür nazik manevralar için yetişmemiş bulunuyordu. 7 Kasım günü pek büyük bir fırsat kaçırılırdı ve bir daha ele geçmezdi. 8 Kasım'dan sonraki günlerde yapılan harekât, düşmanı geri çekilmeye mecbur ettiyse de huduttan dışarıya atma imkânını veremedi. Bize pek çok can ve kan fedakârlığına mal olan bu başarı, maddi bakımdan sıfır idiyse de manevi yönden yine bir şeydi. Merhum Albay Ethem Bey'in Köprüköy kuzey doğusundaki 1905 rakımlı tepeye taarruz ve hücumları esnasında söylediği gibi *"Türk askeri son asırda ilk defa olarak Moskof'u taarruzla geriye püskürtüyor ve bu tarihi düşmanın kaçtığını görüyor..."* idi.

Usulden olduğu gibi Ordu Komutanlığı Köprüköy

Muharebesi'ne ait 5 ve 6 Kasım 1914 günü emirlerini ilgili kitalara parça parça yazmış ve dağıttırmıştı. 11. Kolordu'ya yazılan emir, bir emir subayı vasıtasıyla Höyükler mevzii batısındaki *Nebiköy*'de Galip Paşa'ya gönderilmişti. Muharebe-ye kimlerin ne suretle iştirak etmesi düşünüldüğünü gösteren bu emrin önemli bölümlerini aşağıya alıyorum:

“ 1 – Sekiz piyade taburu, üç süvari alayı, iki bataryadan mürekkep bir düşman Köprüköy doğusunda bulunmaktadır. 7 Kasım 1914 günü aşağıdaki kitalar işbu düşmana taarruz edecektir: 11. Kolordu (33. Tümen ile beraber), 2. Nizamiye Süvari Tümeni, İhtiyat Süvari Kolordusu (2. İhtiyat Süvari Tümeni beraber)...

33. Tümen Nalbant Dağı güneyinde, İhtiyat Süvari Kolordusu civarındadır. 2. İhtiyat Süvari Tümeni 5 Kasım 1914 akşamı Velibaba 'ya ulaşacak şekilde Karakilise'den batıya yürüyecektir. Bu tümen 7 Kasım sabahı Velibaba'dan düşmanın gerisine ilerleyecektir.

2 – 11. Kolordu 6 Kasım 1914 akşamüzeri saat (4) dörtte kolbaşıyla Konak mıntıkasının ileri hattını geçecek surette Hasankale istikametinde yürüyüşüne başlayacak ve gece yarısından sonra Hasankale civarında istirahat edecektir.”

Emrin diğer maddelerinin zikrine burada gerek yoktur.

“ Köprüköy doğusunda” zannedilen düşman hangi düşmandır, bu tabirden ordunun maksadı nedir, bunu anlamak için 6 Kasım sabahındaki değil, ondan bir gün evvelki durumu göz önüne getirmek gerekiyor.

İlk önce: - Hasan İzzet Paşa İstanbul'dan taarruza geçmek için aldığı telgrafa 5 Kasım günü cevap yazarken şu noktaları kaydediyor: Amacın takip edildiğini -Aras vadisi ile gelen düşman kuvvetinin şimdilik bir piyade tugayı ile 1. Kafkas

Kazak Tümeni'nden ibaret olduğu- 4 Kasım akşamı 2. Nizamiye Süvari Tümenimizin Köprüköy civarında bir Kazak taarruzunu püskürttüğü...

İkinci olarak: - 33. Tümen ile İhtiyat Süvari Kolordusu'na 7 Kasım'da Köprüköy "*doğusundaki*" düşmana taarruz edileceğine dair verilen emirlerin tarihi, 5 Kasım 1914'tür. Yani ordu karargâhı taarruzunu, olaydan iki gün evvelki bilgisine dayandırıyor, taarruz planını buna göre düşünüyor. Düşman olarak Köprüköy doğusunda görülen Rus piyade ve süvari alaylarının 7 Kasım gününe kadar belirli bir hatta *mesela Köprüköy kuzey sırtlarıyla daha güneyde Aras doğusunda* kalacaklarını zan ve kabul ediyor.

Üçüncü olarak: Nizamiye Süvari Tümeni'ne 5 Kasım 1914 – saat 12.45'te yazılan emrin 4. maddesinde aynen " 7 Kasım günü Köprüköy doğusundaki düşman müfrezesine... taarruz icrası kesindir." denildiğine göre, ordunun düşman kuvvetini, 11. Kolordu'ya verilen emirde belirtmiş olduğu kuvvetten bile daha zayıf ve daha küçük bir *müfreze* saydığına inanmak lazımdır. Demek ki taarruz düşman '*öncülerine*' karşı düşünölmüştür. Hâlbuki her öncünün bir "*tamamlayıcı çoğunluğu*" yok mudur?

Gerçekten de Ordu Komutanlığı her fırsat ve her vesileyle düşmanla temasta bulunan kıtalarımıza "*bu güne kadar görülen düşman kıtalarının gerilerinde başka kuvvetleri olup olmadığı keşfetmek gayet mühimdir*" tesviyesinde bulunduğu halde nasıl olup da daha ilk saldırı gününde '*Micingird tarafından bir düşman tugayının geçtiğini*' haber veren raporlara önem vermediğine akıl erdirmek mümkün olmuyor. Eğer Ordu Kurmay Başkanlığı 2. Şubesi'nin hatıratını bulup incelemek mümkün olsaydı görecektik ki 2/3 Kasım 1914 geces i düşmanın vaziyeti şuydu: Kötek'ten geçen bir tugay piyade, bir alay süvari ve bir batarya *Horum*'da –Mecingerd'den geçen ve ayrıntısı bildirilmeyen bir tugay kadar kuvvetin ileri

karakolları Hangede - Pasin Karakilisesi'nden geçen Kazak tümeniyle hudut bölüklerinin ileri hattı *Velibaba* batısındadır. Düşman Horum'dan başlayarak *Velibaba* batı ve güneyine kadar *Horum-Hızırilyas-Çermik-Hangede-Serkürü-Alıçgerek-Velibaba* genel hattında ve ileri karakollarının teşkil ettiği muntazam bir daire yayının gerisinde gecelemişti. Düşmanın Aras vadisinin kuzey ve güneydeki kıtalarının ileri harekâtı gayet iyi bir tarzda düzenlendiği ve Aras güneyindeki sol yanını ileriye almak için 3 Kasım'da *Kalender*'de görülen kuvvetlerini, 4 Kasım'da yalnız 6 kilometre yürütmekle yetinecek, Haran'dan ileriye geçirmediğini incelemek ve görmek de mümkündü. Her halde ilk taarruz hareketimizde düşman kuvvetleri yanlış hesap edilmiş ve Ordu Komutanlığı ilk gerçek çatışmasında düşmanı büyük bir zarara uğratacağı muhakkak olan bütün kuvvetlerini kullanma fırsatını kaçırmıştır. Ordu Komutanı daima Narman'dan geleceğini zannettiği bir düşman taarruzundan korkmuştur.

Muharebeye dair verilen Ordu Emrini ancak Nizamiye Süvari Tümeni ile 21. Kolordu'nun 18. ve 34. Tümenleri ve o zamanki eksik bilgilere göre bir dereceye kadar Aşiret 1. ve 4. Tümenlerinin sağlam bir şekilde tatbik edeceğini kabul etmek mantıklı olabilirdi. Aşiret 2. Tümeni'nin Tahir Gediği'ni aşarak *Velibaba Boğazı*'na ulaşması mümkün olsa bile *Velibaba Boğazı*'nda Rusların az bir kuvveti tarafından durdurulması da daha ziyade kabule değerdi. Çünkü Rus süvarisinde çokça mitralyöz bulunacağı pek umuluyordu.

33. Tümen'e gelince, ilk emirle, yani Rusların tecavüzünü müteakip Palandöken yoluyla Erzurum'a gelmesi ve koldusuna Höyükler'de iltihak etmesi esası üzerine yürütülmüş olduğu için 5 Kasım'da bin güçlkle *Nalbant Dağı* güneyinde Aras Nehri vadisine girebilmişti. Bu tümenin Köprükoy taarruzuna iştirak edeceğine ve Yağan'a yönelik harekete mecbur bulunduğu dair ordudan gönderilen emir, tümen komutanı-

nı ertesi gün 6 Kasım öğleden evvel saat 11'de ve Palandöken yolu üzerindeki Taşkesen mevkiinde, 25 kilometre daha doğuda bulunan Şemi köyünde bulmuş ve bu saatte emri aldığına dair tümen komutanının imza ettiği belge ordunun emir subayına verilmişti. Şemi'den Yağan'a kadar harita üstünde 56 kilometrelik bir mesafe vardır. Tümen bu mesafeyi mecburi bir yürüyüşle olsa da o yörenin dağ yollarında ve o mevsimde üç günden evvel alamaması gayet normaldi. Bununla beraber, 33. Tümen ordu emrini alır almaz geri dönmüş ve iki buçuk günde ancak 46 kilometre kat ederek yol üzerinde düşmanın süvari avcılarıyla da muharebeye tutuşarak, doğal olarak bitkin bir halde, Erkek köyüne ve İhtiyat Süvari Kolordusu bölgesine 8 Kasım akşamı ulaşmıştır. Bu ileri geri hareketler askeri pek çok yormuş ve büyük bölümü yolculuk sırasında -özellikle Ermeniler- geldikleri yerlere firar etmişlerdir.

Demek ki Ordu Emri'nin 33. Tümen'e ait kısmı -yani bütün taarruza iştirak edecek kuvvetin yaklaşık dörtte birine ait önemli bir maddesi de- uygulama değerinden mahrumdu.

Ordu Komutanlığı'nın düşmanı Köprüköy doğusunda bulacağını tahmin etmesinin sebebi, 2. Nizamiye Süvari Tümeni'nin düşmanla 6 Kasım akşamına kadar daima Köprüköy doğusunda temas ve müsademedede bulunmuş olmasıdır. Yusuf İzzet Bey taarruza istekli ve cesur olduğu için 6 Kasım raporunda '*düşmanın Kazak süvari tümeniyle ileri kıtalarının Kırtabaz-Tenzile hattına vardığı; bir piyade alayı ile bir batarya kadar diğer kuvvetin de Köprüköy doğusunda kendisiyle muharebede olduğu, fazla baskı görürse, Hasankale kuzeydoğusundaki Miyadin-Ogümü hattına çekileceği*' hakkında orduya malumat vermişti. Ordu, Yusuf İzzet Bey'in mukavemetine aldanarak düşmanı azımsamıştı.

Bununla beraber, 3. Ordu Komutanlığı 11. Kolordu'ya yukarıda kaydettiğimiz emri verdikten sonra Nizamiye Süvari Tümeni'nden düşmana dair diğer bir rapor almış ve geceleyin

bütün orduyu kapsamak üzere aşağıdaki taarruz emrini çıkarmıştır. İşte asıl bu emrin Köprüköy Muharebesi'nin bütün planını ihtiva ettiğini kabul edebiliriz:

ORDU EMRİ

Erzurum: 6/7 Kasım 1914

1 – 6 Kasım 1914 akşamı düşmanın yaklaşık 6 ile 8 tabur piyade ve 1 bataryası Köprüköy kuzey sırtlarında, 4 süvari alayı ile 1 bataryası Kırtağaz-Tenzile hattında bulunmaktadır.

2 – Bu düşmana taarruz edilecektir.

3 – 2. Nizamiye Süvari Tümeni ile Süvari İhtiyat Kolordusu ve 33. Tümen düşmanın güney yönüne ve gerisine doğru ilerleyecektir.

4 – 33. Tümen 7 Kasım 1914 öğleden evvel saat 11'den kolbaşı ile Yağan'a ulaşacağını bildirmiştir, 33 Tümen bu geceyi Hasaneşari-Söylemez-Aliya yolu boyunca geçirecektir.

5 – 11. Kolordu 7 Kasım 1914 öğleden evvel saat 7'de kolbaşlarıyla ileri karakol hattını geçecek ve Köprüköy civarında bulunduğunu bildirilen düşmana taarruz edecektir.

6 – 2. Nizamiye Süvari Tümeni 11. Kolordu Komutanı'nın tayin edeceği tarzda taarruza yardım edecektir. Şimdiye kadar bu tümene verilmiş olan keşif görevi Aras vadisiyle Hasankale-İd (dâhil) yolu bakidir. İşbu düşman müfrezesinin gerisinde asıl kuvvet bulunup bulunmadığını ve İd (Narman) düşman müfrezesinin güneye ilerleyip ilerlemediğini vakti ve zamanıyla keşfederek bildirmek son derece mühimdir.

7 – 9. Kolordu Hasankale-İd yolunun batısından kuzeye

ve bilhassa İd ve Kaleboğazı istikametlerine karşı keşif yapacaktır.

28. Tümen 7 Kasım 1914 öğleden evvel saat 9'da kolbaşıyla Hasankale'ye varacak ve 29. Tümen Erzurum'da harekete hazır bulunacaktır.

17. Tümen ile Karagöbek Müfrezesi evvelki yerlerinde kalacaklardır.

8 – Kale kıtaları ile Höyükler mevkiinde çalışan istihkâm bölükleri tahkimata devam edeceklerdir.

9 – 11. Kolordu'nun cephane kolları ve büyük ağırlıkları ve katarları öğleden evvel saat 9'da Korucuk-Hasankale yolunu serbest bırakacaktır. 9. Kolordu'dan ilhak edilen cephane kolları doğru yolla ilerleyerek, 11. Kolordu'nun esas kollarına iltihak edecektir.

10 – Raporlar 7 Kasım 1914 öğleden evvel saat ½ 7 (7.30'a) kadar Erzurum'daki karargâha ve ondan sonra Hasankale'deki hükümet konağına gönderilecektir. 11. Kolordu Komutanı'nın duracağı yer ile (Hasankale) Ordu Karargâhı telefonla bağlanacaktır.

3. Ordu Komutanı

Hasan İzzet

Bu emirden anladığımız şudur: Taarruz yapmaya memur olan 11. Kolordu Komutanlığı'dır. Nizamiye Süvari Tümeni de 11. Kolordu Komutanı'ndan emir alacaktır. 33. Tümen ile 11. Kolordu'nun diğer tümenlerini aynı zamanda düşmanı cephe ve yanından bulundurmak emeliyle ordu komutanlığı, 11. Kolordu'nun cephedeki ileri karakol hattını saat kaçta geçmesi icap ettiğini emirde bildirmeye lüzum görüyor. 29. Tümen Erzurum'da harekete hazır bulunmalı. Niçin? Bu sorunun o vakitki zihniyete ve malumata göre cevabı şudur: Taarruz başarılı olursa takip için; taarruz muvaffak olamazsa

takviye için; taarruz bizim mağlubiyetimizle, geri çekilmemizle neticelenirse Höyükler mevziini tutmak için.

Demek ki Ordu Komutanlığı düşmanın 6 ile 8 tabur olmadığına ve düşmanın yalnız Köprüköy Muharebesi'ne tahsis ettiği 11. Kolordu ve Aşiret ve Nizamiye Süvari Alayları ile hudut dışına süremeyeceğine kalben inanıyordu. O halde taarruz hareketine ancak İstanbul'un baskısıyla ve istemeyerek girişildiği hakkındaki kanaatimiz doğrudur.

Gerçek durum şuydu: Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Hazretleri kendi Kurmay Başkanı Yarbay Guze Bey'e fazla itimat ve saygı gösteriyordu. Guze ise Höyükler mevziine Rusları çekip Tanenberg'deki Hindenburg manevrasını tatbik etme hayalinden başka bir şey düşünmüyordu. İşte karardaki tereddütlerin yegâne sebebi budur. 33. Tümen'in 7 Kasım 1914 öğleden evvel saat 11'de Yağan'a ulaşacağını bildirmiş olması, Ordu Kurmay Başkanı'nı aldatmıştır. Bu tümenin aynı zamanda mevcut gücünü de bildirip bildirmediğini sormak gerekir.

Ordu emri üzerine 11. Kolordu Komutanı, 34. Tümen sağında ve 18. Tümen solda olmak üzere kolordusunun sabah saat 7'de kolbaşılarıyla Hasankale'nin yaklaşık 8 kilometre doğusunda *Epsemce-Sansor* hattını geçmesini emretti. 2. Nizamiye Süvari Tümeni de *Kızılviran-Geçik* hattından düşmanın yan ve gerilerine tesir gösterecek ve elbette aynı zamanda kolordunun sol yanını örtmüş olacaktı. Şimdiye kadar Süvari Tümeni'nin tek dayanağı olan iki hudut taburu döküntüsünü artık 34. Tümen'in düşman süvarisine karşı yanını örtmeye memur edilmişlerdir. 11. Kolordu'nun iki tümenine verdiği taarruz cephesi şimdilik 6 kilometredir. Halbuki tümenlerin mevcudu azdır. Taarruz gününün sabahı erkenden saat 6 dakika 40'da (06.40'ta) Sürbehan'da bulunan Süvari Tümeni Komutanı düşman hakkında son bilgileri veriyor: "*Bâdicivan Köyü düşman elindedir. Köyün doğu sırtları tahkim olunmuş-*

tur. Kuzeyinde bazı keşif kolları görünüyor. Sölgü Köyü ile Bâdicivan Köyü'nde düşman topçusu var."

Bu rapor gayet önemlidir. Düşmanın durumunu tayin ediyor. Bâdicivan ile Sölgü'de düşman topçusu bulununca bu iki mevkiin bir iki kilometre batısında düşman piyadesine veya süvari yaya avcılarına tesadüf edilmesi muhakkak bir iştir.

7 Kasım 1914 sabahı Ordu Karargâhı, 68. Tümen'in iki alayı ile Hasankale'ye ulaşmış olduğunu öğreniyor; Binbaşı Rıza Bey kumandasındaki 82. Alayı ve bir sahra bataryasını düşman süvarisinin çevirme hareketini durdurmak ve 11. Kolordu'nun sağ yanını örtmek üzere Kındığı-Pulur istikametine sevk ediyor, 83. Alayı ve Tümen Komutanı geri kalan kuvveti Hasankale'nin 6 kilometre kuzeyinde ve 11. Kolordu'nun sol yanı gerisinde Aha Köyü'nde bekleme emrini alıyor. Bu bir ihtiyattır. Ordu Komutanlığı'nın 33. Tümen'den malumatı yok. Binbaşı Rıza Bey 33. Tümen ile bağlantı kurmasına dair emir alıyor. Hasankale'de bir bölük piyade muhafız olarak bırakıldı.

- 16 -

Balkan hezimetinin vicdanları baskı altında tutan ağır yumruğunu kırıp ezmek emeli şimdi subaylar ve bütün komutanların başlıca arzusudur. Fakat bu acı hatıradan zerre kadar payı olmayan erler, bu sisli ve dumanlı günün sabahında çarığına yapışan çamurları sürükleyerek, dünkü ve evvelki günkü gibi -tüfeği omzunda- tevekkül etmiş ve yorgun ilerlemeye, yürümeye uğraşıyor. Gece yürüyüşünden sonra dinlenememek, en çok kıta subaylarını sinirlendirir. Şimdi ince bir yağmur başladı. 34. Tümen Komutanı İhsan Paşa -daha sonra 9. Kolordu Komutanı olan zâttır- aşırı sinirlilikle gözüne uyku girmeden sabahı bulmuş ve emredilen saatte iki kol ile tümenin kolbaşlarına ileri karakol hattını geçirmişti. Fakat 18. Tümen, belki tahkimat yorgunluğuyla belki takip ettiği yolların daha bozuk olması sebebiyle üç buçuk saat gecikmişti! Hâlbuki bu tümen Nizamiye Süvari Tümeni'ne bir dağ bataryası verecekti. Çünkü Yusuf İzzet Bey'in atlıları muharebe sahasının en taşlık, dağlık ve yolsuz bir bölgesinden düşmanın yanına ilerleyeceklerdi. Şimdi 18. Tümen'in yüzünden, 34. Tümen alayları çamurlu tarlalar içinde ince bir sonbahar yağmuru altında saatlerden beri bekliyordular.

Geç kalan 18. Tümen'in Komutanı, düşmana dair pek az ve umumi bir fikir almakla yetinerek, acele acele ileriye yürüyordu ve tam öğle vakti muharebe başladı.

Daha Balkan Harbi'nden çok evvel Avrupa askerî uzmanları, yeni silahların müthiş etkilerine ansızın karşı karşıya kalacak kıtaların panikleme ihtimalini incelemişlerdi. Hatta ilk müsademeyi, piyade ve mitralyözler tarafından ilerleyen

düşman kolları üzerine ani baskın tarzında yoğun bir ateşle başlamanın çok faydalı olacağını tavsiye ediyorlardı.

18. Tümen, cepheden Rusların ani ve şiddetli bir topçu ateşine maruz kaldı. Bozuldu ve bir tüfek atmadan kaçtı. Bu sırada bir kısmı *Kındığı* yönüne ve diğer kısmı da Aha istikametine yönlendirilen 28. Tümen henüz yürüyüşe başlamamıştı. Saat 12'yi 15 geçiyordu. Ordu Karargâhı 18. Tümen'in firarını o gün telefonundan haber alır almaz Kındığı istikametine giden Binbaşı Rıza Bey'e bir emir subayı göndererek, karargâha getirtti. Bu sırada 82. Alay sonu henüz Hasankale'nin Çermik köprüsünü geçiyordu. Alelacele geriye gelen Binbaşı Rıza Bey, Ordu Kurmay Başkanı Yarbay Guze ile karşılaştı. Guze hastalıklı ve pürtelâş, Rıza Bey'e emir verdi; “*11. kolordu geri çekiliyor. Son bölüğünüzü durdurun. Hasankale'nin doğu girişinden ileriye götürün. Kaçak erlerin üzerine ateş edin...*”

Rıza Bey, kol sonundaki bölüğüne emir doğrultusunda mevzi aldırıldı. Bölük Komutanı Yüzbaşı Abdurrahman Efendi'ye emri tebliğ etti ve kulağına fısıldadı: “*Havaya at Abdurrahman, maksadı böyle de temin edersin; seni göreyim!*” Kendisi dötrnalla müfrezesine doğru ilerledi.

Ordu Komutanlığı telaş ve heyecan içerisindeydi. Kaçan erleri durdurmak için Hasan İzzet Paşa'dan itibaren herkes elinde toplu tabanca- sağa sola at koşturmakta bulunuyordu. Erler elbette durdu ve küme küme toplandı: Korkusundan kaçmıyordu ki!...

Galip Paşa'nın sükûnet ve yardımı, Ordu Komutanı'na kadar bütün karargâh subaylarının olağanüstü gayretini ve en çok Rusların kendi sağ yanlarında süvari bulundurmamaları büyük bir felaketin önünü aldı. Geri çekilme 18. Tümen'den sonra 34. Tümen'e sirayet etmişti. Bu vaziyet karşısında akınlını şaşırdığı, yüzünün acayip çizgilerinden anlaşılan sol kanat kıta komutanlarından birine Tümen Komutanı İhsan Paşa

-şok tedavisi için- müthiş bir tokat vurdu ve o zaman tümeni-
nin tekrar ilerlemesini sağladı. Bazen başka çare kalmaz.

Bu korkulu vaziyet üzerine Hasan İzzet Paşa, Ordu İhtiyatı olarak *Aha*'da bulundurduğu 83. Alayı Ogümü istikametine ileriye sürdü. 11. Kolordu tekrar taarruza devam etti. Düşman sağ yanındaki ileri müfrezelerini biraz geriye çekti. Nizamiye Süvari Tümeni 18. Tümen'in ertelenmesi dolayısıyla dağ bataryasını alamadığı için ancak saat 12'de hareket edebilmişti. Hâlbuki 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa, muharebe sahasının taşlı ve kayalık sırtlarından ibaret olan kuzey kısmına Süvari Tümeni'ni yalnız düşmanın sağ yanına topla mitralyözle şiddetli bir ateş tesiri yapmak için görevlendirmişti. İşte 18. Tümen'in bu kadar gecikmesinin önemli tesirlerinden biri de bu olmuştu.

Akşam saat 17'de 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa, aşağıdaki muharebe raporunu yazıp Ordu Komutanı'na gönderdi.

11. Kolordu'nun 7 Kasım 1914 muharebe raporu:

1 – Kolordu taarruzunda muvaffak olamadı.

2 – 18. Tümen emredilen saatte hareket edememiş ve ancak saat 12'de düşman cephesine ulaşmıştır.

3 – Kıtaların talim ve terbiyesinin azlığından ve bazı hatalarından, 12'de başlayıp top ve tüfek atışının ardından 53. Alay geri çekilmeye başlamış ve bu hal diğerlerine de sirayet ederek, genel bir geri çekilme hali almış ve fakat daha sonra söz konusu tümen kıtaları tekrar yerlerine sürülmüşse de şimdiki halde birbirine karışmıştır. Bu tümen sonradan Sansor sırtlarını işgal etmiş ve oradan bir tabur kadar düşmanın Tafdiker sırtlarına kovulduğu gelen rapordan anlaşılmıştır.

4 – 34. Tümen ilk zaman sağ kanadı Epsemce olmak üzere ilerlemişse de daha sonra 18. Tümen'in geri çekilmesi, arazinin düzlüğü, erlerin acemiliği, bu nokta çekilmesine sebep olmuş ve fakat öğleden sonra saat 4'te tekrar ilerleyerek düzenini almıştır.

5 – İşbu muharebede sağ kanadıyla Bâdıçıvan'a ilerlemek isteyen 18. Tümen, topçusunu istihdam edememiş ve 34. Tümen ise arazisinin düzlüğü dolayısıyla topçu mevzii bulamamıştır.

6 - Kıtalar bu geceyi Epsemce-Sansor hattında savaş düzeninde geçirecek ve birbirine karışan kıtaları düzenlemekle meşgul olacaktır.

7 - Nizamiye Süvari Tümeni 18. Tümen'in gecikmesinden dolayı ancak saat 12'de hareket edebilmiştir. Bu geceyi Çermiksu-Sürbahan-Kızılviran'da geçirecektir.

8 – 28. Tümen'den akşamüstü gelen 83. Alay'ın bir taburu avcıya sürülmüş ve geri kalanı Ügümü'de kalmıştır.

9 – Yaralı ve şehit sayısı azdır.

10 – Kolordu'nun düşüncesi, yarın taarruza devam etmektir.

11. Kolordu Komutanı

Galip

11. Kolordu Komutanı Galip Paşa'nın 7 Kasım 1914 Köprüköy Muharebesi'ne ait raporu, görüldüğü gibi, bir teessüfle başlıyor ve bir ümitle sona eriyor:

Kolordu taarruzunda başarılı olamamıştı. Fakat fikri yarın taarruza devamdaydı. Kolordu'nun taarruzunda başarılı olamaması bu muharebeye tahsis edilen kuvvetlerden istifade edilememesinden ileri gelmişti. Eğer, gerçekten 18. Tümen, erleri ve subayları ve kumanda heyetince değersiz ve kabili-

yetsiz idiye 7 Kasım'dan sonraki taarruzlarında niçin herkesin kabul ettiği kahramanlığı ve fedakârlığı gösterebilmişti? Galip Paşa, "*kıtaların talim ve terbiyesinin azlığından ve bazı hatalardan...*" diyor. Bu doğru olabilir, fakat 18. Tümen'e dayandırılmaz. Her iki kolordunun erleri aşağı yukarı aynı sosyal şartlar içinde yaşayan ve az çok tüfek kullanmasını bilen bir halkın içinden alınmıştı. Hele şurası inkârı mümkün değildir ki Kasım ayının birinci haftasında Köprüköy sırtlarından 'Azab' ve 'Maslahat' eteklerine kadar düşmanın peşini bırakmayan ve pek kanlı ve kahramanca cephe taarruzlarıyla Rusların askeri kudretini ve maneviyatını sarsan kıtalar, aynı "*talim ve terbiyesi*" az kıtalardı. Acaba bu hücumları ve bu talimleri 7 Kasım'dan 12 Kasım'a kadar geçen beş gün içinde mi öğrenmişlerdi?..

Demek ki 11. Kolordu'nun taarruzu talim ve terbiye eksikliğinden değil, belki özellikle "*bazı hatalardan*" dolayı başarılı olamamıştı. Hatalardan bazılarını 18. Tümen Komutanı ve Kurmay Başkanlığı'nın işlemiş olduğuna şüphe yoktur; bu kadar mı? 53. Alay Komutanı'nın da istediğiniz gibi cezalandıralım, çünkü düşmanla ilk teması gayet ihtiyatlıca yapmak ve alayının çok ilerisine ve çok yanına iki subay keşif kolu çıkarmak alken ve mantıken gerekliyken, bu gereği yerine getirmede. Fakat ordu komutanlığı vazifesini ifa etmiş miydi?.. Bu sorunun yeridir.

Ordu Komutanlığı, 33. Tümen'in 7 Kasım sabahı nereelerde bulunduğundan haberdar değildir. Hâlbuki bu tümenin Köprüköy Muharebesi'nde görevi gayet büyüktü ve hatta diyebilirim ki muharebenin neticesini parlak bir zaferle taçlandırmak şerefini ancak bu tümenden bekleyebilirdik. Ordu Komutanlığı son saate kadar 33. Tümen'den bilgi alamayınca düşmanın artık sol yanını değil belki sağ yanını kuşatmak suretiyle işini görmeye karar vermeli ve bu önemli maksadı için zaten yorgun bir halde bulunan 18. ve 34. Tümenleri, 7 Ka-

sun gününde *Hasankale-Ogümü-Miyadin-Sansor* hattında ve gerisinde alıkoyarak, Erzurum'dan 29. Tümen'i *Sürbehan* ve *Sansor'a* getirmeliydi. Bu şekilde muharebenin birinci günü, bir gün sonra, yani 8 Kasım tarihine kadar ertelenmiş ve 33. Tümen ile irtibat kurmak için vakit kazanılmış olurdu. Buna karar vermek için 7 Kasım gününün yağmurlu bir gün olması ve gerek 18. Tümen'in, gerek 2. Nizamiye Süvari Tümeni'nin hareketlerinin öğle vaktine kadar gecikmiş bulunması ne güzel bir fırsattı!

Acaba düşman 7 Kasım gününde ne yaptı? Bunu düşünmeye bile lüzum yoktu. Mademki 33. Tümen yukarı Aras Vadisi'yle Yağan'a doğru iniyordu ve mademki Topçu Dağı kuzeyinde şöyle böyle birkaç alaylık bir ihtiyat süvari kordusu vardı, düşman Kazak Tümeni selamsız sabahsız başını alıp da dağ arkalarından Erzurum'a gidemezdi. 28. Tümen'in iki alayı eldeydi. Varsın Rıza Bey kumandasındaki 82. Alay *Ketvan-Kındığı* sırtlarında gecelesin. Böyle olunca Kazak Tümeni korkulacak bir heyûlâ değildi. Köprüköy batı sırtlarını tutmuş olan düşmansa ya taarruza kalkardı: Bu takdirde ileri karakollar hattında savunma yapardık; yarın da kalıp elindeki sırtları bir gün daha tahkim ederdi; bu halde de biz muharebe sonucunu cephede değil, düşmanın kuzey yanında ve gerisinde arayabilirdik, çünkü kuvvetimiz buna müsait olurdu.

Köprüköy Muharebesi'ne burada son veriyoruz. Çünkü bundan sonraki safhalar sürekli bir uğraşma ve cenkleşme şeklinden başka bir şeyi göstermez; yani iş büyük komutanlıktan çıkmış, tümen ve alayların yan yana yerleştirilmesinden meydana gelen basit bir hale ve ferdi piyade ve topçu bölümleri dâhilinde askerin fedakârlık kudret ve kabiliyeti dairesine girmiştir. İş Mehmetçiğe kalınca her vakit Allah kerimdir. Tümen ve alay komutanlarıysa pek az istisnalarla,

bütün harp boyunca dirayet, cesaret, sevk ve idarededeki vukurları ile tarihimizde başka bir misali görülmeyecek surette temayüz etmişlerdir. Bu mutluluğu ordunun gençleştirilmesine borçluyuz.

Köprüköy Muharebesi, Ordu Kurmay Başkanlığı'nın planlama kabiliyetini bütün çıplaklığı ile meydana çıkarmıştır. Hasan İzzet Paşa Hazretleri -eğer hata etmiyorsam- Höyükler mevzii meselesinde Guze'nin ve Köprüköy Muharebesi kararında en çok Ordu Kurmay Başkanlığı 1. Şube Müdürü merhum Tahir Bey'in projelerini kabul etmişlerdi; birincisinde ifrat, ikincisinde tefrit vardı. İkiisi ortasını bulmak ise kendilerinin görevleri olması gerekirdi.

Bazıları Köprüköy Muharebesi'nin 7 Kasım'da başlayıp birkaç gün sürdüğünü ve neticesinde düşmanın geri çekilmeye mecbur kaldığını iddia edebilirler. Bu iddia ancak şekil itibarıyla haklıdır. Gerçekten de bu muharebe bir veya iki günde sona ermemişti. Fakat birinci günden sonra idare şeklini değiştirmeye imkân da kalmamıştı.

Ruslar kendi kuvvetlerini gayet iyi gizlediler ve savunmalarını çok güzel ve büyük bir ihtiyatla idare ettiler. Biz de bu muharebeden beklenen strateji hedefini elde edemedik. Bu maksat Rus ordusunu ezmek ve kendi sınırimızdan dışarı atmaktı. Bu netice sağlanmış olsaydı, Sarıkamış manevrasına ihtiyaç kalmayacaktı.

Hâlbuki 3. Ordu'nun elinde, Rusları, 7 Kasım günü kıracak, ezecek, dökecek kadar ve hatta daha fazla kuvvet vardı. Bu kuvvetlerden işaret edilen o günde birden istifade edilebilirdi, etmediler. Çünkü 3. Ordu Karargâhı'nda yüksek makamları tutan genç zevat görevlerinin ağır sorumluluklarını üslenecek ruhi yapıya sahip değillerdi. İstanbul bunun farkına vardı ve müdahale etti. Bu müdahaleye sebebiyet veren 3. Ordu Karargâhı'dır. Bu karargâh aldığı kararlarda daha kararlı olabilirdi. Ruslar bizden korkuyor, biz Ruslardan korkuyo-

ruz... Sonuç bundan başka bir şey olabilir miydi?

Hasan İzzet Paşa Hazretlerinin düşüncesi, seçkin kişiliği gibi pak ve temizdi. Buna zerre kadar şüphemiz yoktur. Zaten mesele bu noktada değildir. Her tabya ve strateji durumu karşısında bir komutanın *takip edeceği maksat dâhilinde* yapacağı işe karar verebilmesi için kurmaylarının, düşmanın bölünme tarzını ve amacını kâğıt üzerinde tespit etmesi gereklidir. Bu önemli hizmet komutana değil, kurmaylarına aittir.

- 17 -

7 Kasım'dan 13 Kasım'a kadar geçen günler zarfında, Ruslar ordumuzun baskısıyla, kâh direnme ve kâh geri çekilme halinde bulunarak vakit kazandılar. Ruslar gayet tedbirli hareket ediyorlardı. 3. Ordu Komutanlığı ise tereddütlü hareket tarzını hiç bozmadı ve hiçbir zaman orduya mensup kıtaların fedakârlığına layık bir sonuç elde edemedi. En garibi şudur ki bu karargâh taarruzun başlangıcından ancak bir hafta sonra düşmanın kuvvetine dair doğruya yakın bir bilgi edinebildi.

Gerek 9. ve gerek 11. Kolordular pek çok hücumlarıyla kahramanlıklar gösterdiler. Topçu hattı, Rus topçusuna üstünlük sağlayacak surette atışlar düzenleyebiliyordu. Rusların o meşhur Kazak alayları hemen hiçbir iş göremedi. Hâlbuki bizim küçük muvazzaf süvari tümenimiz, ordunun sol kanadını korumak için dağların başına tırmandı, düşmanı yan ateşe aldı ve milletten yediği ekmeği yüz defa helal ettirdi.

Aşiret Süvari Tümenleri eğitim ve askeri teçhizatlarının Ruslara nazaran pek geri olması neticesinde hiçbir iş göremediler. Yalnız Aras havzasında değil, Eleşkirt ve Murat Suyu vadisinde aynı hal görülüyordu. Kürtler hem zeki hem cesur bir halktır. Bu doğuştan gelen zekâ ne yazık ki bilgi ve eğitim cılasıyla parlatılmamış olduğu gibi, sıkıntılı dönemde hilekârlık şeklinde ortaya çıktılar. Kürtler, Rus ve Ermeni çetelerin topları ve mitralyözleri karşısında pala kılıç ile iş görmenin mümkün olamayacağını derhal anladılar ve dağıldılar. Aşiret halinde yaşayan silahlı Kürt'ün o günkü cengâverlik gayesi kendi evini ve malını muhafaza etmektir. İyi teçhiz edi-

lerek Rus Kazak alayları yanına verilmiş olan Ermeni çeteleleriyle ve Rus bataryalarıyla karşı karşıya kalan Kürt, İstanbul'a doğru alaycı bir bakış yönelterek, atını geriye mahmuzladı ve yolda bizim zavallı piyadelerimizin zayıf ve güçsüzlerini yakalayarak, ayağından yırtık çizmesini ve sırtından yamalı palatosunu aşırđı, kendi köyüne doğru atını sürüp gitti. Kürt evine ganimetsiz mi dönsün?

Mehmet Fazıl Paşa'nın Aşiret Kolordusu Karargâhı'nda işler daha gülünç gidiyordu. Burada Kürtler, Rusların daima top menzili haricinde dolaşıp duruyorlardı. Hâlbuki Ordu Komutanlığı bunlarla düşmanın yan ve gerisini tehdit ve çevirme manevraları yapma hülyasıyla oyalanıyordu. Bu satırların yazarı, Kasım ayının ilk on gününde Aras güneyinde en nihayet varlığını gösteren meşhur 33. Tümen ile Rusların Kazak alaylarını ve bir iki Plaston veya avcı taburunu Velibaba istikametine doğru doğruya uzaklaştırmaya memur olmuştum. Bu taarruza Aşiret Kolordusu da katılma emrini almıştı. Aşiret Kolordusu Karargâhı elbette alışlagelmiş şekilde kendi alaylarına bu görevi anlatmış ve emir vermişken, bizim taarruzumuza tek bir Kürt'ün iştirak ettiğini görmek nasip olmadı.

Ekim'in sonunda Kasım'ın başında 2. Nizamiye Süvari Tümeni'nin alayları ikişer yüz atlıya kadar inmiş ve aşiret alaylarından artık en büyük fedakârlığı talep etme zamanı gelmişti. Ordu Komutanlığı'nın bu isteğine karşı Aşiret Süvari Kolordusu Komutanı Mehmet Fazıl Paşa: *"Bizim aşiretlerimiz civarda yağma edecek bir şey bulamayınca şu günlerde kendi alay ve bölük subaylarının eşyasını çalmaya başladılar. Bunların şerrinden karargâhımı korumak için lütfen 50 askerlik nizamiye atlısının şahsımın emrine gönderilmesini"* istirham etmişti!..

İşte tam bu sırada İstanbul'dan Başkomutanlık Vekâleti'nden gelen bir emirde, Rusların Kafkasya'ya yardımcı kuvvet sevkini engellemek için Fazıl Paşa komuta-

sında aşiretlerden hepsinin veya seçeceği munasip miktarın Karabağ istikametinde sevk edilmesini, Kafkasya'daki demir yollarını tahrip ve halkı ihtilale teşvik ile Rusların gerilerini tehdit etmesini, Hasan İzzet Paşa'dan talep ediyordu!..

Bilindiği üzere aşiret alayları teşkilatı 2. Meşrutiyet'in öncesine rastlayan devrin bir *fantezisinden* başka bir şey değildi. Saray Kurmay Subayları ile o devrin 4. Ordu Müşiri, Kürt aşiretlerini denetimi altında bulunduran aşiret reislerinin nüfuzunu kırmak ve ileride, Rusların Kafkas Kazaklarına karşı duracak değil, fakat '*hesap edilecek*' bir kitle vücuda getirmek suretiyle günün birinde, ceplerinden para ve gazete çıkarır gibi, ortaya 50-60 alay aşiret süvarisi çıkarıp fırlatmışlardı!.. Hâlbuki yine aynı devirde Fransa ve Almanya gibi güçlü devletler kendi ordularına bir piyade taburu ilave edebilmek için Harbiye Nezaretlerinde, Meclis Komisyonlarında haftalarca, aylarca hesap kitap dökmeye, tartışma ve konuşmaya mecburiyet ve lüzum görüyorlardı. Bir gün Bektaşî fukarasından biri, kendi üstüne başına bakarak: "*Ya Rab, benim gibi aç ve çıplak adam yaratmak bir hüner ise ben de yaratırım!*" demiş ve çamurdan bir adam yapmış! Enver Paşa ve ortakları eğer Bektaşî'nin bu hikâyesini bilseydiler, alay halinde bile varlıklarından istifade mümkün olmayan İhtiyat Süvari fertlerinden tümenler ve kolordular teşkiline kalkışmazlardı.

Aşiretlerden ordu ve memleket adına faydalanmak için aşiretleri ordu ve ülke namına istifade ettirmenin yolunu aramalıyız. Biz meşrutiyet ve hukukta eşitlik ilan ettik diyerek, çok eski devirlerden bu yana aşiret mensuplarınca reis olarak tanınmış kişileri köleleriyle eşit olacak kurallara bağlamakta hiçbir fayda yoktur. Devlet adamları ve müesseseleri, memleket evladını okulla, öğretmenle eğitim ve öğretim vererek, medeni dünyada hakkını idrak edecek bir seviyeye çıkarmalıdır. Bu kural Kürt aşiretlerinin zeki ve cesur evladına da eşit olarak uygulanmalıdır. Daha sonra aşiretler içinde çoğalacak

olan aydın gençler, isterlerse kendi reisleri aleyhine ayaklanarak eşitlik isteyebilirler. İşte bu suretle elde edilecek eşitliktir ki ebedi ve doğal olur. Bilhassa memleket ve millet işlerinde acele etmek, pek zararlı neticeler verir. Zaten milletlerin yaşları senelerle değil asırlarla ölçülür.

Cihan Harbi'nin Kafkasya ve İran cephelerine ilişkin tarihini Genelkurmay Başkanlığımız yayınlayacağı zaman göreceğiz ki özellikle Van yöresindeki aşiretler bölük ve alay halinde reisleri ve beyleri ile beraber Ruslara sığınmışlardı. Demek Ruslar bizim kendi toprağımızda kendi dinimizden olan bir kısım halkın ne suretle avlanacağını bizden daha iyi takdir etmiş imiş... Eğer İttihat ve Terakki hükümetleri bu aşiret reislerinin değer ve haysiyetlerini düşürecek muamelelerde bulunmayıp da onları samimi bir himaye ve şefkatle devlete bağlama noktasına akıl erdirseydi, bu reisler evini bırakıp elbette Ruslara iltica etmezlerdi.

- 18 -

3. Ordu, beş gün zarfında Aras Vadisi'nde ancak bin vesvese ve bin tereddütle beş adımdan fazla ilerlemeye muvafak olamayınca, Başkomutanlık Vekâleti Kurmay Başkanlığı müdahaleye ve sabırsızlanmaya başlamıştı. Ekim'in sonunda Enver Paşa imzasıyla gelen telgrafname, Hasan İzzet Paşa'ya, geri çekilme halinde bulunan düşmanı mahvedecek surette şiddetli bir takip ile ezme ve sonra da Kars istikametinde ilerleme emrini veriyordu. İstanbul, Rusları dağınık ve her halde 3. Ordu'dan zayıf buluyordu. 3. Ordu Komutanı ve Kurmay Başkanlığı, ilk taarruz gününde 11. Kolordu'nun sol yanının bozgun halinde dağılmasından çok ürkümüş bulundukları için kendi ordularına güvenleri yoktu. Hâlbuki Balkan Harbi'nde de bu tür dağılma ve toplanmalar meydana gelmemiş değildi. Şimdiki harpte büyük bir tümen vardı ki o da kumanda heyetlerinin eskisine nispetle daha iyi ve seçilmiş oluşuydu. Ordunun iasece karşılaştığı sıkıntıya karşı İstanbul, *"umut olunur ki ordumuzun süratle hareketi halinde Rus toprağında gereği kadar erzak bulursunuz!"* temennisine, memleket içindeki yiyeceği halkın sırtında taşıtmak nasihatini ilave ediyordu.

Sözün kısası, taarruz gününden başlayarak ayrıldığı tarihe kadar Hasan İzzet Paşa ve kurmay subayları, yeri geldikçe arz edildiği şekilde, düşmanın takip ettiği maksadı yanlış anlamakta devam edip durmuşlardı. Bu kurmay subaylar, Rusların daima üstün kuvvetlerle bu gün değilse yarın taarruza kalkacaklarını, Narman'dan ordumuzun gerisine ve Aras güneyinde yanımıza düşeceklerini vesvese ede ede huzur ve rahat görmedi.

Bu endişe, bir kâbus ağırlığıyla Ordu Komutanı'nın ve kurmay subaylarının fikrini ezdikçe en büyük mesai, gerideki 'Höyükler' mevziinin kuvvetini artırmaya dayalı kılıyordu. Hâlbuki işin gerçek yüzü hiç de öyle değildi. Bütün olaylar ve ajans telgrafnameleri gösteriyordu ki Rusya hükümeti Avrupa'da kesin bir sonuç elde etmek mecburiyeti içinde, ordularının tamamını Avusturya ve Almanya cephelerine taşıma ihtiyacında bulunuyordu. Kafkasya'da ise ellerindeki zayıf kuvveti ustalıkla kullanırken, Aras ve Ardahan istikâmetlerini kapatma düşüncesinden başka bir hedef takip etmiyordu.

Köprüköy Muharebeleri de göstermişti ki Ruslar esaslı bir surette tehdit edilmeden bile -tehlike altına girmemek için- mevziilerini terk edip geri çekiliyorlardı. Narman ve Kale Boğazı yörelerinde bulundurdıkları müfrezeler, kesin bir müdafaa ile *Oltu-Ardahan-Batum* istikâmetini kapatmakla yetiniyorlardı.

Yalnız Bayezid ve *Eleşkirt* taraflarında ve en çok Ermeni çetelerinden oluşan düşman kıtaları aşiret atlılarının ürkmesinden faydalanarak, daha faal bulunuyorlardı.

Başkomutanlık Vekâleti Hasan İzzet Paşa'nın tereddütlerini, onun gönderdiği raporların satırları arasından keşfetti ve bu defa düşman kuvvetlerini lüzumundan fazla küçümseyerek, derhal yakalayıp mahvetme emrini verip durdu.

3. Ordu Komutanlığı ile Başkomutanlık Vekâleti'nin 1914 Ekim ayı sonlarındaki görüşlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

Hasan İzzet Paşa: "*Ordumuz düşmana taarruzla geri çekilmeye mecbur etti, düşman kuvveti bir piyade ve bir süvari tümeninden ibaretti.*" diyor. Buna karşı Enver Paşa: "*Yanlış yaptınız! Düşmanı geri çekilmeye mecbur ettirmek yeterli değil. Mahvetmeniz mümkündü. Düşman pek dağınık ve sizden her tarafta zayıf görünüyor. Kafkasya'ya giriniz, Kars'ı zaptediniz, biz Batum'u, Poti'yi tehdit edip duruyoruz. İsterseniz*

size büyük obüs topları da göndereyim.” cevabını veriyordu. Yine Hasan İzzet Paşa, eli altındaki kıtaların teçhizat ve seferî teşkilatını ve bölgenin fakirliğini gözden uzak bulundurmayarak, İstanbul’a: “Bu orduyu ben durduğu yerde bile besleyemiyorum. Ayağında çizmesi yok, sırtındaki paltosu çuval bezi gibi bir şey... Aç karın, çıplak sırt, yalın ayak Kafkasya istilasına çıkılır mı? Ben yapılabilecek işin azamisini yaptım. İşte bu kadar.” ibaresiyle tercüme edilecek resmi ifade ile ileri gitme düşüncesindeyse de şimdilik hazırlıklarını tamamlamak için vakte ihtiyaç duyduğunu yazıyor. Buna karşı İstanbul Kurmay Başkanlığı: “Eliniz altında dört aşiret süvari tümeni var. Bunları Karabağ’a, Bakü’ye, Dağıstan’a saldırın. Taş taş üstünde bırakmasınlar... Demir yollarını bozsunlar, köprüleri kessinler, istasyonları yıksınlar... Bütün Kafkasya’daki Müslümanları ayaklandırınsınlar. Rusların başını dertten derde salsınlar... Siz de rahat edin, biz de!.. Erzakınız mı yok? Kafkasya zengin şehirleri ayağınızın dibinde! Yalnız siz süratle hareket etme yolunu bilin! Hem orduda silâh altında bulunmayan halkın işi ne? Vurun yükleri sırtlarına, taşıyıp dursunlar. Bunlarla ambarlarınızı doldursunlar!..” cevabını veriyordu. İstanbul’dan “Enver” imzasıyla gelen 12 Kasım 1914 telgrafının ruhu işte bu anlayış tarzındaydı. Enver Paşa, Anadolu’nun bu dağlık taşlık bölgesini belki ancak coğrafya kitaplarında eksik bir surette okumuştur. Hele aşiret teşkilatının ne kadar önemsiz bir şey olduğunu elbette hiç bilmiyordu. Bununla beraber Başkomutan Vekili sıfatıyla “sorumluluk” denilen durumun ne demek olduğunu düşünebilir bir yaratılıştaki bulunsaydı 3. Ordu Komutanı’nın görev ve yetkilerine bu kadar çocukçasına karışmazdı.

Evvelce de dilim döndüğü kadar açıkladığım gibi, 3. Ordu, ruhen ve fikren İstanbul’u ve bilhassa Enver Paşa’nın şahsını tamamen takdir ederdi. Bizce İstanbul ne emrederse isabet ondaydı. 3. Ordu’da, Balkan Harbi Orduları yöneticilerini istila

etmiş olan politikacılık derdi yoktu... Bu sebeple İstanbul'un “şöyle yapmak, böyle yıkmak lazımdır” tarzındaki her emri Hasan İzzet Paşa'yı derin düşünmeye mecbur ediyordu. Ben öyle zannediyorum ki eğer Hasan İzzet Paşa, Enver Paşa'yı bir an için *Sarıkamış* faciasından sonra ortaya çıkan cehaleti ve tedbirsizliği ile yani gerçek kimliği ile görmüş ve tanımış olsaydı onun emriyle taarruza karışmak değil, belki yerinde bile kalmayı tehlikeli sayarak, daha iş başlamazdan evvel Ordu Komutanlığı'ndan çekilir giderdi...

- 19 -

1914'DE BAŞKOMUTANLIK VEKÂLETİ

Tekrar izah etmeye gerek var ki benim bu eseri yazmaktan maksadım *Sarıkamış* felaketi diye dillerde destan olan faciyanın ne gibi sebepler ve etkiler sonucu ortaya çıktığını hatırat ve duyduklarına göre tespit etmektir. Olay 1914 senesi ikinci yarısında geçti. Hâlbuki bu satırlar 7 sene sonra (1921) yazılıyor ve okunuyor. Güzide bir ordunun yok olmasına sebep olan bu tarihi olayın temsilcilerinden bir kısmı bu dünyadan, bir kısmı da bu topraktan gitti. O zamanın başta gezen yönetici ve büyüklerini bugün kamuoyu çamurlar içinde ezmekle de yetinmiyor... Bu sebeple muhterem okuyuculardan rica ederim ki bu satırları okurken, olayın geçtiği dönemi göz önünden uzak tutmasınlar. Ben olaydaki faciayı bugünkü uğursuz sonuçları ile ölçerek yazmıyorum. Belki geçtiği dönemde bütün çıplaklığı ile meydanda duran eksikliği, tedbirsizliği, cahilliği ve hataları göz önüne sermek istiyorum. Biz daha Sarıkamış sırtlarında kar altında ve buz üstünde titrediğimiz gecelerde, hakikatin faciasını görmüş ve hatta resmen bizden beş on metre ileride bir çukurda kıvrılıp yatmış bulunan Enver Paşa'ya arz etmiştik...

Enver Paşa ve arkadaşları, 1914 yılında milletin büyük çoğunluğunun arkasından gidecek derecede takdir ettiği ve saygı gösterdiği şahsiyetlerdi. 3. Ordu'ya gelen her emir, İstanbul'un bu yüce kişilerinin görüşlerini özetlemesi bakımından değerli sayılırdı. Fakat bu gün, 1921 yılında, Enver ile arkadaşları arasında savaşın başlangıcında büyük bir zıd-

diyet olduğunu rivayet edip duruyorlar. Diyorlar ki -ben itiraf ederim, bu muhalefet ve tezaadı daha sonra işittim- Başkomutanlık Vekâleti'nde Genelkurmay İkinci Başkanı merhum Hafız Hakkı Bey, Talat Paşa ve daha birkaç arkadaşı -ihtimal ki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin birkaç önemli üyesi- Enver Paşa ile arkadaşlarının devlet idaresi meselelerinde karışındaymışlar. Bu hal birçoklarınca kesin ve belgeli olduğu halde, benim İstanbul'dan çok uzak yaşamam sebebiyle bilğim olmadığı için söylenti şeklinde arz ve tespiti lüzum görüyorum: Enver Paşa, Almanların amaçları ve isteklerine boyun eğmiş, ordumuzun Alman Genelkurmayı'nın bakış tarzına göre kullanılmasını vaat etmişmiş. Hafız Hakkı merhum bunun aleyhindeymiş. Bütün derdini Talat Paşa'ya döker ve ikisi ortaklaşa üçüncü ve dördüncü elle Enver'e düşüncesini değiştirtmeyi başarırlarmış.

Ben özetle bu işten anladığımı arz edeyim:

(Şahsiyetleri itibariyle ne Enver ve ne de Hafız Hakkı merhuma kin ve nefret besleyecek durumdayım. Her ikisinin bana muhabbeti ve hele yüksek makama geldikleri zamana kadar diyebilirim ki samimi bir de hürmetcikleri vardı. Sebebi hemşehrilik ve benim yaşça onlardan büyük oluşumdur. Hafız Hakkı merhumla ilkokul sınıflarından beri birlikte okuduk. Hatta hafızlığı Köprülü'de kazanmıştı ve ismi bir müddet Hafız İsmail Nuri iken daha sonra Hafız İsmail Hakkı oldu. Enver ile de Manastır'dan yine okuldan başlayan münasebetimiz var. Daha sonra hiçbir hadise aramıza nefret sokmadı. Emekliliğimi ben talep ettim ve görevde kalmak için Enver Paşa'nın bir şartını dahi kabul etmedim. Özet olarak benim ne birine ne de diğerine şahsi garezim olamaz ve Cenâb-ı Hak bir kuluna ne kadar nasip ettiyse o kadar tarafsızca söz söyleyeceğimi de şurada nefsimi ahdediyorum.)

Enver çocukluğundan beri azimkâr ve inatçı bir yapıdaydı. Yaratılışında hakperestlik ve insaf fazileti pek azdır. Fikrî eğitimi için okuduğu eserleri -ilmî, askerî, felsefî ne olursa olsun- kendi düşüncesine uydurarak anlardı. Çünkü kendisine güveni çoktu. Hiçbir gün, “*acaba benim düşünceme muhalif olan şu hüküm doğru olamaz mı?*” dememiştir, diyemezdi. Bu sebeple fikrî terbiyesi ve ilmî eğitimi sınırlı bir daireden dışarı çıkamamıştır. Enver, “*sabit fikir*” ile örülmüş, tıpkı sert bir ceviz gibi çetin ve küçük bir beyin sahibi olarak kaldı. Gözü bir şeyden yılmaz, eşsiz bir şahsi cesarete sahip, önemli meselelerde kendi nefsinden başka kimseye güvenmez, müstesna ruhlu bir ucubedir. Gördük ki bu ucube, o garip özellikleriyle bu âlemde ancak ve ancak büyük bir diktatör olabilirdi. Askerî değeri arkadaşlarından geriydi.

Hafız Hakkı merhum gayet temiz ve saf yaratılışt a, zeki ve hafızası kuvvetli bir subaydı. Hafız Hakkı, bu toprağı bir köylü aşkıyla bir köylü saflığıyla severdi. Tabiatı itibariyle Enver’in büsbütün zıddı, kalender meşrep, geniş yürekliydi. Enver’e göre şu işi yalnız bir şekilde halletmek mümkündür. O şek il de Enver’in aklına esen şekildir. Hafız Hakkı’ya göre aynı iş bin şekilde hallolunabilir: Dünyada her şey mümkündür. İşlerin belli bir yolu, belli bir kanunu yoktur. Öyle de olur, böyle de! Fazla düşünme zahmetine değmez... Enver, anlayışı baskı altına alır ve sınırlardı, Hafız Hakkı’nın görüşü bakımından kavrayış, gökyüzü kadar sonsuzdur... Biri, işi sınıksıkı bir yularla bağlayıp kendi kafasına hapseder. Diğer i, kendi anlayışı ve kavrayışına sınır koymadığı için işi bütün hüviyetiyle kendine mal etmez. Sözün kısası Enver dar idrakli bir inatçı; Hafız Hakkı geniş düşünceli bir ilgisizdi. Bu özelliklerin her ikisi de devlet işlerinde bir dimağ eksikliği, birer hastalık değ il midir? İşte 1914’te Orduların mukadderatı, bir şanssızlık sonucu şu iki hastanın elinde kalmıştı...

Yetiştikleri aile kucağı ve baba ocağı itibariyle her ikisi

çocukluktan beri münevver bir mürebbi veya mürebbiyeden bilgi ve eğitim almış değillerdi. Bütün ilmi ve zihni birikimleri -yüzde doksanimiz gibi- okul sıralarında başlamış, Harp Akademisi dersanelerinde hedeflenen sınırı bulmuştu. Harp Akademisi sınıflarının dersleri arasında ne maliye ve iktisat politikaları ne de hükümet yönetimine ait bir satır yazı bile görülmezdi. Enver ve Hafız Hakkı merhumun yaratılışları -birinin inatçı, diğerinin ilgisiz ve her ikisinin birden büyüklük kompleksi ve kibirli olmalarının tesiriyle- askeri ataşelikte geçirdikleri hayat esnasında pek fazla bir şey öğrenmelerine müsait olmamıştı.

Demek ki özetle her ikisi, diğer sınıf arkadaşlarından ilmi değer ve kavrayış bakımından farklı bir şey değillerdi. İşte bu sebeple hem biri diğerini çekemedi hem de çevrelerinde rütbe düşkün olan subaylar tarafından haklı olarak rakip gibi görüldüler: İki grup teşkil ediyordu...

Genel Karargâh'ta bu iki muhalif grup, ilkeleri itibarıyla ayrılacak birer yön bulmuşlar, Enver grubu Almanya İmparatoru'nun vaatlerine dayanmış... Diğer taraf memleketi, özellikle orduyu Alman çıkarlarına esir etmemeyi gaye edinmiş... Birinci taraf, 3. Ordu'nun bir an önce Kafkasya'ya tarruz ederek Almanya ve Avusturya sınırındaki Rus ordusundan Kafkasya'ya kuvvet çekertmek veya Kafkasya'dan onlara kuvvet göndertmemek, yani Almanların yükünü hafifletmek için bizim askerimizi kıldırma yoluna gitmişti... İkinci taraf ise bütün kuvvetiyle buna muhalefet etmiş ve eğer doğruysa Hafız Hakkı merhumun mirasçılarında bulunan hatıratı, bu mühim noktayı ispat edebilirmiş. Bunların hepsi doğru olabilir ve Hafız Hakkı merhum, şahsiyetinde olduğu gibi, önemli görevinde de yazdıklarında pak ve nezih kalabilir. Fakat düşüncelerindeki incelik, 3. Ordu'nun 10. Kolordu'sunu ve sonuçta 3. Ordu'yu karşılaştığı felaketten kurtaramadı. Niyet

hayır, fakat sonuç şer oldu. Bu sonucun bütün sorumluluğu da elbette dünya ve ahirette onların amellerine yazılır. Ne Enver Paşa komutan olabildi, ne de Hafız Hakkı merhum kolorduya kumanda edebildi. Her ikisinin başarılı bir şekilde savaş esnasında tabur ve alay komutanlığı yapabileceklerine inanan kimse varsa ortaya çıksın! İdare ve kumandanın her ikisini de layıkıyla yapabilmek için bu satırların yazarı, öyle anladım ki kıtalarda beş on sene ciddi faaliyet ve hizmet lazım. Hâlbuki 1914 senesinde bizlerin fiili hizmetimiz toplam olarak iki üç seneyi geçmemiştir. Bu sebeple alt rütbelerle tümenlere kumanda etmeye davet edildiğimiz vakit çoğumuz herkes için her zaman ve mekânda kolay yol olan vurma, kırma, asma, kesme yolunu tutuyorduk. Oldu, bitti! Acaba 1914 yılından 37 sene evvel Gazi Muhtar ve Osman Paşalar ile Ahmet Eyüp Paşa merhumlar düşmanlarla uğraşırken kendi erleri ve subaylarından kaç kişiyi öyle sorusuz ve cevapsız kendi elleriyle vurup öldürdüler yahut kendi yaverlerine öldürttüler, bunu bir an olsun düşünmeye lüzum görmedik...

1876 tarihinde Müşir (Mareşal) Ahmet Eyüp Paşa merhum, Vidin civarında ordugâhında otururken civardan bir köylü gelmiş, huzuruna çıkmış, köyde konaklayan askerlerin, subayların emriyle çitleri söküp kopararak ateş yaktığından şikâyet etmiş. Paşa söz söylemeden atını çektiirmiş, binmiş, köylüyü önüne katarak hiddetli hiddetli köye doğru yollanmış.

Gazi Osman Paşa merhum da aynı ordugâhda bulunuyormuş ve zaten şikâyet edilen tabur kendi tümenine mensupmuş. Bu sebeple Müşir Paşa'nın gittiği yerden haberdar olur olmaz o da atını çektiirmiş ve dörtnalla Ahmet Eyüp Paşa'ya yetişmiş. Ahmet Eyüp Paşa köye varışı ile beraber komutanı çağirtmiş. Gerçekten de olay kesin. Erler çitleri evlere sürüklerken görülüyor. Müşir Paşa bundan büsbütün öfkelenerek ve sorgulamaya lüzum bile görmeyerek, karşısında emre ha-

zır duran tabur komutanının kafasına vurmak için kırbacını kaldırmış. Fakat Gazi Paşa merhum, yıldırım süratiyle kolunu kaldırarak, Ahmet Eyüp Paşa'nın bileğini yakalamış ve:

- *Paşa Hazretleri, karşınızdaki devletin bir subayıdır. Onu sizin kırbacınız değil, ancak kanun cezalandırabilir!* demiş. Ahmet Eyüp Paşa'nın büyük ruhu, kanunlara kaynak olan temiz bir ruh olduğu için derhal kolunu indirmiş ve Gazi merhuma teşekkür etmiş...

Ordu canlı bir varlık, onun kolu kanadı da subaylardır. Enver'in yanında pek az subay kıymetli sayılır. Gerek Enver ve gerek Hafız Hakkı merhum zaten maiyetlerine baba değil, belki küçük birader olabilirlerdi. Hafız Hakkı merhumun davranış şekli insaflicaydı, fakat Enver pek hain ve cellât bir küçük biraderdi. Yaşın, kıdemin ve hizmet süresinin hakikaten ne büyük tesiri varmış!

Netice şudur ki, 3. Ordu Komutanı'nın hareket tarzına müdahale şeklinde İstanbul'dan ardı ardına gelen emirler, yalnız Enver'in kararlarının ürünü mü, yoksa bunda Genelkurmay'ın diğer yetkililerinin de onayları ekleniyor muydu? Düşünmeye gerek yoktur. Bu emirler 3. Ordu'ya, Genel Karargâh'tan yazılıyordu. Kendisinden başka sorumlu varsa göstermek, Enver Paşa'ya ait bir meseledir. Bununla beraber, İstanbul çevrelerinde iki grubun da iştiraki varmış yokmuş, bizce hepsi birdir. Hafız Hakkı merhum 10. Kolordu'yu Sarıkamış'a getirmeyerek, Ardahan yolunda bir Rus tugay komutanının mahareti karşısında oyuncak oldu ve kolordusunun iki güzide tümenini kış ortasında *Allahuekber Dağı*'ndan geçirmeye kalkışarak mahv-ü perişan etti. Siz bu sonuca bakın ve hükmünüzü buna göre verin. Şimdi merhum isterse Enver Paşa'nın fikren muhalifi olsun, fiilen her halde ortağıdır.

- 20 -

- KÖPRÜKÖY MUHAREBESİ'NDEN SONRA -

KöprükÖy Muharebesi'nin birinci gününden sonra 3. Ordu kademeli olarak bütün kuvvetlerini savaş alanına toplamıştı. Ruslar ise hem kuvvetlerini hem de niyetlerini gizlemekte cidden büyük bir maharet gösterdiler. Ordu Kurmay Başkanı, daima teorik bakımdan harekâtı takip ettiği için, verilen emirler, madde rakamları, keşif mıntıkalarının hudutları ve tahsis edilen kuvvetlerle uygulama imkânı olmayan birtakım çevirme tasavvurlarıyla -hakiki birer ordu emrinden ziyade- tabiye kitaplarındaki örneklerden hangisi olursa bir kopyaya daha çok benziyordu. İhtiyat Kolordusu olarak adlandırdıkları büyük kitle, zararlı ve olumsuz bir kuvvetten başka bir şey değildi. 33. Tümen adıyla 11. Kolordu'nun dağlardan sürükleyerek getirdikleri kolun, bir düzenli alaydan fazla kuvveti olmadığı tamamen ortaya çıkmıştı. Hele Bağdat'tan çıkarak KöprükÖy'e kadar bin zorlukla gelmiş olan iki alaylı ve üç bataryalı iki bin kişilik 37. Tümen'i, Aras kenarında yalnız 48 saatlik bir misafirlikten sonra *"eyvallah, hacı baba eksik olma. Zahmet ettin. Hadi Hınıs'a git biraz istirahat!"* gönül alıcı hitaplarıyla geldiği istikamete döndürmekten başka bir şeye yaramaz bulmuşken, Ordu Kurmaylarının nasıl olup da İhtiyat Kolordusu'ndan uzak ve tehlikeli keşifler, 33. Tümen ile 37. Tümen'den Aras Nehri'ni kuzeye ve batıya geçmek şartıyla çevirme manevraları beklediğine hayret etmemek mümkün değildir.

Muharebenin 4. günü Ordu Komutanı, bu defa da düşmanı

29. Tümen ile çevirmek istedi. Fakat düşmanın sağ yanının en gerisindeki ihtiyat alayı *ansızın* Çermiksu sırtlarında 29. Tümen karşısında ortaya çıkınca bu çevirme de sonuçsuz kaldı. Düşmanın takip ettiği hareket tarzı çok basitti. Ruslar bu savaş alanında vakit kazanmak ve ilkbahara kadar ciddi bir işe girişmemek, böylece kendilerini tehlikede görünce hemen geri çekilme ve yeni bir savunma cephesi tutma yolunu takip ediyorlardı. Hâlbuki 3. Ordu Komutanlığı aklını fikrini büyük bir Rus istilası korkusuna kaptırmış olduğu için, Rusların kendi kanatlarını sağlam tutma düşüncesiyle kaçmaya zorladıkları yan kıtalarını, daima bizi Hasankale ve Erzurum'dan kesmeye mahsus kuvvetler gibi gördü ve düşman cephesinin çekilmesini, genellikle bizi aldatmak için yapılmış bir manevra gibi telakki etti.

Ordu, ancak 9 Kasım'da 17. Tümen'in Erzurum'a gelmesi için emir verebildi. Fakat mesafenin uzaklığı, dağ yollarının karla örtülü olması gibi tabii sebepler altında, bu tümenin iki günde 70 kilometreden fazla bir mesafeyi aşarak, ordu komutanının talebi doğrultusunda Höyükler mevziine ulaşması, ancak mecburi yürüyüşle mümkün olabildi. Bu yürüyüşler tümeni zedeledi. Bu tümen, 9. Kolordu'nun perakende surette elinden alınan son kuvvetiydi. Ahmet Fevzi Paşa artık sabre demedi ve 10 Kasım 1914 günü kendisinin ya kolordusunun başına dönmesini yahut Ordu Komutanlığı buna lüzum görmüyorsa fikrini açık bir surette bildirmesini rica etti. Hasan İzzet Paşa buna cevap olarak "*Hasankale'nin 20 kilometre ilerisinde bulunan kanatlardan birinin emir ve kumandasını üslenmek üzere kurmay ve diğer subaylardan lüzumu kadarı ile birlikte hareketini*" Ahmet Fevzi Paşa'ya rica etti. Emir açıktı. Cepheye, 9. Kolordu Karargâhı değil, Komutanı ve birkaç maiyet subayı davet olunuyordu. Ahmet Fevzi Paşa emri alır almaz, Kurmay Binbaşı Hürrem ve Yüzbaşı Mehmet Beylerle Kolordu Yaveri ve bir emir subayı ile birlikte

Hasankale'ye hareket etti. Erzurum'da Kolordu Karargâhı ile birlikte Ömer Latif Bey kaldı. Saat akşamın altısıydı.

Muharebenin üçüncü günü olduğu halde biz Erzurum'da, işlerin Hasankale'de ne şekilde cereyan ettiğine dair hâlâ bilgi sahibi değildik. Hava gayet pis, yollar çamurlu ve Ahmet Fevzi Paşa heyecanlı ve asabiydi. Yarı yol olan Korucak Köyü'ne geldik. Halktan bir iki kişiye, dosta düşmana dair malumat sorduk. '*Hasankale*'den yeni gelmiş bir yolcu şu ifadede bulundu:

- Paşam, iki günden beri çok muharebeler oldu. İlkinden bizimkiler bozgun verdi. Ben Kale'nin dağına çıkmıştım, oradan görüyordum. Dağda halk çoktu. Askerin bozgununu hep gördük. Sonra Paşam, Allah başımızdan eksik etmesin, sizin gibi efendilerimiz komutanlar, subaylar, kılıçla, tabancayla bozgun askerin önüne geçtiler; hepsini durdurdular. Şimdi iyidir...

- Köprüköy bizde mi Ruslarda mı?

- Onu diyemem. Ben Kale'den ayrıldım, asker Köprüköy'e yürüdü dediler.

Hâlbuki biz, ne bozgun ne de ordunun henüz Köprüköy'e bile giremediğinden bilgi sahibiydik. Hasankale'ye gece yarısı vardık. Hasan İzzet Paşa'yı hükümet konağının bir odasında, bir köşede uyurken bulduk. Aynı odanın diğer köşesinde Bahaeddin Şakir Bey yatıyordu. Böyle hiçbir sorumluluğu olmayan ve bütün resmi görevi o bölgedeki çetelere kumanda etmekten ibaret olan bu kişiyi, ordu komutanına bu kadar yakın görmek hoş bir etki bırakmadı.

Lakin anlayış tarzı öyle değildi: Hasan İzzet Paşa 3. Ordu Komutanı, Bahaeddin Şakir ise çeteler başkomutanıydı ve bu iki büyük komutan, Bahaeddin Şakir Bey'in zannınca ancak yan yana yakışırdı.

Benim fikrime göre, Hasan İzzet Paşa, Galip Paşa kadar İt-

tihatçı değildi. Fakat durumu idare etme mecburiyetinde kalmış ve bunu da gerekli görmüştü. Çünkü İstanbul'dan emir almıştı.

Ahmet Fevzi Paşa'nın kumandasını üslendiği kanat *Kırtabaz-Tenzile* hattı yöresiydi. Biz orada 28. Tümen'in büyük kısmını bulduk. Bu tümen, kuzeye, Köprüköy istikametine taarruz edeceği zaman henüz *Işkı* civarında Aras vadisine inmemiş olan 33. Tümen ile yukarı Aras vadisiyle güneyden yetişecek olan 37. Tümen de Ordu Kurmay Başkanı'nın kararı gereğince, düşmanı Çoban Köprüsü civarında Aras'ı geçmek şartıyla çevirecekti. Ateş altında nehri geçmek tehlikeli olmakla beraber -biz Hasankale'de bu emri aldığımız zaman henüz ne 33. ne de 37. Tümen'in değerlerini bilmediğimizden- böyle büyük kuvvetlerle icra edeceğimiz bir çevirme harekâtının neticesine büyük ümitler bağlamıştık. 11 Kasım sabahının sisleri açılınca biz, Kırtabaz kuzeybatısındaki tepeden *Yağan* yönündeki Rus Kazak Tümeni'nin, Yağan Köyü doğusundaki yaya avcılarını gördük. 33. Tümen'den ileriye sevk edilmiş olan zayıf kıta bu avcıların köye yaklaşımlarını engellemeye çalışıyordu. Köprüköy'ün doğusunda 1905 rakımlı Çobandede tepesinde Ruslar bazı tahkimat vücuda getirmişlerdi. Bu istikamete 28. Tümen'in, Ziya Bey komutasındaki 83. Alayı gönderildi. Köprüköy batı sırtlarından itibaren Bâdicivan doğusu ve Tafdiker güneyi ve Sürbehan-Çermiksu hattı istikametlerinde sırasıyla 34., 18. ve 28. Tümenlerle 2. Nizamiye Süvari Tümeni muharebe etmekteydi.

Güneyden bir yol kolu belirdi ve Tenzile istikametinden yürüyen bu uzun kolun önünden dörtnalla gelen küçük bir heyetin içinde Kurmay Albay Yusuf Ziya Bey'in sevimli simasını tanıdım. Yusuf Ziya Bey ile tanışmamız topçu okulundan başladı. Balkan Harbi'nde Batı Ordusu karargâhının göçebe ve samimi günlerinde kuvvetleştirdi ve işte Köprüköy Muharebesi'nin bu mühim gününde ansızın tekrar uyandı.

Yusuf Ziya Bey, 37. Tümen'in komutanıydı. Öpüştük ve konuştuk; ordu emri gereğince, Ziya Bey'in, tümeniyle Ahmet Fevzi Paşa'nın emri altına gireceğini söylediğim zaman şöyle cevap verdi:

- Azizim, tümenim kimsenin emri altına giremez. Çünkü burada duramaz. Duramaz dediğime bak, geldiğimize bakma. Biz buraya boyumuzu göstermek için geldik. Hareketimizi hızlandırmak için emir üzerine emir verdiler. Eğer ben Muş'tan dert anlatmaya kalkışsaydım kimseye anlatamazdım. Koştuk geldik.

- İyi ya, zayıf veya kuvvetli hiç olmazsa elinizin altında bir kıta var...

- Bir karikatür!

- Her neyse. Bugün çevirme hareketi yapacaksınız...

- İşinizi bozarız, siz bilirsiniz. Sen Kumandan Paşa'ya meseleyi bir kere anlat. Benim askerlerimin ayakta duracak hali yok. Paşa, belki şurada bir yerde bir müddet mola vermeye müsaade eder.

Bununla birlikte durumu Ziya Bey'e izah ettim. Ahmet Fevzi Paşa ile görüştüm. Bu tümende bir seri dağ ile iki adi dağ bataryasından başka topçu yoktu. Ertesi gün, topçusu Aras vadisine indirildi ve Yağan değirmenleri kuzeyinde mevziie sokuldu. Tümenin iki piyade alayı da vadi içinden köprüye doğru yayıldı. Köprüköy doğusundaki yamaçta Ruslar birçok avcı siperler vücuda getirmişlerdi. Siperleri ele geçirmek için 83. Alay üç kez fedakârca hücumlarla ileriye atılmıştı. Muvaffak olamamıştı. İçini dışını komutanın ağzından öğrendikten sonra, 37. Tümen'i biz ancak bir korkuluk gibi kullanabileceğiz zannetmiştik, ne eri ere, ne subayı subaya benziyordu.

(Bu kitap Akşam Gazetesi'nde tefrika edildiği zaman 37. Tümen hakkında yukarıdaki satırları, sözkonusu tümenin Kır-

tabaz sırtlarına vardığı zaman yorgunluğu ve perişanlığı dolayısıyla bizde bıraktığı izlenim tesiriyle yazmıştım. Daha sonraki bilgileri ise bu tümenin Köprüköy mıntıkasında geçirdiği iki gün zarfında tümene komşu olarak muharebe etmiş olan 9. Kolordu subaylarından Sibiry'a'da esaretimiz esnasında dinlemiştim. Bana verilen o malumat doğru değilmiş. Meseleyi eski 37. Tümen Komutanı Albay Ziya Beyefendi gönderdiği ayrıntılı bir mektupla açıklayıp düzeltti. Ben gazetede "seri atışlı dağ bataryasının subayı bu yeni topun nişangâhını kullanmasını bile bilmiyordu. Gözü kördü ve pek az Türkçe biliyordu..." demiştim. Albay Ziya Beyefendi aşağıdaki şekilde düzeltiyorlar:

"... Bu iki değerli subayın biri 37. Tümen'de bulunan tek bir adet seri atışlı dağ bataryasının bölük komutanı Yüzbaşı Emin, diğeri de aynı bölükte Takım Subayı Teğmen Cemil Efendilerdir. Her ikisi Topçu Okulu'ndan sınıflarının ilerisinde olarak mezun olmuşlardı. Türkçe'yi de elbette her mektepten yetişenler gibi, yani bizim ayarımızda okuyup yazarlardı. Her ikisinin de ruhlarında sanat ve meslek aşkı yükselirdi. Emin Efendi'nin teknik bilgisi diğerine daha üstündür. Hatta Bağdat'ta 4. Ordu Topçu Müfettişliği'nde bulunduğum zaman onun seri dağ toplarının nişangâhlarının değiştirilip düzeltilmesine dair bir uzman gibi yazdığı raporu görmüş ve okumuştum. Bu iki zat kumanda ettikleri bölükte gayet mükemmel bir askeri disiplin kurmaya muvaffak olmuşlardı...")

Adı geçen Ziya Bey, bu her iki değerli subayın daha sonra Eleşkirt Muharebesi'nde biri esarete düştükten sonra, diğerinin cephede görev başında şehit olduğunu yürek yakıcı bir ifade ile tasvir buyuruyor. Emin Efendi elhamdülillah hayattadır. Diğer hakkında düştüğüm fahiş hatadan dolayı merhumun temiz ruhu huzurunda günahımın bağışlanmasını dilerim.

Albay Yusuf Ziya Beyefendi, gerek yolculuk sırasında ve gerek 9. Kolordu'ya katılarak, muharebeye girdiği sırada kar-

şılaştığı üzücü bazı gerçekleri de aşağıdaki tarzda açıklıyor:

“ ... 37. Tümen seferberliğini Bağdat'ta tamamlamıştır. İlk kademesi Musul'a doğru yola çıkmış bulunuyordu ki adı geçen tümen komutanlığına 4. Ordu Topçu Müfettişliği'nden naklen tayin olundum. Tümen ikişer taburlu üç piyade alayı ile bir sahra mantelli ve bir dağ topçu taburlarından meydana gelen bir topçu alayından ve bir süvari bölüğü ile bir istihkâm bölüğü ve bir makineli tüfek bölüğünden ibaret zayıf bir tümendi. Piyade silahları 1.600 metre menzile sahip büyük çaplı mavzer, topçu silahları mantelli sahra ve adi dağ topları gibi ömrünü tamamlamış, terk edilmiş silahlardı. Seferi teşkilatı develi kollardan ibaretti. Cezirei İbni Ömer'den ilerisi (Siirt Bitlis yolu) çöl develerinin ve mantelli sahra toplarının geçmesine müsait olmadığından taburların yüklendiği ağırlıkları, bütün kollar, sıhhiye bölüğü, seyyar hastane, mantelli sahra topçu taburu Cezire'de terk edildi. Bunlar Diyarbakır-Mamuratü'l Aziz (Elazığ)-Erzincan-Erzurum yoluyla gidecekler ve bize Erzurum'da katılacaklardı. Bu kabul olunmadı. Tümen yükü hafıflemiş bir halde talim meydanına çıkar bir gibi muharebe meydanına atıldı. Noksanını ihtiyacını tamamlayamadı. Gün geçtikçe işbu ihtiyaç arttı, eksilmedi. Bir taraftan açlık, diğer taraftan çıplaklık, başlarımızda kardan yağmurdan ıslanıp yüzümüze gözümüze yapışıp kalmış olan kefiyeler, bizleri konağınızın kapsında durup bizi karşılayan siz karnı toklara dilenci şeklinde gösterdi! Hakikaten ne subayımız subaya ne erimiz ere benziyordu. Lakin kalplerimiz, emin olunuz Şerif Bey, kalbiniz gibi iman nuru ve hamasetle doluydu. Hiç yılgınlık getirmeyecek kadar sertleşmişti. Soğuk ve çıplaklık yüzünden Köprüköy'den Tutak'a giderken, ayakları şişip kangren olan altı yüz er doktor muayenesiyle ayrılarak Hınıs hastanesine gönderildi. Ömerli'de bir, Mescitli'de iki, Kerinkâr'da üç, Pekecik ve Tenzile'de dört gün sürekli ve daha sonra Köprüköy Muharebesi'nde üç gün, ondan sonra Tutak yolu 9 gün ki toplam 16 gün, bir yerden yiyecek adıy-

la bir şey almadık. Yalnız dilenerek Gündigut'ta 33. Tümen idaresinde tümenimiz adına 10 çuval un alabildim. Güya Köprüköy'den Tutak'a giderken tümenin iâşesini Mescitli ambarı temin edecekti. Ambar memuruna erzak ve yem için müracaat ettiğimiz zaman kendisinin geceyi açlıkla geçirdiği cevabıyla karşılandı...

Kararlaştırdığı bir meydan muharebesine yetiştirmek için 3. Ordu'nun, Köprüköy'e hareketini hızlandırmasını 37. Tümen'e emretmesini ben çok doğal bulurum. Normal olmayan dağlık bölge halkının bütün araçlardan mahrum olmasına rağmen özellikle kış mevsiminde Erzurum mıntikasına naklini uygun görenlerde ve tümenin nakil vasıtaları hemen tamamen develerden meydana geldiği bilindiği (Ziya Bey burada çöl develerini kastediyor) ve yanında sahra topçuları bulunduğu malum olduğu halde insan ayağı geçmemiş dağ yollarından aşırarak isteyenlerdedir. Eğer 1877 seferinde Bağdat'tan Erzurum'a nakledilen Şaban Paşa komutasındaki iki süvari alayının feci sonu, tümenin yürüyüş çizelgesini tertip ve icrasını emredenlerce bilinmiş olsaydı 37. Tümen de başka tümenler gibi ölmez ve öldürülmezdi..."

Gerçekten Köprüköy Muharebesi'nde bu tümen de fedakârlık gösterdi. Hâlbuki 37. Tümen'in Köprüköy muharebe meydanına getirdiği ikişer taburlu iki alayının mevcudu, diğer kolorduların tümenlerine mensup bir alayın mevcuduna tekabül edemeyecek kadar azdı. Erlerin bu sert iklimde barınamayacak kadar açlık ve çıplaklık gibi asıl sıkıntısına, himayesizlik ve kimsesizlik eklenmişti. Ziya Beyefendi yukarıya aldığım mektubun bir sayfasında şu satırları yazıyor:

" Tümenim bir taraftan elindeki büyük çaplı mavzer tüfekler ile adi dağ toplarının cephane noksanını -harekât sırasında bu cins silahlar bulunmuyordu- kısmen 33. Van Tümeni'nden sağlamakla uğraşmak, bir lokma ekmek bulabilmek için sağa ve sola boş yere müracaatlarla bocalamak, Köprüköy'de boş

duran seyyar hastanelere gönderilmeyip, kullandıkları deyi-me göre (Ziya Beyefendi bu ifade ile benim tabirimi kastediyor)- 'Hacı babalar geldiğiniz yere' diye kabul edilmeyip iade olunan yaralılarını tabur doktorları tarafından karlar üzerinde, ağaçlar altında tedavi ettirme gibi acı mecburiyet ve düşmanın sürekli ateş baskınları altında mevzilerini muhafaza şartıyla, geceyi, subayları da çalıştığı bir sırada, 9. Kolordu'ya mensup olması dolayısıyla kahraman alayı adıyla şöhret kazanan 83. Alay Komutanı'nın Köprüköy'ün konaklarında geceyi geçirmekte olduğu, hatırımdan bir an ayrılmış değildir. Maksadım 83. Alay'ın hizmetini inkâr değildir. Bu alay olmamış olsaydı şüphesiz 1905 rakımlı tepenin zaptı kolay olmazdı. Lakin bu muharebede 37. Tümen'in gördüğü hizmet, gösterdiği fedakârlık da eklenmemiş olsaydı bilinen netice elde edilemezdi... ”

Daha sonra esir bir Rus subayı, 33. Tümen'in Yağan'a ve 37. Tümen'in Köprüköy istikametine doğru uzaklardan boy gösteren ve erlerinin birer ikişer yürümesi sebebiyle çok uzun görünen yol kollarının yaklaştığını görünce Rus komutanı hiç hesapta olmayan iki Türk kolordusu tarafından geri çekilme yollarının kesileceğini düşünerek, çekilmeye karar verdiğini söylemişti.

37. Tümen, Ordu kurmaylarında “*ruhsuz, disiplinsiz, hiçbir işe yaramaz*” fikri ve tesirini hâsıl ettiğinden dolayı -bu kelimeler aynen 3. Ordu ile 9. Kolordu belgelerinde yer almaktadır- Ordu Komutanlığı 13 Kasım günü için verdiği emirde, bu tümenin elinden gözü kadar sevdiği süvari bölüğünü aldıktan sonra Erzurum'a gitmek üzere Köprüköy'de toplanmasına müsaade ediyordu.

37. Tümen'in 48 saat zarfında muharebe meydanından kovulması acı bir meseledir. 13. Kolordu'ya mensup olan bu Tümen'in Bağdat'tan kaldırılarak, Tümen Komutanı Ziya Beyefendi'nin yukarıdaki mektubunda ifade edilen yoksul-

luğuna rağmen Kafkasya savaşına sürülmesi münasip miydi değil miydi sorularının cevabını aramak, Genelkurmay'a ait bir konudur.

Bizim burada incelemeyi değer gördüğümüz nokta, gerek 13. Kolordu Komutanlığı'nın ve gerek bu tümen komutanının yolculuk sırasındaki bütün yazışmalarına, 3. Ordu Komutanlığı'nca önem verilmemesi ve güven duyulmaması zihniyetidir.

3. Ordu Komutanlığı, “*kalk, yürü, gel!*” diyecek yerde “*yürüyüp gelecek halde misiniz? Değilseniz gerekçeniz nedir? Ne surette ortadan kaldırılabilir?*” de diyebilirdi! Lakin bunun için, Ordu Komutanlığı'nda komutanın yakın çevresine karşı eşit olarak bir güvensizlik anlayışı değil, belki bir babalık, bir güven duygusu yolu bulunması gerekirdi. Ordu Komutanlığı makamına geçen her zat, birçok boşlukları doldurabilmelidir. Daha sonra gelene güvensizlik beslemek, genellikle nefsimize itimat edememenin sonucudur.

33. Tümen'in hali de 37. Tümen'den pek farklı değildir. Aylarca süren ve herkesi artık bıktırmış olan uzun bir seferberlik devresinde gerek 33. Tümen'in ve gerek 11. Kolordu'nun diğer iki tümeninin, nispeten geniş ve zengin vilayetler kaynağından bulup istifade etmeye kabiliyeti varken, çok eksik bir şekilde seferber olmalarının sır ve hikmetini, 1914 senesinde gençleşen kolordular kurmay kadrolarının kendilerine ait bulunan görevleri yerine getirecek şekilde donatılmamış olmalarında aramak daha doğrudur. 34. Tümen Komutanı iken daha sonra 9. Kolordu'ya komutan tayin olunan İhsan Paşa Hazretleri bir gün bana: “ 34. Tümen'e kolordudan seferberlik cetvelleri gönderilmemişti. Seferberlikten önce sonbahar manevraları yapılması ihtimaliyle tümenlerin yarım ve tam seferi düzene geçmelerini sağlamak için bazı esaslar gönderilmişti. Biz işte bu esaslar üzerine -haberleşmelerden sonra bazı değişiklikler yaparak- seferber olduk...” buyur-

muştı. Yeterli mi? Tümenlerin manevra için alacakları seferi düzen başka, o üç tümenli bir kolordunun erzak ve cephane kolları, seyyar hastaneleri ve depo ve amele taburlarıyla en kısa bir zaman içinde sefer haline geçmesini sağlayacak cetveller yine başkadır.

İşte ben bu sebeple 9. Kolordu'ya ait seferberlik cetvellerini bütün ayrıntılarıyla hazırlayarak, tam vaktinde birliklere göndermeye muvaffak olmuş olan arkadaşım Ömer Lütfi Bey'in mesaisini, bu yazıların başında takdir dolu sözlerle anmıştım.

- 21 -

3. Ordu'nun 11 Kasım 1914 taarruzu da sonuçsuz kalmıştı. Çünkü 34. 18. ve 29. Tümenlerle 2. Süvari Tümeni'ne verilen taarruz cephesi, *Köprüköy* caddesinden *Çermiksu*'ya kadar geçerli olmak üzere, 20 kilometreydi. Bu gün de 17. Tümen'e ihtiyaç görüldü! Hep böyle değil midir? Hâlbuki bu taarruzu tertip ederken, ordu komutanı ayrıca bir bildiri de yayınlamış ve "*Yarınki muharebede yalnız harbin değil, Osmanlılığın ve İslamlığın geleceği de tayin edilecektir.*" dedikten sonra subay ve asker evlatlarının bunu nazarı dikkate alarak bütün fedakârlıklarıyla savaşmalarını rica etmişti.

İşte böyle, Ruslar, hiçbir ciddi muharebeye girişmeyerek yerinde tedbirler ve maharetle adım adım çekildiler. Ruslar çekildikçe 3. Ordu Karargâhı çocuk gibi sevindi. Hâlbuki sevinmek değil ağlamak lazımdı. Siz tüfeğinizin ucundaki avınızı vuramayıp da kaçıırırsanız sevinir misiniz? Lakin 3. Ordu Karargâhı başka türlü düşünüyor ve demek istiyor ki:

- Bu av tehlikeli! Onu vurmakla ürkütüp defetmek arasında fark yoktur.

16 Kasım 1914 gününe kadar tümenler kâh takip müfrezeleri çıkardı kâh esas teşkilata girmek için sağa sola gezdirildiler veya ikmal noksanı için yerlerinde kaldılar. 16 Kasım'da düşmanın cephesi *Gerek-Azap* ve Aras güneyinde *Yüzveren-Ardı* hattı doğusundaydı. Hasankale'de bulunan Ordu Komutanı, 11. Kolordu'yu *Köprüköy-Azap-Ardos* ve güneyindeki yollar ile 9. Kolordu'yu ise *Haran-Sanamer* ve daha kuzeyindeki yollarla taarruza sevk etti. Sonra kendisi Hasankale'den Haran'a geldi. İkinci bir emir daha verdi. Bu

emir 9. Kolordu'ya çok geç ulaştı. Muharebe çorbaya döndü. Ertesi günü de devam edildiği halde düşmanın kuvvetli artçı kuvvetlerinden başka bir şeye tesadüf olunmadı.

Azap civarındaki iki üç günlük müsademelerden evvel eğer Ordu Komutanlığı "*Ruslar bizi nereden çevirecekler?*" diye olumsuz ve mütereddit bir soruya cevap arayacak yerde, "*biz Rusları ne surette mahvedebiliriz?*" diye olumlu halin mantıklı gereklerine uygun bir soruya cevap verecek düzeni düşünselerdi, erler ve subayların fedakârlığıyla orantılı bir sonuç elde etme ihtimalden uzak değildi.

Günlük hayatta olduğu gibi savaşta da en faydalı sonucu ancak en basit düzenlemeler sağlar. Hâlbuki 17 Kasım 1914 taarruzu için ordunun verdiği emirde - düşmanın o andaki kuvvet ve amacını tespit edememekten dolayı- bir tereddüt, bir çekinme korkusu vardı. Bütün 11. Kolordu ile 9. Kolordu'nun iki tümeni (*Ruslara cepheden baskı ile görevlendirilmiş*) ve yalnız 29. Tümen ile zayıf Nizamiye Süvari Tümeni, düşmanı sağ yandan "*çevirmeye*" sevk edilmek istenmişti. Öncelikle, 29. Tümen düşman kanadıyla ateş temasındaydı. İkinci olarak, ordunun sol yanından ayrı değildi, irtibattaydı. Bu vaziyette "*29. Tümen düşmanı çevirecek*" demek kelimeler üzerinde oynamak demektir. Aras güneyindeki 33. Tümen de böyle bir oyuna yöneltildi ve mevcudu zaten bir alaya kadar küçülmüş olan bu tümenin perişan olmasına sebebiyet verildi. Bu olayla bizzat ilgiliydim, çünkü 33. Tümen'e o günlerde ben komuta ediyordum.

16 Kasım'da Aras güneyindeki Rus 1. Kafkas Kazak Tümeni'ni Yüzveren doğu sırtlarında, desteği olan bir iki Plaston veya avcı taburlarıyla birlikte mevzide bulduk. Güney kanadını *Ardı-Mişki* hattından 33. Tümen'in yarısına yakın bir kuvvetle çevirerek, *Endek-Kırık* hattına çekilmeye mecbur ettik. Akşamüzeri dürbünle, Tuti'den Velibaba'ya bir alaya yakın düşman piyadesinin indiğini gördüm. Bu gece 33. Tümen

Mişki'den Kırık Köyü'ne kadar altı kilometrelik bir cephede kalmıştı. 17 Kasım'da, ne yapacağımı ve kendi kuvvetiyle hiç uyumlu olmayan bu geniş cepheyi azaltıp da Rusların karşı taarruzlarını defetmek için 33. Tümen'e yarın ne tertibat aldıracağımı düşünmekle meşgulken, 11. Kolordu'nun emri geldi. Ben 33. Tümen ile Galip Paşa'nın emri altındaydım. Bu emre göre, ordunun düşmana cepheden taarruz esnasında 33. Tümen karşısındaki düşmanı durdurmak ve ordunun sağ yanını koruyacak bir kuvveti Aras'ın sağ sahilinde bıraktıktan sonra, kalan kuvvetiyle Aras'ın kuzeyinde taarruza devam edecekti.

Tasavvur gayet şık! 29. Tümen düşmanın sağ kanadını sardığı zaman ben 33. Tümen'den Velibaba'ya karşı bir müfreze bırakarak, ordunun sağ yanına ve gerisine yapılması muhtemel Kazak akınlarını durduracağım, kalan kuvvetimle de Aras Nehri'ni Horasan istikametinde erkenden geçerek, bir ok gibi Rusların sol böğrüne saplanacağım! Ne şerefli vazife! Lakin beni görevin şiiirinden ziyade tehlikenin ansızın ortaya çıkışı daha çabuk ilgilendirdi. 11. Kolordu'ya raporla, telefonla bu hayalin mümkün olamayacağını ve ordunun takip edeceği önemli amaca ulaşılması uğrunda 33. Tümen'i feda etmekten çekinmemek gerekse bile, bu fedakârlığın, ordunun geri çekilme hattını düşman eline teslim etmek gibi acı bir sonuca vardiğinden zerre kadar şüphe edilemeyeceğini ve elimin altındaki kuvvetin yalnız ismen tümen olduğunu ve bu küçük kuvvetle altı kilometrelik bir cepheyi örtmek bile büyük bir başarı olarak kabul edilmesi gerekeceğini, uzun uzadıya anlattım, dinleyen olmadı. Telefon başına ikinci defa gönderdiğim Tümen Kurmay Başkanı Yüzbaşı merhum Refik Bey, Galip Paşa'dan: "*Ordu Komutanı bu harekâta ısrar ediyor... Şerif Bey'e selam ediniz, beni komutana karşı güç bir vaziyette bırakmasın, elinden geleni yapsın...*" emrini getirdi. Emri yerine getirdik!

Bu olaya dair resmi kayıtlardan şu satırları özetle kaydediyorum: *“Aras güneyinde bulunan 33. Tümen dört tabur ve iki dağ bataryasıyla süvari topçu taburunu Aras kuzeyine geçmeye memur etmişti (ben de beraberdim.) Bütün bataryalar Kırık batısındaki sırtlarda mevziiye sokulmuştu. Bir tabur Kırık Köyü ile doğu sırtlarını işgale sevk edilmiş, iki taburla makineli tüfek bölüğü bunların himayesinde Aras’a doğru sürülmüştü. Kırık doğu sırtlarına sevk edilen tabur başarılı olamayarak geri püskürtülmüş. Bu sırada geri çekilme, nehri geçen kıtalara da sıçrayarak, bunlar da çekilmiş, sözün kısası kıtanın kuzeye geçirilmesi mümkün olmamıştı. Mişki’nin 1.800 metre doğusundaki tepe de düşmanın işgaline geçmiş ve cephedeki kuvvet de çekilerek 33. Tümen geriye, Yüzveren doğusundaki sırtlara kadar çekilmişti...”*

Olay biraz başka türlü cereyan etti: Ben cephede kuvvetimin yarıdan fazlasını bıraktım, kalan kuvvetle Aras’a doğru yürüdüm. Nehir kenarında öncülerimiz hem cephe ve hem de yan ateşine tutuldu. Geriden aldığım raporda, yerime bıraktığım vekilim: *“Düşman büyük kuvvetle bütün cephemize taarruza kalktı, ne yapayım?”* diye soruyordu. Cevap vermeye gerek kalmadan ikinci bir haber, düşmanın cephemizi yarıldığını ve topçuların tehlikede bulunduğunu bildirdi. Benim Aras kenarında bu anda yapacak tek işim abdest alıp cenaze namazına durmaktan ibaret kalıyordu. İnsan bazen ne vahşi hisler besliyor. Bu anda eğer Ordu Kurmay Başkanı karşıma çıksaydı dişlerimle boğardım, zannediyorum!

Öncülerin ilerlemesini durdurup ve ne şekilde geri çekileceklerini tarif ettim. Kendi topçularımın yanına atımın bütün kuvvetiyle yetiştim. Allah korusun, düşman eline bir top düşseydi büyük rezalet olacaktı. Topları bütün malzemeleriyle geriye çektik ve felaketin önü alındı. İşte ordu emrinin genel pratik değerini takdir için bir ölçü! Bütün zayıyatımız Kazak

kılıcından geçen beş on piyade ile 50-60 yaralı ve şehitten ibaret kaldı. Cephemizin zayıf kısmını, düşmana, 16/17 Kasım gecesi iltica eden Vanlı otuz Ermeni neferinin söyleyip gösterdiğini daha sonra öğrenmiştik...

Bu taarruzlardan sonra 3. Ordu ne yazık ki çok zayıflamıştı. Düşman Horum Düzü ve batısında yaptığı tahkimatın içine girerek, ilkbaharı, yazı, güzü bekleyebileceğine kanat etti. Zaten maksadı da buydu.

- 22 -

16 Kasım gününe kadar 3. Ordu'dan İstanbul'a yazılan raporlar, Başkomutanlık Vekâleti'ni, Aras havzasında geçmekte olan harekât hakkında aydınlatamamış olmakla beraber, ordu komutanlığının tereddüt ve vesvese ile malûl olduğuna şüphe bırakmamıştı. Bu sebeple İstanbul acele bir şifreli telgrafname ile yaklaşık olarak aşağıdaki maddeleri tekrar emir ve tavsiye ediyordu.

İlk olarak – 3. Ordu'nun yapacağı harekâtın değerini anlamak için, İstanbul, tarafların durumunu açık bir surette bilmek istiyor.

İkinci olarak – Rusların bu günkü kuvveti her türlü bilgi ve istihbarat ile sabit olduğu gibi, 3. Ordu'dan çok zayıf ve yarı getirmesi muhtemel olan takviye kitaları da yetersiz bir takım yeni teşkilatlanman ibarettir.

Üçüncü olarak – Buna nazaran 3. Ordu Kars ve Ardahan üzerine ilerlemeyi ümit ettiği takdirde İstanbul, sevk ve ihraç edeceği diğer kuvvetlerle Batum'u işgal etme fikrindedir.

Fakat bütün özendirme ve cesaretlendirmelere karşı, 3. Ordu Komutanı fikrini değiştirmede ve İstanbul'a 20 Kasım'da uzun bir cevap verdi; bu cevap, 3. Ordu kurmay subaylarının durumu biraz yanlış gördüğünü ilk bakışta ifade eder. Mesela Hasan İzzet Paşa, Köprüköy ve Azap'ta düşmanın işgal etmiş olduğu sırtları İstanbul'a “*gayet sağlam, dayanıklı*” tabiriyle nitelendirdi. Bu düşman mevzii ise ancak bir iki saat zarfında avcı siperleriyle teçhiz edilmiş alelade bir sahra mevziinden başka bir şey değildi. “*Gayet sağlam*” mevzilerin nasıl oldu-

ğunu yıllar geçtikçe Harbi Umumi’de (Birinci Dünya Savaşı) hepimiz gördük. Köprüköy ve Azap Muharebelerinde Rusların siperleri, hatta boy siperleri bile değildi. Tel örgüsü gibi ayrıntılı engelleri yoktu. Obüsü, havanı, el bombası falanı yoktu, sözün kısası bir “*müdafaa hattı*” denilecek şekli yoktu. Demek ki “*gayet sağlam*” değildi. Köprüköy’den sonra düşmanın “*gayet sağlam olan Azap hattında hazırlanmış*” değildi. 3. Ordu, düşmanı Azap’ın doğusundan atmış, bekliyordu. Yine İstanbul’a yazılan cevapta şu satırları okuyoruz:

“Ordunun bu taarruzlarda subay ve erlerce verdiği zayıfatı dolayısıyla kuvvetli tahkim edilmiş olan bu mevziye yeniden taarruz için 30. Tümen’in ulaşmasını beklemeye ve bu zamana kadar bulunulan hatta savunmada kalmaya karar verdim.”

Yani 30. Tümen gelir gelmez bizim cepheye atacaklar ve onu da eriteceklerdi...

Düşmanı, daima kuvvetli, her gün bol bol yardım alır bir vaziyette hayal ve tasavvur etmekten kurtulamayan 3. Ordu kurmayları, hatta “*10. Kolordu’nun geri kalan tümenlerinin gelişinden evvel*”, yani 30. Tümen’i ele geçirir geçirmez, düşmanı bir taarruzla geriye atamazsa bu beklenen tümenler gelince hedefe varmaya çalışacağını, yani 31. ve 32. Tümenleri de teker teker eriteceğini İstanbul’a itiraf ederken, yaptığı hatanın farkına varmadı.

*

* *

Aras güneyinde 33. Tümen’in geri çekilmesi, Ordu Kurmay Başkanlığı’na yeni bir tereddüt vesilesi teşkil etti. Şimdiye kadar Ordu Komutanlığı Narman ve Oltu’yu örten Rus tuğayına taarruz vazifeleri planlarken, şimdi Aras güneyindeki Kazak Tümeni’nin Köprüköy’e yürüyeceğini, şöyle kıracağını, böyle keseceğini kuruntu yapmaya başladı. Bu kuruntular

yersizdi. Bu seferin belgelerini inceleyecek kurullar göreceklere: Kolordular, tümenler ve Nizamiye Süvari Tümeni gibi keşif ve haber verme görevinde en çok yetkili olan makamlar, düşmanın cephede daima geri gittiğini, tahkimat yaptığını ve hele Narman ve Kale Boğazı güneyinde en büyük faaliyetlerin, siperler kazmaya, barakalar yapmaya ve köylerin arpasını, samanını, ununu, yağın toplayıp gerilere depo etmekle sınırlı kaldığını, her gün raporlarla bildirdikleri halde Ordu Kurmaylarını vesveseden kurtarmak mümkün olamamıştır. Gerçekten Narman taraflarından sızan, belgeye dayanmayan birkaç haber düşmanın köylerde birkaç taburuyla ileri geri hareketlerde bulunduğu hakkında şüpheler doğurmuştu. Fakat bu haberlere Ordu Karargâhı'nın araştırmadan inanması için hiçbir mantıklı gerekçesi yoktu.

En sonunda Ordu Komutanı elindeki kuvvetle düşmanı çevirmenin artık imkânsız olduğuna hükmetti. Cephemizi çok uzamış buldu. Aras güneyi ile Narman yönünden düşmanın yürüyeceğini de tahlil ederek, 3. Ordu'yu bu kadar emek, kan, cephane harcayarak elde ettiği Azap-Gerek-Sıçankale doğu sırtlarında Haran-Menevürt-Pertanus hattına geri çekeltirmeye ve yeni hatta siperler içine sokarak 10. Kolordu'nun gelmesini beklemeye karar verdi.

Geri çekilme geceleyin yaptırıldı. Gece müthiş bir kar fırtınası çıktı. Bu fırtına ve tipi kıtaları perişan ve tümenlerden erlerin kaçmasına yol açtı. Bu ana kadar, düşmana kahramanca göğüs gere gere kırılan fedakâr erlerden, bu defa dağılıp da sağda solda yakalananlara "*fırası*" denildi ve kurşuna dizildi!

Özellikle 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa, bu felaketli geri çekilmenin neticesinden dolayı orduya acı raporlar yazdı ve ayrıca ayrıntılı olarak anlatacağımız gibi, kötümserlik ve zıt görüşlülükle itham edilerek, emekliye sevk edildi.

Ordu bundan sonra kimse tarafından rahatsız edilmeden, savunma hatlarını tahkim emirleri vermekle zaman geçirdi.

Ordunun son durumu aşağıda olduğu gibidir:

İhtiyat Süvari Tümenleri kaldırılmış, İkinci Nizamiye Süvari Tümenlerine dönüştürülmüşlerdir. Bu tümen Aras güneyindedir. 11. Kolordu Aras güneyinden itibaren Karaçuha kuzeyi-Haran kuzeyi hattındadır. 9. Kolordu, Bedrevans güneyi-Karabıyık-Pertanus-Koşa hattındadır.

30. Tümen'den bir alay yedek olarak Söğütlü Aliya'da, 31. Tümen'den bir alayla bir topçu taburundan meydana gelen *Fethi Bey Müfrezesi*, Köprüköy güney köylerinde yan ve geri muhafızı olarak bulunduruluyordu.

Gariptir ki bu gece geri çekilmekten en az zarar gören kıta benim kumanda etmekte olduğum 33. Tümen oldu. Çünkü o gece değil ertesi günü şafakla geri çektim. Emrin geceye ait maddesini, bizim Kürt atlılarından bir keşif kolunun, yanlışlıkla mı yoksa Yüzveren Köyü'nü yağma etmek için mi aynı gece bize baskın yapmaları ve ateşe tutmaları yüzünden değiştirip ertelemeye mecbur olmuştum. Biz bu baskını düşman süvarisi yaptı zannettik. Ateş başladı fakat az zamanda kesildi. Bu hal sabaha kadar tetikte durmamızı icap ettirmişti. Tümeni, sabahleyin emirde tayin edilen *Dölek-Komasor* hattına çektim ve 33. Tümen Komutanlığını Kurmay Binbaşı Aziz Sâmi Bey'e devrederek, çok kısa sürede Köprüköy'de ordu karargâhına dönme emrini aldım. Asıl sebep 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa'nın emekliye sevk edilmiş olmasıydı.

Hasan İzzet Paşa beni yanına çağırdı ve ilk sorusu, Rusların bize Aras güneyinden saldırarak çembere almaları hakkındaki görüşlerim hakkında oldu! Paşa Hazretlerine Rusların böyle bir niyet taşıdıklarına dair hiçbir belirti ve delilin mevcut olmadığını arz ettim ve Geçik'teki 9. Kolordu Karargâhı'na, eski görevime katıldım.

İSTEĞE BAĞLI GERİ ÇEKİLMEDEN SONRA

Geri çekilme, ordunun bütün maiyet komutanlarının itimadını sarsmıştı. Bu güne kadar, erden başlayarak, orduya mensup her fert, fedakârlığının pek yakın olan gayesine erişmeyi, yani Kafkasya'ya girmeyi ümit ettiği halde şimdi Ordu Komutanı'ndan geri çekilme emrini alıyordu. Bütün direnç gevşemişti.

Ordunun lüzumsuz geri çekilmesi İstanbul'da kötü bir tesir bırakmış olacak ki 3. Ordu'da cereyan eden olayları bizzat görüp anlamak için Başkomutanlık Vekâleti, Genelkurmay İkinci Başkanı Albay Hafız Hakkı Bey'i alenacele İstanbul'dan Erzurum'a gönderdi. Hafız Hakkı Bey, Köprüköy'de 2 Aralık 1914 günü 3. Ordu Komutanlığı ile görüştüktan sonra kolordu karargâhlarını ve kıtaların mevziilerini gezdi ve tekrar Köprüköy'e döndü.

Hafız Hakkı Bey'in İstanbul'dan hareketinden önce, 3. Ordu'nun 10. Kolordu'yu kendi kuvvetine iltihak ettirdikten sonra Ruslara ne suretle taarruz etmeyi düşündüğü, Hasan İzzet Paşa'dan sorulmuştu. Bu olay, Kasım ayı ortalarında cereyan etti. Hasan İzzet Paşa, o zamana kadar kendisine gelen telgrafnamelerden İstanbul'un aldığı kararların sonucunu anladığı için, Başkomutanlık Vekâleti'nin düşündüğünden biraz farklı tarzda cevap vermeyi münasip görmüştü. Hasan İzzet Paşa'ya nazaran, Süvari Tümeni ile 11. ve 9. Kolordular Aras havzasından kuzeye ve Erzurum'da toplanacak olan 10. Kolordu Oltu-Narman üzerinden Kötek istikametine taarruz ederek, Rusların geri çekilme hattının üstüne düşmesi uygun-

du. Bu karara göre, Ordu Komutanlığı ile İstanbul taarruz fikrinde birleşmiş oluyorlardı. Fakat bizce halen meçhul kalan bir sebebe bağlı olarak, daha sonra Enver Paşa ile Hasan İzzet Paşa arasında görüş ayrılığı çıkmıştır...

Hafız Hakkı Paşa'nın, İstanbul'dan, gözden düşmüş ve hatta çamaşırlarını almaya vakit bile bulamadan çıkarıldığı hakkında mevcut olan rivayet pek önem taşımaktadır. Çünkü o, 3. Ordu'ya, aynı zamanda şifahi olarak, İstanbul'dan hareketinden önce, şeref saydığı Sultan'ın selam ve sevgisini tebliğ etmişti. Bu meseleye dair işittiklerim aşağıdaki gibidir:

Enver Paşa'nın Almanya İmparatoru'nun emeline hizmet ve hele 1914 senesinde iktidarda bulunan Sait Halim Paşa hükümetinin onayı ve bilgisi olmadan, başlı başına Almanya Sefiri Vangenhaym ile devletin hayatına tesir gösterecek siyasi kararlar alması, Hafız Hakkı Bey ve arkadaşlarını endişeye sevk etmiş. Bu endişe, Enver'e muhalif bulunan grubun bir kısım üyelerinin vatanseverlik duygularının tesiriyle olduğu kabul olunsa bile, büyük kısmında da rekabet hırsı ve şahsi çıkar düşüncesiyle olduğuna şüphe yoktur. Çünkü o sırada Enver henüz arkadaşları arasında o kadar sivrilmemiş ve diğerlerinden pek çok fark etmemişti. Yine iddia olunabilir ki eğer Enver, öbür arkadaşlarının hatırını avlayacak bir politika takip etseydi, hepsini istediği yola götürmekte büyük güçlük çekmeyecekti. Henüz hiç kimsede, Almanlarla ittifak etmenin, devletin başına büyük bir bela açacağını zannettirecek surette belgelere dayalı siyasi bir anlayış yoktu. Lakin gerek Enver ve gerek Hafız Hakkı'nın toplum içinde büyük bir değişiklik meydana getiren evlilik durumları, kendilerine eski muhitlerinden her vesile ile kaçma, uzaklaşma ve nefislerini yeni yüksek âlemin gereklerine göre değiştirme ve düzenleme ihtiyacını vermişti. Bu sebeple eski arkadaşlara kolaylıkla temas ve yaklaşma ihtimalleri her gün biraz daha silinip yok

olan eski bir hatıra gibi kalıyordu. Belki bu meselede Hafız Hakkı merhum daha demokrat bulunmalıdır, çünkü ahlak itibariyle Enver'den daha saftı.

Özetle Başkomutanlık Kurmay Başkanlığı'nda 3. Ordu'nun Ruslara taarruzunu en çok lüzumlu sayan grup Enver grubuymuş ve güya Hafız Hakkı merhum ve arkadaşları buna muhalifmişler. Gerek bu ve gerek diğer fırsatlarla ortaya çıkan şiddetli muhalefetlere bir son vermek için, Hafız Hakkı merhum ve Genelkurmay İkinci Başkanlığından Yarbay Bahaeddin Bey, görüşü ve fikrini öğrenmek için Dâhiliye Nazırı (İçişleri Bakanı) Talat Bey'e gitmişler. Yolda Genelkurmay Başkanlığı Birinci Şube Müdürü Binbaşı Ali İhsan Bey'e tesadüf etmişler. Bir süre birlikte yürümüşler. Hafız Hakkı merhum bu sırada Enver'in aleyhinde ağzına geleni söylemiş durmuş. Ali İhsan Bey (daha sonra Ali İhsan Paşa Hazretleri -Sâbis) askerî konularda alınmış olan kararların, şimdi Hafız Hakkı Bey gibi yüksek bir makamda bulunan bir kişinin bu kadar şiddetli itirazlarına uğramasından veya hissettiği ve neticesini zararlı gördüğü muhalefet akımının devamını kesmeyi gerekli saymasından veyahut bu gün bizce keşfedilmemiş olan başka sebeplerden dolayı durumu doğrudan doğruya gidip Enver Paşa'ya izah ve anlatmış. Bunun üzerine Enver Paşa, telefonla Bahriye (Deniz) Nezareti'ni bularak Mecidiye Kruvazörü'nün derhal Karadeniz'e hareket etmesi için hazır bulunmasını emretmiş. Aynı zamanda Hafız Hakkı merhumu konağına çağırarak... Karşısına dikmiş ve : *"Şimdi Trabzon'a hareket ederek 3. Ordu'yu teftiş edeceksiniz. Raporlarınızı telgrafla gönderecek ve burada emir bekleyeceksiniz..."* demiş. Hafız Hakkı merhum da başka türlü cevap vermeyi uygun görmediğinden emri kabul ve o saatte -hatta çamaşırlarını bile almadan- Mecidiye Kruvazörü ile Trabzon'a doğru hareket etmiş. Enver'in Mecidiye Kruvazörü'nü tahsis ettirmesinden maksadı, süratinin azlığı dolayısıyla belki Ruslar tarafından yakalanır da Hafız Hakkı ile birlikte mahvedilir fikriymiş.

Bu söylentilerin gerçek olup olmadığını o zaman İstanbul'da bulunanlar tayin ve tespit etsinler. Gerçekten böyle bir hadise vaki olduysa insanın şu Köprüköy sırtlarında, Aras dereleri içinde dini, vatan uğruna kan ve can veren zavallı fakir ve masum askerleri görünce dehşet ve nefretinden titrememesi mümkün olmuyor.

Bununla beraber, Hafız Hakkı merhum Köprüköy'e geldiği zaman gayet şen ve kalbi parlak emellerle doluydu. Bizim karargâhımıza gelerek ve saatlerce görüş alış verişinde bulunarak, yakın zamanda Rus ordusunu çevirmek için ne suretle hareket edeceğimiz hakkında İstanbul'un kararlarını izah ve hepimize yüce duygular ve sevgiler taşıyan Sultan iradesini tebliğ etti. *(Bu Sultan iradesi 3. Ordu Komutanlığı'ndan 5 Aralık 1914 tarihinde kıtalara bildirilmişti.)*

Bu durum ve kendisinin sebepsiz yere meşru 10. Kolordu Komutanlığı'nı Ziya Paşa'dan söküp aldirarak, kolordu başına geçmesi ve daha sonra Enver tarafından Tuğgeneralliğe terfi ettirilmesi gibi olaylar, yukarıdaki söylentide olduğu gibi, onun gözden düştüğü ve İstanbul'dan hızlı bir surette çıkarıldığını yalanlayan bir takım emarelerdir. Bununla birlikte, Sultan'ın iradesi ve selamı keyfiyetini ordunun moral gücünü yükseltmek için kendiliğinden uydurduysa buna diyecek bir sözümüz yoktur.

Yalnız dünyada –isterse kıyıda bucakta olsun- hangi milletin ve hükümetin Genelkurmay İkinci Başkanlığı makamını işgal eden bir subay düşünülebilir ki hükümdarı adına söz söylemek için nefsinde cesaret ve yetki bulsun... Bu görüşe dayanarak merhum Hafız Hakkı'nın İstanbul'dan o kadar acele çıkarıldığını ve çamaşırlarını alamadığını inanmıyoruz.

Zaten Çevirme Manevrası'na rastlayan 20-21 Aralık 1914 gecesi 10. Kolordu tümenlerine yazdığı aşağıdaki tebliğ bunu doğrulamaya yeterlidir.

10. Kolordu Tümenlerine

Bundan 15 gün evvel İstanbul'dan ayrılmadan evvel hâk-i pâ-y-i şâhaneye yüz sürdüm. Ayrılırken beni kapıya kadar geçirdiler, pek mahcup oldum. Büyük Padişahımızın elini ayağını öptüm.

- Hayır oğlum. Ben ihtiyar olduğum için asker evlatlarımla gazaya gidemiyorum. Bari gazaya gideceklerin yanında bir müddet yürüyeyim. Geçen Balkan Harbi'nde ordu beni mahzun etti. Bu kere beni memnun ve mesrur edeceğinden eminim. Ben gece ve gündüz onlar için dua ediyorum, buyurdular.

Padişah-ı Âzamımızın bu altın sözlerine ilave edecek bir söz bulamadım. Bu ana kadar bizi sevindiren Cenâb-ı Allah yakında bizi muvaffakiyetlere nail edecektir.

Daâmad-ı Hazreti Şehriyârî

10. Kolordu Komutanı

Kurmay Albay

Hafız Hakkı

*

* *

Hafız Hakkı merhum Erzurum'a döndü ve ayrıntılı raporunu İstanbul'a gönderdi. Erzurum'da o sırada emekliye sevk edilmiş bulunan 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa da bulunuyordu. Ahmet Fevzi Paşa'nın emekli ediliş şekli –gelecekteki komutanların itibarlarının sonucunu görüp hakikati kavramalarını sağlayacak siyasi bir hadise olması düşünce-siyle- anlatmayı değer bir hikâyedir.

- 24 -

- AHMET FEVZİ PAŞA NİÇİN EMEKLİ EDİLDİ? -

Geri çekilme gecesini 9. Kolordu Karargâhı Geçik Köyü'ne gelmişti. Gündüz hava soğuk olmakla beraber sakinken, akşamüzeri birden bire değişmişti. Fırtına kopmuş, kar tipisi başlamıştı. Zifiri bir karanlık içinde kopan kar ve buz fırtınası bu yüksek dağlık bölgede daima çeşitli facialarla sonuçlanır. Bundan 18 yıl evvel yine böyle kış ortasında 26. Piyade Alayı'nın 4. Taburu Eleşkirt'ten Erzurum'a dönüyordu. Ben bu taburda sekiz aylık fiili hizmetimi ifa ediyordum. Yüzbaşı idim. Eleşkirt Ovası'nı, Tahir Gediği'ni ve Hasankale'ye kadar bütün Pasin Ovası'nın güney eğri arazilerini sükûnet içinde geçtik. Tabur erleri dağlarda deve kervanlarının ayak izleriyle derin kar tabakası üstünde açılmış oyuklu bir izi teker teker takip ederek yürümüşü. Pasin Ovası'nda, yol, bir arabanın geçmesine müsait bir şekilde açılabilmişti. Hasankale ile Erzurum arasındaki caddeden ise kızaklar işliyordu. Hasankale'den öğleden evvel hareket ettik. Normal zamanlarda yarı yoldaki *Korucuk Köyü*'ne üç saatte varmak mümkünken, biz piyade ayağıyla dört saatten fazla yolda süründük. Korucuk'a geldiğimiz zaman şiddetli bir tipi baş gösterdi. Erleri bin güçlkle ahırlara, samanlıklara yerleştirdik. Ben, iyi hatırımdadır, konakladığım evden ancak 15-20 adım mesafedeki diğer bir eve gitmek istedim, kapıdan çıkar çıkmaz öyle güçlü ve kuvvetli bir kar fırtınasına maruz kaldım ki yürümek değil, az kaldı nefesim kesilerek boğulacaktım. Gidemedim.

Düşününüz ki bu hadise bir köyün sokakları içinde olu-

yor... Taburun ekmeği Hasankale'den beylik arabalarla gelecekti, gelmedi. Elbette endişe ettik. Bölüm eminleri, kâtip muavinleri ekmek arabaları ile beraber diler. Ertesi günü hepsi sağ salım, fakat perişan bir halde geldiler. Geceyi tipi altında ve yol üstünde geçirmekten başka çareleri kalmayınca atları arabalardan açmışlar, başlarına yem torbalarını geçirmişler, böylece teneffüslerini temin etmişler, kendileri de henüz sıcak olan ekmek çuvallarına arkalarını sımsıkı dayayarak, aç, susuz sabaha kadar hareketsiz beklemişlerdi... İşte Erzurum'un tipisi budur. Aynı sene Diyadin geldiğinde iki İranlı değnek gibi donmuş kalmış olarak bulunmuştu.

Şimdi 3. Ordu'nun yorgun erleri işte böyle tipili bir gecede sebepsiz yere geri çektirilmiş ve kıtalar perişan olmuştu. Hasan İzzet Paşa ve kurmayları, bu karargâhta İstanbul'un ebedi bir casusu sıfatıyla yapışık kalan Bahaeddin Şakir Bey refakatinde -yolu şaşırmış olduklarından dolayı- geceleyin Geçik Köyüne düşmüşlerdi. Ahmet Fevzi Paşa hiç beklemediği, bu ansızın gelen misafirleri iyi karşıladı. Ordu Komutanı kendi kurmaylarının bu kadar zekâ ve anlayış göstererek hazırladığı şu çekilme planının fırtınaya tutulduğunu anlayınca çok üzül-müştü. Ne çare! Bu dünyada ismini koyamadığımız, cismi-ni göremediğimiz kötü ve hırçın bir zararlı ruh vardır ki hep korkaklara, kararsızlara musallat olup durur... Hesaplarını bozar, işlerini karıştırır. Ne yapar yapar ceza çektirir. 3. Ordu Karargâhı bu gece yaptıklarının cezasını Ruslardan değil, ba-zen "*kötü talih*" dediğimiz bu kahreden kötü ruhun şerrinden buluyordu.

Hasan İzzet Paşa umutsuzdu; ikide birde Ahmet Fevzi Paşa'dan askerin yeni yerlerine varıp varmadığı hakkında raporların gelip gelmediğini soruyordu. Ahmet Fevzi Paşa biraz ilgisiz ve sanki intikam alıcı, bu üzüntülü Ordu Komutanı ile yamağı olan Bahaeddin Şakir Bey'in endişesini giderecek bir cevap veremiyordu. Henüz hiçbir rapor gelmemişti. Bunun

üzerine Hasan İzzet Paşa, Ahmet Fevzi Paşa aleyhinde köpüren bütün duygularının eski hesaplarını görmek için şöyle bir konuşma yolu açtı:

Hasan İzzet Paşa: - Paşa, ben sizin mizacınızı bir türlü anlayamadım. Herkesin şevk ve neşe ile telakki ettiği işlerde sizi “*karamsar*”, telaş ve endişe edilen yerlerde ise bilakis pek ilgisiz görüyorum. Mesela bu gece hiçbir şey yokmuş gibi duyuyorsunuz. Siz buna ne dersiniz?

Ahmet Fevzi Paşa: - Bir gerçeği açıklıyorsunuz derim, Paşa Hazretleri... Ordu Karargâhı'nın bazı emirlerini duruma uygun bulmadığım zamanlarda telâş etmek bendenizce normal bir hadisedir. Lakin bugün şu geri çekilme hareketimizi düşmanın bizi takiple değil, belki yerinde rahat bıraktığımıza teşekkür ederek sükûnetle karşılaşacağını bildiğimi için telaşa bir sebep göremiyorum. Zât-ı devletleri, böyle fırtınalı ve tipili bir gecede bendenize “*Kolordun ile Horum Düzü'ne taarruz edeceksin!*” yollu bir emir vermiş olsaydınız, böyle bir görevi gerçekten askerlik bakımından pek parlak ve sevin-dirici olması icap eder, fakat sonuç itibariyle pek telaş getirici ve endişe verici olarak değerlendiririm.

Bu münakaşanın ortaya çıkardığı meslek uyuşmazlığı tartışmasını biraz daha şiddetlendirmek için Bahaeddin Şakir Bey de söze karıştı ve bir devlet adamı yetki ve tavrıyla Ahmet Fevzi Paşa'ya şöyle sordu:

Bahaeddin Şakir Bey: - Paşa Hazretleri, zât-ı âlinizin vicdanınıza yönelterek, bir noktayı öğrenmek istiyorum, harp hakkında fikriniz nedir?

Ahmet Fevzi Paşa: - Harp hakkındaki fikrim şudur beyefendi: Düşmanın ilk saldırı günlerinde ve özellikle ondan önceki yığınak yapma döneminde bazı strateji hataları yapıldı. Eğer bu hatalar meydana gelmemiş olsaydı *Köprüköy* ve *Azab* gibi iki meydan muharebesi kazanmış olan ordumuz bu-

gün hiç olmazsa *Sarıkamış* ormanında sırtını ısıtabilmek için kuvvetli bir ateş yakacak vaziyette bulunabilirdi. Bunu maalesef yapamadık. Bu güne kadar kıtaların gösterdiği gayret ve fedakârlıkla elde edilmesi normal olan bir sonuç, bu akşam lüzumsuz yere yaptığımız şu geri çekilme hareketiyle kaybedilmiş demektir. Bu gibi durumlar sürekli ve tekrar ederse bu ordunun sonu da Balkan Ordusu akıbetinden başka bir şey olamayacak diye korkuyorum...

Bahaeddin Şakir Bey: - Müsaade buyurun Paşa Hazretleri, bendeniz askerlikle ilgili görüşlerinizi değil, genel olarak harp ve savaş ilanı hakkında hükümetin takip ettiği politikaya ilişkin değerli görüşlerinizi öğrenmek istedim.

Ahmet Fevzi Paşa: - Bendeniz askerim, ancak askeri konular hakkında görüşlerimi açıklayabilirim. Siyasete aklım ermez. Onu ehline bırakmak lazımdır. Askerliğin siyaset ile bir ilişkisi ve ortak tarafı varsa o da iki taraflı düşmanlığın ve savaş ilanı zamanını tayin meselesinden ibarettir. Bu zamanı iyi seçtik mi diye sorarsanız derim ki: Bu bölgenin durumunu, yüce hükümet tanıyıp öğrenmek için göz önüne almış olsaydı, tarafların düşmanlık vaziyeti tamamen açığa kavuştuktan sonra veyahut hiç olmazsa ilkbaharda harbe karar vermek gerekirdi, zannındayım.

Bu cevap Bahaeddin Şakir Bey için yeterliydi. Ertesi gün Ordu Komutanı Köprüköy'e döndü ve İstanbul'a Ahmet Fevzi Paşa'nın, 3. Ordu'nun en güzide bir kolordusuna kumanda ettiği halde savaşın sonucu hakkında karamsar olduğundan bahsederek, emekliye sevk edilip yerine 34. Tümen Komutanı Tuğgeneral İhsan Paşa'nın atamasının münasip olacağını yazdı ve iki gün sonra uygunluk cevabı aldı.

Bu meselede Bahaeddin Şakir Bey'in büyük tesiri olduğu inkâr edilemez. Hasan İzzet Paşa'ya gelince, kendisinden hem okuldan bir sene evvel mezun olma, hem de daha evvel terfi etmiş bulunma noktalarından dolayı teamül gereği

üst olarak tanınması gereken bir kişiyi, duruma göre bu gün kendisine bağlı bir komutan olarak yanında bulunca, yapacağı bütün iş, samimi bir arkadaşına sahip olduğunu takdir etmekten ibaret kalıyordu. Şuraya ilave edeyim ki, Ahmet Fevzi Paşa, hatta seferberlikten önce bile devlet ve millet uğrunda görülecek vazifelerin maddi ve manevi mesuliyetleri çerçevesinde Hasan İzzet Paşa'ya kesin itaatte bulunacağını sözlü olarak ve yeri geldiğinde doğrulamış ve o "*Çünkü Paşa Hazretleri, bugün biz Balkan felaketini tamir etmek için iş başına çağrılıyoruz... Artık iş bize kalmıştır.*" demişti. Şimdi emekliye sevk ettirmek, bir kelime ile söyleyeyim, 'günah' idi.

Mirliva (Tuğgeneral) İhsan Paşa Hazretleri

- 25 -

TAARRUZ ve KUŞATMA PROJELERİ

Aras havzasında yeni işgal ettiği savunma mevziinin tahkimatıyla uğraşan 3. Ordu, menzil hizmetinin eksik teşkilatla idare edilmesi yüzünden durduğu yerde açlıktan mahvolma tehlikesi ile karşılaşmıştı. 1914 senesi Kasım ayının ikinci yarısında, gün oldu ki bizden sonra daha birçok sene ordular besleyen bu mıntıkada erlere yarın için artık ekmek yetiştirilemeyecek sanılmıştı. Erzak kollarının eşekleri, öküzleri, develeri bakımsızlık ve mevsimin şiddeti tesiriyle kısmen ölmüş ve kısmen yük taşıyamayacak derecede zayıflamıştı. Seferberliğini eksik bir surette yapması yüzünden 11. Kolordu, 9. Kolordu'nun erzak ve cephane kollarına ihtiyaç içinde olduğunu bildirince 9. Kolordu'nun iaşesi de güçlüğüne uğramıştı. Hatta bir gün kolordunun geri hizmetini tanzim ve tefiş zamanında Hasankale'ye gidip dönen bu Kolordu Kurmay Başkanlığı Birinci Şubesi Müdürü Yarbay Ömer Lütfi Bey verdiği raporda, Erzurum ambarlarından cepheye kadar erzak kollarının ancak 6-8 günde ulaşabildiğini ve bu sürede -her deve ve öküz koşulu kağı arabasına yolların fenalığından dolayı 150 kilodan fazla erzak yükletilemediğinden- taşınan arpanın tamamı, taşıyan eşek ve öküzlere bile yetmediğini bildirmişti.

Bu güç durum karşısında Hasan İzzet Paşa'nın kurmayları şaşkındı ve elbette orduyu yerinden kıpırdatmak için bu kurmaylarda artık ne niyet, ne de cesaret kalmıştı. İşte tam bu sıradaydı ki Albay Hafız Hakkı Bey orduya gelmiş ve yakın zamanda Kafkasya'ya taarruz edeceğimizi müjdelemişti. Bundan hepimiz sevinç duyduk. Bu andan itibaren ordu tek-

rar canlandı. Her tümen cephe gerisinde erlerine küçük çapta gece hücumu eğitimleri yaptırmaya başladı. Her tabur komutanı erlerin üzerinde üç günlük yedek erzak bulundurmak için elinden geleni yapmakla mükellef tutuldu. Topçu ve piyade cephanesi Trabzon ve Bayburt'a kadar gelmişti. Kışın şiddetine aldırmayarak kadınlar ve çocuklar güle oynaya Erzurum'a kadar sırtlarında ve kucaklarında cephane taşıyacak kadar gayret gösterdiler ve toprağın en büyük ve en hakiki sahipleri ancak kendileri olduklarını, tahammülü zor fedakârlıklarıyla ispat ettiler. Depo taburlarında bir dereceye kadar yetişmiş olan erler kıtalara dağıtılarak boşluklar dolduruldu. Halkın yardımlarından sağlanan 15-20 bin kat fanila, çorap, çamaşır gibi eşya Erzurumlular tarafından orduya hediye edildi ve bu yardımlar neticesinde orduya neşe ve dayanma gücü geldi.

3. Ordu, İstanbul'a vaat ettiği, gibi taarruz için 10. Kolordu'nun Erzurum'a ulaşmasını bekliyordu. Taarruz nasıl yapılabilirdi? Bu soruya bir kaç türlü cevap vardır:

Evvela – Aras güneyindeki Müretteb Nizamiye Süvari Tümeni'ni ve 33. Tümeni birlikte kullanmak üzere, 10. Kolordu'yu *Velibaba* bölgesine getirerek, Pasin Karakilisesi-Mecingerd hattından Rusların sol kanat ve gerilerini çevirme ve 11. ve 9. Kolordularla cepheden baskı yapma.

Bu projenin uygulamada hiçbir değeri olamazdı. Çünkü çevirme grubu Velibaba civarında bulunabilmek için, Rusların Yüzveren-Ardı hattında ve gerisindeki piyade ve süvari kanat kuvvetlerini, savaşıarak ve teker teker ezmek gerekirdi. Rusların bu sırada Aras güneyindeki kuvvetleri 8.500 tüfek, 2.200 kılıç ve 4 toptan ibaretti. Lakin düşmanın, asıl ordusundan istediği kadar kuvvet ayrılmasıyla *Horasan* üzerinden Aras güneyine göndermesi her zaman mümkündü. Buna dayanarak diyebiliriz ki Aras güneyinden Rusları çevirmek gibi bir teşebbüs, onların güney kanatlarını Karayazı'dan, fark ettirmeksizin dolaşmadıkça pek kolaylıkla cephe taarruzu-na dönüşürdü. Bu takdirde taarruzu, Aras kuzeyindeki eski

cephemizin kuzey kanadından yapmakta bir mana kalmazdı. Yine açıktır ki kuvvetlerimizin çoğunu Aras güneyine toplatarak vereceğimiz kesin bir meydan muharebesinde mağlup olursak düşman Erzurum istikametiyle olan irtibatımızı daha kolaylıkla keserek, bizi güneye, Karayazı istikametine atabilirdi. Hâlbuki Karayazı mıntıkası sahra topraklarının hareketine uygun olmayan bir bölgedir.

İkinci olarak – Düşmanın kuzey kanadıyla gerilerine düşmek... İşte aşağıda ayrıntılarıyla hikâye edilecek olan Sarıkamış Çevirme Manevrası da budur.

*

* *

Çevirme Manevrası'nın projesi İstanbul'da hazırlanmıştı. General Liman Von Sanders "*Türkiye'de Beş Sene*" adındaki anılarında, 3. Ordu'nun Köprüköy Muharebesi'nin ardından Rus ordusunu geri çekilmeye mecbur etmesi "*Enver'in şan ve şeref hırsını tahrik...*" ettiği gibi, 3. Ordu'nun başına geçerek, tasavvur ettiği çevirme manevrasını bizzat uygulamak için İstanbul'dan hareket ettiğini yazıyor. Bu görüş yanlıştır. Enver, Hasan İzzet Paşa'nın Ruslara kesin bir darbe vuramadığını anladığından dolayı 3. Ordu'ya geldi. Nitekim bunu şimdiye kadar olan açıklamalarımız gerektiği kadar ispat etmiştir, zannederiz.

Albay ve damat Hafız Hakkı Bey, orduyu teftişten sonra Erzurum'a döndü. 10. Kolordu Komutanı Ziya Paşa o sırada Erzurum'a varmıştı. Ziya Paşa'nın, 10. Kolordu'nun seferberliğini mükemmel bir surette yaptırdığını, savaş hattına gelen tümenlerin dolgun mevcutları, mükemmel şekil ve kıyafetleri ispata kâfiydi. Kolordu henüz muharebeye girişmediğinden, onun uygulamadaki kudret ve aczini doğrulayacak bir olay da ortaya çıkmamıştı. Bununla birlikte, zaman daha sonra gösterdi ki bunlardan birine çiftlik lazım oldu; İbrahim

Paşa'nın çiftliklerini gasbetti... Şimdi de Hafız Hakkı Bey'e bir kolordu bağışlamak akıllarına geldi, elleri altındaki 10. Kolordu'ya saldırdılar ve Hasan İzzet Paşa'dan "*Erzurum'da Genelkurmay İkinci Başkanı Albay Hafız Hakkı Beyefendiye*" gelen bir telgrafname "*Ziya Paşa'nın İstanbul'a harekete izinli*" olduğunu bildirdi. Sebep? Çünkü Ziya Paşa, Ahmet Fevzi Paşa gibi, "*karamsar*"mış. O halde, efendiler, niçin Sivas veya Samsun'dayken ayırmadınız da devletin bir paşasını Erzurum'a kadar sürdürünüz. O zaman "*karamsar*" değil miydi? Ziya Paşa yolculuk esnasında mı karamsar oldu?

*

* *

Tuğgeneral Ziya Paşa Hazretleri

Çevirme Manevrası'nın yapılış tarzını, Enver Paşa gelmezden evvel, 5 Aralık'ta Hafız Hakkı Bey bize Geçik'te cephemizi ziyareti sırasında tamamıyla izah etmişti ve sonra Enver Paşa'nın 19 Aralık tarihli ordu emriyle tespit ettiği harekât tarzı, Hafız Hakkı Bey'in tarif ettiğine çok benzer

çıktı. Demek ki bu meseleyi İstanbul'da düşünmüşler ve kararlarını vermişlerdi. Liman Von Sanders'in hatıratı da bunu doğrulamaktadır.

Aralık ayının ilk haftasında 10. Kolordu'nun tümenleri Erzurum'a kadar kademe kademe ulaşıyorlardı. Yapılan hesaplara göre 20 Aralık'ta bütün kolordu Erzurum'a gelmiş bulunacaktı. 32. Tümen Samsun-Sivas-Erzincan istikametiyle Erzurum'a gelmek için 800 kilometre kat etmeye mecbur kaldı.

Daha Kasım ayındayken Hafız Hakkı Bey, Köprüköy havalisindeki Fethi Bey müfrezesiyle 30. Tümen'in alayını Erzurum'a getirtmek istedi. Lakin Hasan İzzet Paşa bu talebi reddetti: “*Taarruza başlama esnasında 30. Tümen, 9. Kolordu'nun solundan Narman havzasına girecek ve Todan istikametiyle size katılacaktır.*” dedi.

İttihat ve Terakki'nin “*Teşkilât-ı Mahsusa*”sı birçok çeteler meydana çıkarmıştı. Bu tarz teşkilatlar zararlı ve anlamsızdı.

Özellikle harp esnasında çete her vesile ile “*düzensiz bir kuvvet*” olduğunu gösterir. Genel seferberlik ilan edilince her fert askerdir. Çeteler, olsa olsa barış döneminde hükümetlerin açıkça takip edemeyecekleri bazı siyasi maksatları fiilen yerine getirmek için el altından siyasi partilere teşkil ettireceği bir takım gizli müfrezelerdir. Savaş ilanından sonra bu gizli müfrezeleri, kılavuzluk etmek ve tahrip görevlerinde kullanmak üzere ordulara katmak lazımdır.

Makedonya çeteleri hatırlardadır. Bu çetelerin en büyük faaliyeti barış dönemi ile sınırlı kalmamış mıydı? Keza Rusların barış zamanında Kafkasya'da donatıp silahlandırdıkları Ermeni çeteleri 1914'te savaş ilanı üzerine ordu kıtaları yanında Bâyezid, Eleşkirt ve Pasin hudutlarını geçmişlerdi ve ordu kıtalarıyla irtibatta bulunmaları sayesinde, bu çeteler, bilhassa *Karakilise-Tutak* yönünde bizim aleyhimize önemli işler görmüştü.

Trabzon'da Ziya Bey'in ve Çoruh havzasında Yakup Cemil Bey'in kumandasındaki çeteler, Aralık başlangıcında or-

duya bağlı değildir. Bu sebeple Rus arazisine girerek birçok fedakârlık gösterdilerse de ferdi olarak ezilip perişan oldular. Bilhassa Rıza Bey'in 3. Ordu Komutanlığı'ndan kaliteli silah ve cephane taleplerine o sırada ordu ancak kuru bir ret cevabından başka bir şey vermedi.

Erzurum'da Bahaeddin Şakir Bey'in teşkil ettiği çetelere, Hasan İzzet Paşa'nın emriyle, 9. Kolordu kıtalarında en güzide subaylar ve Erzurum'un en babayiğit erleri verilmişti. Daha sonra bu çetelerin bizim ilerimizde değil, gerimizde dolaştıklarını ve köyleri yağma etmekle meşgul olduklarını gördüm. Bu atlı erler süvari tümenimizde, bu güzide subaylar kendi bölüklerinde görev yapsalardı elbette daha meşru ve daha necip bir iş görürlerdi.

Çete teşkilatı, 9. Kolordu'ya, Sarıkamış İleri Harekâtı esnasında, tafafisi mümkün olmayan bir zarar vermişti. Köylüler vasıtasıyla Narman havzasında konaklayan kıtaların erlerini fırara teşvik ederek kaçırtmış ve kendi erleri arasına kaydetmiştir.

Bu hareket tarzı tümenlerin kuvvetini eksiltirdi. Gelecekteki Divan-ı Harpler bu suçları takip etmelidir.

Bana öyle geliyor ki savaş ilanından sonra çete teşkil etmek ancak İttihat ve Terakki'nin bazı seçkin fertlerini ve subaylarını "*askerlikten kurtarma*" gizli maksadından başka hiçbir işe yaramazdı. Çetelerin Acara halkına da sonuç itibarıyla çok büyük zararı dokundu. Ruslar daha sonra Acaralılardan çetelere yardım etmekle suçladıkları birçok eşrafı kurşuna dizdiler, yazık değil mi?

- 26 -

3. Ordu Çevirme Taarruzu'nu, İstanbul, Batum kuzeyine bir diğer ordu çıkarmakla takviye ve güçlendirmek istedi. Fakat daha sonra Arhavi'ye Ştange Bey komutasında çıkardığı bir alay piyade ve iki batarya topla yetindi. Ştange Bey müfrezesi 14 Aralık'ta 10. Kolordu'ya bağlandı ve kendisine 22 Aralık'ta ileri harekâta başlayacağı ve 24 Aralık'ta Oltu'ya varılacağı, müfrezenin de aynı tarihte Oltu'da bulunacak surette Artvin üzerinden yürüyüşünü düzenlemesi bildirildi. 15 Aralık 1914'te Başkomutan Vekili ve kurmay subayları cepheye gelip savaş hattını ziyaret ettiler. Aynı günde 3. Ordu Komutanlığı'nın kıtalara tebliğ edilen emrine göre, Ruslar, bizim kendi isteğimizle geri çekilmemizin ertesi günü tehlikenin ortadan kalktığını anlayarak, cephedeki Türkistan alaylarının üçünü ve yaklaşık 24 toptan ibaret bir topçu taburunu geriye çekmiş ve Batum istikametine göndermişlerdi. (Bu bilgi daha sonra yalan çıktı...) 9. Kolordu, 10. Kolordu ile birlikte Narman ve Oltu üzerinden taarruz edeceği için, sola doğru yaklaşma ve irtibat hattını *Yeniköy-Hasankale* yoluna kaydırma ve Erzurum'dan gelen mantelli topları 11. Kolordu'ya bırakma emrini aldı. 11. Kolordu ise bütün cepheyi zayıf bir perde hattıyla işgal edecek ve geri kalan kuvvetlerini toplu olarak gerideki köylerde ihtiyat halinde bulunduracaktı. Şimdiye kadar Köprüköy mıntıkasında bulunan Fethi Bey Müfrezesi ile 30. Tümen kuvveti de Hafız Hakkı'nın tekrar eden talepleri üzerine ve elbette Enver Paşa'nın onayıyla Hasankale-Köşk yolundan kendi kolordusuna, Karagöbek doğusunda katılma

emrini almıştı.

Rusların, Kafkasya'da obüs ve havan toplarının bulunması muhakkaktı. Zaten Enver Paşa'nın niyeti Rus ordusunu mağlup ettikten sonra Kars'ı da zapt etmekte. Hâlbuki Kars bir müstahkem mevzii idi. Tabyalarını susturmak için sahra topları kâfi gelmeyeceğinden, İstanbul, 15 santimetrelik bir obüs bataryası göndermeye lüzum görmüştü. Bu batarya büyük zorlukla Trabzon'dan Erzurum'a nakledildi ve fakat bütün batarya için yalnız 204 atım getirilebilmişti. Geriye kalan 1.200 atım ise ancak Aralık ayının 28. günü gelebilecekti. İlk zamanlarda Ordu Komutanlığı bu topları Aras güneyine göndermek istediye de bu emir ertelendi.

Enver Paşa cepheyi ziyarete geldiği zaman Bronzart ile Genel Karargâh Kurmay Başkanlığı Birinci Harekât Şubesi Müdürü Feldman Bey de beraberdi. Masra Köyü civarında dolaştığımız zaman hava pek soğuk ve yollar tamamen buz tutmuştu. Genelkurmay İkinci Başkanlığı vazifesini gören Bronzart'ın atı kaydı ve bir tarafa yıkıldı, Bronzart yere yuvarlandı. Böyle, subayların önünde atına bastıracağı yeri seçemeyerek yere yuvarlandığından, Bronzart kızdı ve kızardı; bağırmaya, küfretmeye başladı. Biz Bronzart'a büyük Golç Paşa'nın (Goltz Paşa'nın) zihinlerimize naksettiği hatıra altında baktığımız için onu daha ağırbaşlı ve ata, toprağa kızıp bağırmayacak kadar anlayışlı ve ciddi bir adam sanıyorduk. Bu sebeple şu manzara bizde iyi bir intiba bırakmamıştı.

*Harbi Umumide
Başkomutan Vekili*

Başkomutan Vekili Enver Paşa cepheyi gezdi, savaş hattını baştanbaşa dolaşıldıktan sonra Köprüköy'e döndü. Cephe-
de erleri aç ve çıplak gördü. Lakin erler ve subayları bin türlü
ümitlerle cesaret verecek sözler söyledi. Ertesi gün ise bütün
orduya uzun bir emir yayınladı. Bu emir bir bildiri tarzınday-
dı ve erler ve subaylara hitaben özetle şu nasihatleri ihtiva
ediyordu:

*"Askerler, hepinizi ziyaret ettim, ayağınızda çarığınız,
sırtınızda paltonuz olmadığını da gördüm. Lakin karşınız-
daki düşman sizden korkuyor, yakın zamanda taarruz ederek
Kafkasya'ya gireceğiz. Siz orada her türlü nimete kavuşacak-
sınız. İslam âleminin bütün ümidi sizin son bir himmetinize
bakıyor..."*

Askerin büyük bir mahrumiyet içinde bulunduğunu Başkomutan Vekili biliyordu ve ancak bu mahrumiyete Kafkasya'ya girerek çare bulabileceğini zannediyordu.

Aynı fikir ve düşünce, Hafız Hakkı Bey'de dahi vardı. Hafız Hakkı Bey, bize cephede misafirliği sırasında “*Yegâne maksadımız, Rusları ters cephe ile muharebeye mecbur etmektir. Ruslar geri çekilmeye muvaffak olurlarsa maksadımız kayboldu demektir. Ben 10. Kolordu ile Sarıkamış'tan onların tepelerine ineceğim ve Kars ile olan irtibatını keseceğim. O zaman ne olacak? Ters cephe ile muharebe başlayacak. Rusları mağlup ettik mi mahvettik demektir. Biz mağlup olursak keza biz de mahvolacağız. Kürdün dediği gibi: Ya herro ya merro!*” demişti.

Enver Paşa'nın daha İstanbul'dan hareketinden önce, Hafız Hakkı Bey Erzurum'dayken, cepheden Hasan İzzet Paşa tarafından emekliye sevk edilip de Erzurum'a dönen eski 9. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ile görüşmüşlerdi ve Ahmet Fevzi Paşa'dan ileride yapılması kararlaştırılmış olan taarruz hakkındaki fikrini sormuştu.

Hafız Hakkı Bey, o zaman Erzurum Valisi Tahsin Bey'in konağında bulunuyordu. Ahmet Fevzi Paşa fikrini aşağıdaki şekilde izah etmişti:

Ahmet Fevzi Paşa: - *Gelecek hakkında fikir beyan edemem. Çünkü gelecekte düşman ordusuyla bizim ordumuzun ne hal ve vaziyette bulunacağını şimdiden kestirmek mümkün değildir. Bu günkü duruma nazaran bendeniz derim ki en emniyetli hareket tarzı şudur: 10. Kolordu cepheye gelmelidir. Tabya sahası dâhilinde taarruz edilerek, ordu tamamen Horum Düzü'ne yerleşmelidir. Orada teçhizat ikmâl edilmeli, ordunun öncelikle karnını doyurabilme imkânı bulunmalıdır. Cepheler gerisinde kademe kademe erzak ve cepheane depoları tanzim edilmeli ve ancak bundan sonra kademeli ve emin*

adımlarla tekrar ilerlemelidir. Memleket kış memleketidir. Başarı için bendeniz bundan başka çare düşünemiyorum.

Hafız Hakkı Bey'in masasında küçük ölçekli bir harita vardı. Harita üzerinde, elleriyle cepheleleri ve çevirme kollarını göstererek, 11. Kolordu ile Süvari Tümeni'ni düşmanın güney kanadına taarruz ettirdi. 9. ve 10. Kolordularla Narman ve Oltu hizalarından doğuya, Rusların gerilerine doğru ilerledi ve düşman bu suretle tamamen çevrilmiş bir vaziyete düştü ve şu fikri ilave etti:

“Zaten Avusturya ve Almanya cephelelerindeki harekât neticesiyle de sabit oldu ki Ruslar çevirme manevralarına karşı gayet ustadırlar. Kanat gerilerinde bir çevirme kolu görünmeye başlayınca hemen geri çekiliyorlar...”

Bunun üzerine Ahmet Fevzi Paşa elbette vereceği cevapta hayretler içinde kaldı. Çünkü zaten her şeyin evvelden kararlaştırılmış olduğunu anladı, buna rağmen şu şekilde karşılık verdi:

Ahmet Fevzi Paşa - *İzah buyurduğumuz manevra teorik olarak gayet uygun bir manevradır. Lakin af buyurunuz, bendeniz böyle bir çevirmenin başarılı olması için 9. ve 10. Kolorduların da ellerinizin haritada hareket ettiği gibi hızlı ve emniyetle harekete muktedir olmalarının büyük şart olduğu inancındayım. Hâlbuki bu mevsimde ve kıtaların bu gün benim bildiğim haliyle hudut dağlarında öyle hızlı bir şekilde hareket edebileceklerini zannetmiyorum. Cepheyi yalnız 11. Kolordu'ya bırakmak da tehlikeli bir iştir. Bu sebeple şayet mutlaka taarruzu çevirme ile yapmak gerekli sayılıyorsa 10. Kolordu'yu, yine arz ettiğim gibi cepheye vermek ve çevirme için İstanbul'dan diğer bir kolordu getirmek lazımdır kanaatindeyim.*

* *

Ahmet Fevzi Paşa'nın fikri özetlenecek olursa "3. Ordu'nun teçhizat ve iase eksikliği de nazarı dikkate alınınca 10. Kolordu'nun katılmasından sonraki kuvveti bile Ruslara taarruz için yeterli değil" anlamını çıkarmak lazımdır. Hâlbuki 10. Kolordu'nun ulaşmasından sonra 3. Ordu, Ruslara tamamen üstün bir kuvvete yükselmişti. İase meselesi düzene sokulamadıysa da cephesi ikmal edilmişti. Ve bana göre, düşünülen çevirme taarruzu yine tasarlandığı şekilde ve o şiddetli mevsimde gayet parlak bir zaferle sonuçlanır ve taçlanabilirdi. Lakin Hafız Hakkı Bey, verilen emri dinlemeyerek kendi arzu ve hevesine kapıldı ve Ardahan istikametinde geri çekilen bir Rus tugayının arkasından kolay zaferler toplamaya koştu. Esasen taarruz hareketi Oltu'dan sonra Köték istikametine yöneltilecekti. Bu hatayı bizden birimiz yapmış olsaydı asılırdı, hâlbuki onu Paşa yaptılar...

Rusların, çevirme harekâtından pek çabuk etkilendikleri fikri Hindenburg Karargâhı'nda Berlin'deki Askeri Ataşemizin raporlarından doğmuştu. Onun son raporlarından biri (bundan sonra Rusların Avusturya ve Almanya cephelerinden kuvvet çekip de Kafkasya'ya göndermelerine ihtimal kalmadığını ve genellikle Rusların cephe taarruzlarıyla mevziülerinden çıkarılması faydasız olup, çevirme harekâtlarından çok etkilendiklerini ve topçu mühimmatları çok ise de iyi cinsinden olmadığını, tüfeklerinin sayı bakımından kâfi olmadığını ve bu sebeple cephe gerisinde birçok silahsız erler bulunduklarını) ayrıntısıyla anlatıyordu. Yine bu rapora göre 1. Kafkas Kolordusu ile 2. Türkistan Kolordusu'nun ve 9. Sibiryâ Tümeni'nin ve Kafkas Avcı Tugaylarının Avusturya ve Almanya cephesinde görülmedikleri, yani bizim karşımızda bulundukları anlaşıyordu. Hâlbuki 1. Kafkas Avcı Tugayı ile 9. Sibiryâ Tümeni bizim cephemizde değildi. Bu kuvvetin Odesa taraflarında ihtiyat halinde bulunduğu ihtimal veriliyordu.

- 27 -

Hasan İzzet Paşa, Aralık ayı başlarında 3. Ordu Komutanlığı'ndan ayrıldı ve bu ordunun komutanlığını bizzat Başkomutan Vekili Enver Paşa üslendi. Bronzart ve Feldman, 3. Ordu'nun evvelki kurmay heyetinin başına geçtiler.

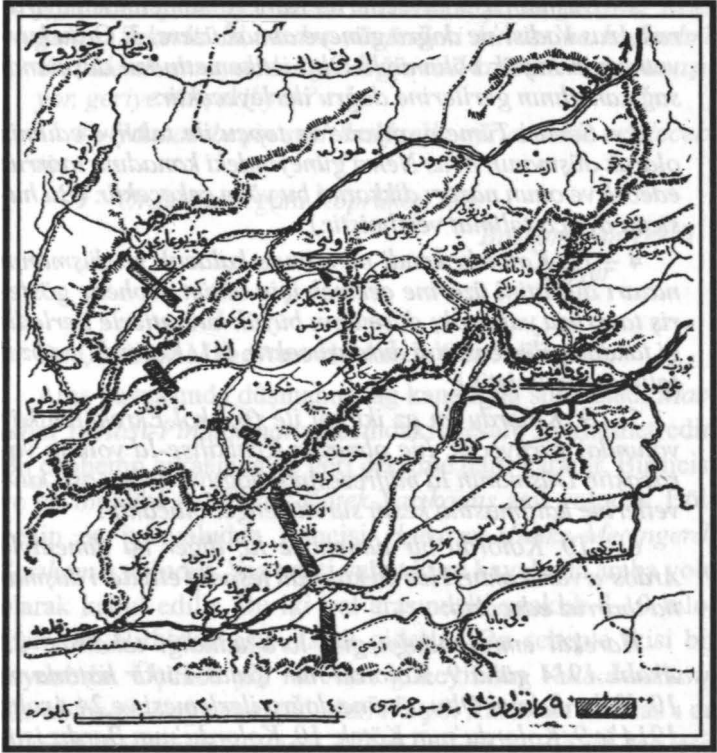
10. Kolordu'yu Hafız Hakkı Bey, parlak bir surette zafere ulaştırmak için acele edip duruyordu. Aralık ayının 17. günü orduya gönderdiği bir mektupta, kolordusunu ne şekilde sevk edeceğini izah etti. Bu rapora göre, 10. Kolordu Ruslara baskın yapabilmek için taarruz gününden 24 saat evvel 30. Tümen'i Kale Boğazı'nı örten Rus ileri hattı karşısındaki *Tatmaç-İslam Köteği* hattına gece yürüyüşüyle getirmeyi ve 22 Aralık'ta seher vakti Ardos gerisindeki Rus kuvvetine baskın yapmayı düşünüyordu.

Aynı maksatla 93. Alay iki adet dağ topu ve bir miktar hudut erlerinden mürekkep bir kuvveti, Fethi Bey'in kumandası altında şimdiden Erzurum kuzeyindeki Hınıs Köyü'nden Tortum istikametine sevk etmişti. Fethi Bey müfrezesinin vazifesi, düşmana görünmeksizin Tortum deresiyle ilerleyerek, Tortum Gölü güneyinden Akdağ'ın kuzeyine sapmak ve daha sonra Masırık Dağı kuzeyinde Hasköy'den çıkarak Rusların Kaleboğazı kuvvetlerinin gerisinde ansızın ortaya çıkmak ve onların geri çekilme hattını kesmekti. Bu görevin yerine getirilmesi, hele bu mevsimde Akdağ'ı geçmek pek çok zahmete bağlıydı. Lakin bir defa harekât muvaffak olursa neticesi pek parlak olacaktı.

Yine aynı raporlarda Hafız Hakkı Bey, 5. Milo Hudut Taburu'nun Artvin'de Ştange Bey'e iltihakı için emir verdiğini ve Bahaeddin Şakir Bey'in çeteleri de Oltu'ya ilerleyerek Kars ve Ardahan'a giden telgraf tellerini keseceğini ve *Kars-Sarıkamış* demir yolunu tahrip edeceğini bildirdi. Başkomutanlığın fikrine göre, 10. Kolordu'nun üç tümeni ile Oltu istikametine gitmesi mi yoksa bir tümeni ile Narman'a, doğuya gitmesi mi uygun olacağını sordu ve en nihayet birlikte hareket etmek için, 9. Kolordu'ya maksadın anlatılması ricasını ilave etti. Çünkü bu genç komutanın inancına göre, 9. Kolordu'nun böyle bir şeye akli ermezdi!

Gerek 9. Kolordu'nun *Koşa* ve *Eldenik* havalisine yaklaşması ve gerek 10. Kolordu'nun ilk kademelerinin Bar Tuzlası taraflarında görünmesi ve özellikle Ştange Bey müfrezesiyle Yakup Cemil ve Rıza Bey çetelerinin Artvin civarında faaliyeti ve bizim hazırlığımıza dair casuslar vasıtasıyla topladığı bilgiler neticesinde Rusların şüphelenmesi ve işi fark etmeleri ihtimali vardı. Hatta İd'den bir kısım düşman kuvvetinin Oltu'ya gitmek üzere kuzeye, Rus Narmanı'na taşındığı da bu ihtimali kuvvetlendirdi. Bu sebeple Başkomutanlık Vekâleti, gerek 9. ve gerekse 10. Kolorduların 22 Aralık'tan önce düşmanla temas etmelerinin uygun olduğunu ve görünüşe nazaran *Azab* doğusunda *Kötek* istikametine vaki olan bazı hareketlerden Rusların umumi bir geri çekilmeye hazırlandıklarını ve dolayısıyla kolorduların her an harekete hazır bulunmaları lazım geldiğini emretti.

Sarıkamış Çevirme Manevrası'nı Başkomutanlık Vekâleti (22 Aralık 1914 harekâtı için emir) 19 Aralık'ta kolordulara tebliğ etti. Emri, Köprüköy'de Feldman düzenlemiş ve müşveddeyi Genelkurmay Başkanı sıfatıyla Bronzart kabul ve imza etmişti. Emir elbette orduya Enver Paşa'nın imzasıyla yayınlanmıştı. Bu emir aynı zamanda taarruz planından başka bir şey olmadığı için aynen göz önüne serdim.

22 Aralık 1914 - Rus Cephesi

22 Aralık 1914 Günü İçin

Emir

1 – Düşman asıl kuvvetleri eski mevziindedir.

2 – Düşman asıl kuvvetlerini Kars istikametinden ayrıarak Aras Vadisi'ne doğru güneye atmak üzere, 3. Ordu kuvvetlerinin büyük bölümüyle Oltu istikametinden düşmanın sağ kanadının gerilerine doğru ilerleyecektir.

3 – Süvari Tümeni, piyade ve topçu ile takviye edilmiş olarak düşmanın Aras Nehri güneyindeki kanadına taarruz edecek ve onun nazarı dikkatini bu yöne çekecektir. (Bu hususta ayrıca talimat verilmiştir.)

4 – 11. Kolordu kendi mevziinde kalacak ve düşmanın nazarı dikkatini üzerine çekmek için bütün cephede gösteriş taarruzu yapacak; düşmanın büyük kuvvetlerle ilerlediği takdirde ilerlemesini durduracaktır. (11. Kolordu'ya özel talimat verilmiştir.)

5 – 9. Kolordu en az iki kol ile (sol kol Ekrek-Yeniköy yolunda) yürüyecek, hiç olmazsa Kızılkilise-İd yoluna varacaktır. Düşmanın İd müfrezesinin doğuya doğru asıl kuvvetlerine katılmasına kesin surette engel olacaktır.

6 – 10. Kolordu bir tümeniyle İd, diğer iki tümeniyle Ardos'a varacaktır. Her iki kolordu tesadüf ettikleri düşmana taarruz edecektir.

Harekât emrolunduğu gibi icra edildiği takdirde, 23 Aralık 1914 günü 9. Kolordu'nun Çatak-Pitkir hattına ve 10. Kolordu'nun Oltu yönüne doğru ilerlemesi ve 24 Aralık 1914'te 9. Kolordu'nun Kötek, 10. Kolordu'nun Bardız istikametine yürümesi muhtemeldir.

7 – Keşif mıntıkaları: Süvari Tümeni ile 11. Kolordu'nun keşif bölgesi sınırı Aras suyudur.

11. Kolordu ile 9. Kolordu arasındaki keşif bölgesi hududu Karabıyık-Sıçankale-Killidağ'dan geçen doruk çizgisidir. 9. Kolordu ile 10. Kolordu'nun keşif mıntıkası hududu şimdiye kadar olduğu gibi Kargapazar silsilesi-İd-Oltu

hattıdır.

Keşif görevi: Düşmanın asıl kuvvetinin bir kısmı veya tamamı mevkiinde mi duruyor? Yoksa geriye mi gidiyor? Yahut 11. Kolordu'ya doğru mu? Ve bu halde de Aras'ın kuzeyinden mi yoksa güneyinden mi ilerliyor? Kuzeybatı yönünde tepeler üzerinden 9. Kolordu'ya mı gidiyor? Koçganis, Şekerli, İd, Ardos yönündeki kuvvet ne kadardır? Yerinde mi duruyor; batıya doğru asıl kuvvetlere mi yanaşıyor; geriye mi çekiliyor?

8 – Muharebenin şekli hakkında ayrıca emir verilecektir.

9 – Ordu Karargâhı Köprüköy'dür.

*Başkomutan Vekili
Enver*

Bu Çevirme Manevrası Hakkında Genel Bilgiler:

Aras havzasında düşmanın sağ kanadıyla sol kanadı *Maslahat Yaylası-Pinatoz hattı* arasındaki mesafe 35 kilometredir. Bu cephenin arkasında üç geri çekilme hattı vardır. Birincisi ve en mühimi *Köprüköy-Kötek-Sarıkamış* asıl yoludur. Bölgenin en iyi yoludur. İkincisi *Horasan-Hanke-Mecingerd-Sarıkamış* yoludur. Yaz vakti yahut kuru havalarda araba yolu olarak kabul edilir. Bu iki yol arasındaki uzaklık 8-10 kilometredir. Birbirine eşit olarak giderler. Bu sebeple ikisi bir sayılabilir. Üçüncü yol ise Aras güneyinden *Velibaba-Pasin Karakilisesi-Kağızman* yoludur. Bu yol *Karakurt*'ta Aras'ı da geçerek Sarıkamış'a ulaşır. Diğer yollara bu da az çok eşit gider.

Düşmanın sağ ve sol kanatları dağlara yaslanır. Biz düşmanın sağ kanadını ancak 10 kilometre batı ve kuzeyinden, Narman havzasındaki yollardan dolaşabiliriz. Sol yanı ise büyük kuvvetle çevirme imkânı yoktur; çünkü geçit veren bir yol bulmak için mesela Malazgirt'e kadar çıkmak lazımdır. O

zaman buna çevirme değil, adeta harekât alanını değiştirmek denir.

Düşmanın en zayıf yönü sağ kanadıdır. Bu kanat arkasındaki geri çekilme hattı *Kötek* ile *Sarıkamış* arasında kesilince Rus ordusunun Aras güneyi ile *Kağızman* istikametine kaçmaktan başka çaresi kalmaz. Bu istikamette kesmeyi başarsaksak düşman mahvolmuş sayılır.

Eğer düşmanın Narman ve Kale Boğazı'ndaki kanat müfrezelerini aniden yakalayıp da mahvedersek, çevirme için tahsis edeceğimiz kuvvetlere *Oltu* ve *Narman* istikametleri açılmış olur ve bundan sonra çevirme kollarımız Rus arazisi dâhilindeki Rus yollarından istifade ederek *Kötek-Yeniköy* hattına iner. Hafız Hakkı Bey'in fikrine göre Oltu'nun işgali, ordunun ve halkın moralini yükseltmek bakımından da önemlidir. Zaten Ştanke Bey müfrezesi de Artvin'den Oltu üzerine yürümektedir.

Bizce Oltu'nun işgalinden teknik olarak kalan fayda, yalnız iaşe temini ve yollardan istifade imkânıdır. Başka maksatlar için önemi hiçtir. Ştanke Bey çetelerle birlikte bağımsız hareket ederse gerek Oltu ve gerek Ardahan yönlerinde daha mühim ve faydalı işler görebilirdi. Sonra biz Rus ordusunu mahvedersek Oltu'yu da alışız, Kars'ı da.

Oltu üzerine 10. Kolordu ile Albay Hafız Hakkı Bey yürüdüğü zaman Tuğgeneral İhsan Paşa da 9. Kolordu ile *Pertanos-Koşa* hattından *Çatak-Pitkir* hattına varacak ve *Kötek* veya *Bardız* yönüne ilerleyecekti.

Özetle 9. Kolordu, *Koşa*'dan itibaren Bardız'a kadar 55-60 kilometrelik bir mesafeyi çok berbat bir takım yollarla dağ patikalarından geçmek suretiyle kat edecekti.

10. Kolordu Tortum havalisinden kalkıp *Oltu*'dan ve Narman'dan geçtikten sonra *Bardız* civarında bulunmak için 85-90 kilometrelik bir mesafeyi nispeten daha iyi sanılan yol-

lardan yürüyerek kat etmek mecburiyetindedir. Demek ki aynı süratle yürüdükleri halde bile 9. ve 10. Kolordular *Bardız*'a aynı zamanda ulaşamayacaklardır. 9. Kolordu günde en çok 20 kilometre ve 10. Kolordu bir günde en az 30 kilometre kat edecek surette yürüyüşlerini temin etmeli yahut 10. Kolordu bir gün evvel harekete başlamış olmalıdır ki *Bardız-Zakım* hattına aynı zamanda ulaşsınlar ve oradan *Kötek* ve *Yeniköy* üzerine yönelerek, muharebeye girişsinler. Bu küçük hesap gösteriyor ki 10. Kolordu'nun en büyük vazifesi hiç vakit kaybetmeden, en kısa yolları bularak ve *Oltu*'dan bir an evvel *Bardız* istikametine dönerek, süratle mesafe kat etmektir. Başka türlü olursa ya 9. Kolordu düşman tarafından yalnız yakalanır ve mahvedilir yahut düşman *Horum*'daki mevziinden çekilmeye muvaffak olur, yani çevirmeden kurtulur. Hâlbuki *Oltu* yolunda düşmanın önemli bir kuvveti bulunduğu da biliniyor...

9. ve 10. Kolordular bu zor ve uzun yürüyüşlerle uğraşırken, cephede kalan 11. Kolordu ile Aras güneyindeki Süvari Tümeni, Rusların cephe ve yanına sürekli taarruz ederek, nazarı dikkatlerini kendi üzerlerine çekecekler, ta ki Ruslar biraz geç olarak manevralarımızdan haberdar olsunlar.

İhsan Paşa'nın vazifesi yürüyüşün ikinci gününden sonra tehlikeli olmaya başlar. Lakin Hafız Hakkı Bey'in işi, eli altındaki üstün ve ezici kuvvetlerle *Oltu* yolunu açmak ve derhal doğu istikametinde yön değiştirmekten ibaret basit ve tehlikesiz bir iştir. Görülüyor ki, strateji tekniği bu meşhur Çevirme Manevrası'nda da bir "*zaman ve mesafe*" hesabına, yani kara cümleye dayanmaktadır.

22 Aralık için verilen Ordu emri, İhsan Paşa'yı, kolordusuna en az 20-25 kilometre yol aldirmekle sorumlu tutuyor. Çünkü aynı günün akşamı 10. Kolordu, bir tümeni ile *İd* ve diğer iki tümeni ile *Ardos*'ta bulunacaktır. Bu yürüyüşü Ordu Kurmay Heyeti "*düşman karşısında*" saymak istemiyor

gibi... Gerçekten iki kolordu karşısında her türlü tahmin ve habere göre Narman ve Kale Boğazı güneylerinde beş altı bin tüfekten fazla düşman yok. Yine Enver Paşa Kurmay Heyeti, “*harekât emrolunduğu gibi icra edildiği takdirde 23 Aralık 1914’te 9. Kolordu Çatak-Pitkir hattına ve 10. Kolordu’nun Oltu yönüne doğru ilerlemesi ve 24 Aralık 1914’te 9. Kolordu Kötek, 10. Kolordu’nun Bardız yönüne yürümesi*” ihtimalini ihtar ediyor. Bu hesaba göre, harekâtın ikinci günü her iki kolordu, yaklaşık yirmişer kilometre yürümekle sorumludur. Lakin üçüncü gün 9. Kolordu’nun Çatak-Pitkir hattından Kötek istikametine ne suretle ve hangi istikametlerden döneceğini ve hele 10. Kolordunun Oltu’dan Bardız’a kadar bir günde en az 50 kilometreyi ne suretle aşmayı başaracağını, Başkomutan Vekili Paşa ve kurmay heyeti düşünmeye bile gerek görmüyorlar. Çünkü 10. Kolordu komutanına büyük itimatları var. Zaten Albay Hafız Hakkı Bey, Ziya ve Ahmet Fevzi Paşalar gibi “*karamsar*” değil. Kara kış ortasında dünyanın en sarp ve dağlık bir memleketinde iki gün yürüyüş ve muharebeden sonra, üçüncü günü bir kolorduya 50 çetin ve buzlu kilometreyi koşturmak da mümkün olur, lakin kolordudan konak yerine kaç kişi gelmeye imkân bulur? Sorulacak şeydir...

*

* *

Bu meselede Hafız Hakkı Bey cidden ve samimi olarak iyimserdir. Biz bunu, harekât gününden bir gün evvel onun İhsan Paşa Hazretlerine gönderdiği 19 Aralık 1914 tarihli ayrıntılı bir mektubundan anladık. Mektubun tarihini kayıt ediniz: 19 Aralık. Bu meselenin önemini arz edelim: Albay Hafız Hakkı Bey, bu mektubu bize gönderdikten sonra Başkomutanlık Vekâleti’nin yine aynı günde, yani 19 Aralık’ta fakat öğleden sonra saat 10’da Köprüköy’de imza edilmiş olan 22 Aralık için ordu emrini aldı. Buna rağmen kendi fikrini yine değiştirmede. Başkomutan Vekili, 10. Kolordu’yu da 22

Aralık'ta taarruz için ileri yürütmek ve bundan evvel maksadımızı düşmana sezdirmemek için harekât eseri göstermeme gereğini, cevaben ihtar ettiği halde, Hafız Hakkı Bey, yine bir gece önce tümenlerini hareket ettirdi.

Hafız Hakkı Bey'in fikri neydi? Bu önemli noktayı mektubundan okuyarak tahlil etmek lazımdır. Mektup şu şekilde başlıyor:

"9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa Hazretlerine

Yakında kolordularımızla yan yana Rus ordusuna karşı yapacağımız genel taarruzu, İslam âlemi ve Doğu'nun selâmeti için çok önemli neticeler verecek bir tarihi olay kabul ettiğimden, tamamen el birliği ile iş görebilmek için tasarılarımı ve hissiyatımı, şimdiye kadar yaptıklarımı ve bundan sonra ne yapacağımı, açıkça bildirmeyi faydalı gördüm ve bütün harekât ve savaşlar arasında kolordunuzun harekâtından şahsımı haberdar etmek üzere Teğmen Tahsin Efendi'yi haber subayı sıfatıyla yüce katınıza gönderdim..." dedikten sonra, henüz eline ulaşmayan ordu emrinin metnini evvelce Enver Paşa ile İstanbul'da kararlaştırdıkları şekilde izah ediyor ve buna karşı Rusların ne yapmaları ihtimalini münakaşa ederek, *"Şahsımın düşüncesine göre en büyük felaket, Rusların alelacele geri çekilip elimizden kurtulmalarıdır. Bu şekilde kurtulan bir Rus ordusu, Kars müstahkem mevkiine dayanarak, bizim için daha güçlü bir düşman haline geçer. Bununla birlikte, Ruslar Kars'a varmazdan evvel, 9. ve 10. Kolordular Sarıkamış-Kars hattına kuvvetlerinin büyük bölümü ile varmalıdır..."* hükmünü veriyor. Burada bir an duralım ve düşünelim: Aras havzasındaki Rus ordusunun merkez ağırlığı Ardos'tadır. Albay Hafız Hakkı Bey'in hedefi, tahminen Sarıkamış'ın 25 kilometre kuzeyindeki Novoselim (Selim)

civarıdır. Ardos'tan Novoselim'e kadar mesafe özellikle Kötek'ten sonra gayet iyi bir cadde üzerinde yalnız 75 kilometre, diğer tabirle üç günlük yürüyüştür. Eğer Rus ordusu Ardos'tan çekilmeye başlarsa asıl ağırlıklarıyla üç günde ve yolculuk sırasında kimse tarafından taciz olunmayacağından, daha az zamanda Novoselim'e varır. Hâlbuki çevirme kuvvetinin en dış kanadında bulunan 10. Kolordu, *Tortum-Oltu-Emirhan-Kakaç* yoluyla kollarını sallayarak yürüse bile -bu yollar dağların kesişme noktalarını kat ederek giden birtakım adi enine hudut mıntıkası yolları olduğu için meyilleri de hesap ederek- 130 kilometrelik bir mesafe yürüdükten sonra Novoselim bölgesine ulaşabilirdi. Bu kolordu, kollarını sallayarak yürüyemez, çünkü karşısında düzenli bir tugay kadar düşman var. Hafız Hakkı Bey, buna rağmen yine iyimserdir. Bakınız bu güçlüğü nasıl hallediyor:

“Bu amacı sağlamak için iki şart vardır. Birincisi ilk taarruzu baskın tarzında yapmak; ikincisi, birkaç saat içinde neticelendirilecek olan bu taarruzdan sonra her iki kolordunun cüret ve süratle ilerlemesidir. Ben bunun için 10. Kolordu'nun taarruz harekâtını şu şekilde hazırladım...” diyerek gündüzün düşman gözü önünde dik meyilli tepelerden kuzeye doğru inip de *“düşmanın kuvvetlerimizi sayamaması”* için 22 Aralık gecesi kıtalarını düşman mevziinin batısında topluyor ve *“Sabahleyin bir dereceye kadar istirahat etmiş olan askerlerle şiddetli ve seri bir taarruz yaparak, düşmanı birkaç saat içinde ezeceğim ve ondan sonra seri bir takip yaparak, Oltu'ya varabileceğimi ümit ederim.”* diyordu. Hafız Hakkı Bey, Kale Boğazı'nı kuzeyinden baskın tarzında tutmak üzere beş tabur piyade ve iki dağ topunun Tortum vadisiyle *Akdağ* kuzeyine ilerlediğini belirttikten sonra kendisi ne yapacağını da biliyor ve şöyle anlatıyor:

“Ben 21 Aralık öğle vakti Tortum'un 10 kilometre kuzeyin-

de bulunan Ahbisor'dan kuvvetli topçuya sahip bir tümenle harekâta başlayarak, gece vakti İslam Kötek-Tutmaç-Kığık Köylerini işgal edeceğim. Gün doğmadan buradan Ardos sırtlarında mevzii alan düşmana şiddetli ve seri bir taarruz yapacağım. İd yönünde sizin muharebenize de her türlü yardımı etmek isterim (benim tarafımdan bir mersi!). Bunun için..." evet, bunun için Hafız Hakkı Bey kılavuzlar buluyor, yolları öğreniyor, sözün kısası 9. Kolordu'yu da selâmete çıkarıyor. Bunların hepsi iyi, fakat Oltu'dan sonra Sarıkamış-Kars hattına ulaşmak önemli ve esastır. Çünkü 10. Kolordu işte bu son 130 kilometreyi hiç beklemeden kat etmek içindir ki Samsun'dan Erzurum'a getirildi ve hatta komutanı Ziya Paşa emekliye sevk olundu da bu güzide 40.000 Türk babayığidi, Hafız Hakkı Bey'in emri altına sürüldü. Kesilecek bir kafanın giyotin altına sürüldüğü gibi...

Evet, Albay Hakkı Bey buna -kısa olsa bile- cevap vermezlik etmiyor:

"İd cephesindeki taarruzun 22 Aralık öğleye kadar biteceğini çok umarım. Ondan sonraki günler için ben kolordumla günlük 30 kilometre yaparak, Aralık ayının 25'inde öğle vakti Kars-Sarıkamış hattına varacağımı ümit ederim ..."

Bu satırları yazınca Hafız Hakkı Bey, muhterem muhatabı olan İhsan Paşa Hazretlerinin bu kadar süratlerden, şiddetlerden ürkmüş duran şaşkın bakışlarının, böyle düşman memleketinde ve düşmanla temas halinde bulundukça asfalt caddelerde gezer gibi, bir kolorduya günlük 30 kilometre kat ettirmek, acaba ne gibi bir tedbirlerle mümkün olacağı sorunu soracağını düşünmüş olacak ki hemen bu soruya bir güzel cevap veriyor ve ilave ediyor:

"Ümit ederim... Bu hareketime engel olmak isteyen her düşmana tereddütsüz taarruz edeceğim..."

Bu mektuptaki süratler, şiddetler, birkaç saatte altı yedi bin

mevcutlu bir düşman tugayını ezmeler, bir bakıma kesin kararlılığın belirtisidir. Fakat uzmanlar bunu beynin bir bakıma hazımsızlık geçirdiğinin işareti olarak kabul ettiler. Merhum da bilir ki bir Rus tugayı hazırlık ve savunmada bir gün zaman kazanabilecek bir kuvvettir ve astronomide “*bir gün*” 24 saatlik bir süredir. Bu sürenin yarıya indirilmesi konusundaki şiddetli arzu, bizim tarafın iyi yönetilme, düşman tarafının da gafil yakalanma arzusunun ortaya çıkmasına bağlıydı.

İşte 10. Kolordu’nun -ve bu etki ile bütün 3. Ordu’nun- mukadderatına hâkim olan genç komutanın projesi! Hâlbuki tabiat ve mevsimin etkisi bakımından Kafkasya başka bir dünyadır. Albay Hafız Hakkı Bey bu araziye, bu iklimi zerre kadar bilmiyordu ve bir iki haftada öğrenemezdi.

Albay Hafız Hakkı Bey’in elinde bizim hududumuzun dışında kalan Kafkasya’nın ancak çok eksik, çok yanlış, çok aldatıcı bir 1:400.000 ölçekli haritasından başka harita yoktu ve bütün 10. Kolordu bu diyarın yabancısıydı. İstanbul Topografya Şubesi tarafından -başka çare bulunmadığı için, bir hizmet isteğiyle- Rusların bir haritasından değişiklik yapılarak askeri matbaada basılan bu harita keşke ve keşke hiç olmasaydı. Çünkü bir keçi izi bile olmayan dağların üzerinde şoseler gösteriyordu. Sonra Albay Hafız Hakkı Bey kendini bir sonbahar manevrasında zannediyordu. Çünkü düzenli bir Rus tugayını birkaç saat içinde eziyor; henüz dün temas ettiği kıtalara gece yürüyüşleri yaptırıyor, büyük bir cüret ve cesaretle ilerliyor ve Kars’a varmayı hesaplıyordu. En çok şanssızlığımız şuydu ki ne kimse buna ne de bu kendi kendisine bir an için “*bu hesaplar yanlış çıktığı takdirde?*” diye sormuyor, sormuyordu. Bunun sebebi Hafız Hakkı Bey’in fikirleri ve duyguları serbest bırakmaması ve samimi bir surette emrindeki tecrübeli kişilerle duruma dair istişareye gerek görmemiş olmasıdır.

Görüldüğü gibi, Başkomutanlık Vekâleti'nin 19 Aralık tarihli direktifi, son hedef olmak üzere *Kötek* bölgesini gösterdiği halde, Hafız Hakkı Bey yaklaşık olarak *Novoselim* yönünü takip etmeyi kafasına koymuştu. 10. Kolordu eğer Oltu'dan *Bardız* yoluyla ve Başkomutanlık emrine uygun olarak Kötek'e yönelmeseydi -ve bu hem kabul edilebilir ve hem de gerekli bir hareketti- 75 kilometre yerine yalnız 50 kilometre kat ederek, Bardız'a gelir ve 9. Kolordu ile birlikte düşmanın gerisinde müthiş bir kuvvet meydana çıkmış olurdu. Sözün kısası, eğer kendisini haritasızlık zor duruma düşürdü veya kötü bir harita hataya sürüklediye pek çocukluk etti; çünkü hudut halkı tamamen Müslüman'dır, oraların deliğini deşğini bilirler ve iftiharla kılavuzluk ederler.

Buna rağmen böyle ciddi durumlarda bütün işlerin başarılı olabilmesi için her komutanın iki önemli fazilete ihtiyacı olurdu ki birincisi Allah korkusuydu: Ne halkı ve ne de askeri gereksiz yere ezip kırmaktan sakınır; ikincisi kanun korkusuydu ki vatan ve millet yollarında atılacak adımları ağırlaştırır; tümenleri dağa taş çarpmazdan evvel derin derin düşünmeye mecbur ederdi...

- 28 -

HAREKÂTIN MEYDANA GELİŞ TARZI

Rumi 9 Kânunuevvel 1330 – Miladi 22 Aralık 1914 günü Sarıkamış Çevirme Manevrası'nın birinci günüdür. Rusların umumi kuvveti 70.000 ve bizim kuvvetimiz 90.000'dir. 22 Aralık sabahı dehşetli bir tipi ve kar fırtınasıyla açıldı. Bu tipi bir gece önceden başlamıştı. Emir subayları, karargâh heyetleri, yolları şaşırdılar. İçlerinden gece sabaha kadar kar ve tipi altında dolaşan bir Teğmen Rifat Efendi vardı. Bu çocuk 29. Tümen'in alaylarına gece yarısı emir yetiştirmekle görevliydi. Yine döne dolaşa eski mevkiine, komutanının yanına düşmüştü: Hava o kadar berbatı!

Bununla beraber, bu kötü hava güzel bir işarettir. Maksudımız düşmanı baskına uğratmak değil mi? Baskın kolları -kurt sürüleri gibi- bulanık havayı sevmelidir. Her halde bizim için kapalı olan hava, düşman için açık değildir. Eğer 22 Aralık sabahı başımıza Enver bela olmasaydı biz bu kar ve tipiler içinde biraz da latife edecek bir zemin bulabilirdik. Lakin bu genç komutanlar küçük kıtalara kumanda etme merakından henüz uzak kalamıyorlar.

9. Kolordu iki koldan yürüyor: Sağ kol 29. ve 17. Tümenlerden, sol kol 28. Tümen'den müteşekkildir. İlk darbeyi *Verintab* doğusunda iki Rus bölüğü yedi: Yarım saat sonra perişan bir surette geriye kaçtı. İşte bu kadar. Görüyorsunuz ya 9. Kolordu'nun karşısındaki bütün düşman kuvveti, işte böyle iki üç bölükten ibaret... Bizim talihimiz Hafız Hakkı Bey kadar parlak başarılar kazanmaya müsait çıkmadı. 9. Kolordu, buna rağmen, kara tipiye bakmayarak, emredilen hatta ulaştı: Biz

tıpkı, her vesile ile kulağı çekilecek veya bir çimdik yiyecek diye korkan üvey evlatlara benziyorduk. Her vesile ile Başkomutan Vekili'nin azarlamasına uğrayabilirdik. Enver'den mi korkuyorduk, yoksa kanun ve Allah'tan mı korkuyorduk, ispat edemem; her halde dersimizi biliyor ve emirlerin maddelerini ezberliyorduk. Ordu emrinde tayin edilen üç gün zarfında, hep gösterilen hatalara vardık; dedikleri istikametleri tuttuk. Kar, buz, sis demeyerek, yürüdük ve askeri görevimizi tamamıyla yerine getirdik: 29. Tümen *Lansor-Çatak* istikametiyle Bardız'a yöneldi ve bunun arkasından 17. Tümen takip etti. 24 Aralık'ta Pitkir'de bulunan 28. Tümen ise yakayı Enver'in eline verdi. Mevsime göre bu cebri bir yürüyüştü. Bilhassa 17. ve 28. Tümenler çok döküntü bıraktı.

Enver Paşa ve kurmayları, 21 Aralık'ta, sisler tipiler içinde yollarını şaşırıp epeyce dolaştıktan sonra Köprüköy'den Koşa'ya gelmişlerdi. Biz de oradaydık. 22 Aralık akşamı biz (yani 9. Kolordu Karargâhı) Ekrek'e geldik. Başkomutan Vekili ise kurmayları ile beraber daha geride Hohor'da geceledi. Böyle geri kalmaktan maksat, asıl mevziide -Aras vadisinde- o gün neler geçtiğini 11. Kolordu'dan öğrenebilmektir. Galiba 11. Kolordu'nun raporu geç gelmiş olacak ki Başkomutan, bulunduğu Hohor ile bulunduğumuz Ekrek arasında yarım saatlik bir mesafe varken, biz 23 Aralık'a ait ordu emrini ancak gece yarısı alabildik. Bu emri esas tutarak kolordu emrini tümenlere dağıtmak için emir subaylarını sabaha kadar uyutmadık. 23 Aralık emri, 22 Aralık emrinin aynı gibiydi.

*

* *

23 Aralık, 9. Kolordu için müsademesiz geçti. 29. Tümen öncülerıyla Norşin'e varmak üzere *Koçganis*'ten Çatak istikametine yürüdü. 17. Tümen bunu takip etti. 28. Tümen *Şekerli*'den Pitgir'e doğru yola koyuldu. Bu gün Kolordu Karargâhı Kızılkilise'de geceledi. Başkomutan Vekili ve kurmayları İd'de kaldı.

9. Kolordu'nun Koşa'dan Çatak'a kadar yürüyüşü, stratejik bir yan yürüyüşüdür. Bu sebeple sağımıza karşı daima emniyetli davranmıştık. Birinci tehlike Aras vadisindeki Keçesor ve Hoşab'dan, Gerek Dağı ve Sıçankale yönüyle Lansor'a gelen dağ yollarından beklenebilirdi. İkinci tehlike ise *Kesmesor*'dan Çatak'a gelen yoldan gelebilirdi. Harekâtımız esnasında her iki yol, 17. Tümen'in sabit yancı müfrezele-ri ile güven altına alındı. Lansor'a gelen istikametten bir şey çıkmadı. Çatak'ta *Keçesor*'dan salına salına gelen bir Kazak keşif koluna tesadüf edildi. Bir kısmı yakalandı, attan indirildi; artık sahipsiz kalan bu atlar, 29. Tümen'in süvari bölüğüne kaydolundu. Keşif kolunun diğer kısmı geriye kaçtı.

Takip ettiğimiz bu yolları, geçtiğimiz bu köyleri, ben 1902 ve 1903 senelerinde pek çok görmüş ve tanımıştım. O zaman bu bölgede hudut komiseriydim. Şimdi kuvvetle zannediyordum ki Ruslar eğer buralardan bizim sağ yanımıza bir taarruz teşebbüsünde bulunurlarsa belki bin güçlkle birkaç dağ to-
pundan başka bu dağlardan bir şey geçiremeyeceklerdi. Arazi tabiat olarak geçişe uygun değildi. Kış mevsimi bu zorluğu imkânsız derecesine çıkarmıştı.

24 Aralık günü için Başkomutanlıktan aldığımız emre göre 28. Tümen'in Pitkir'den doğuya değil, belki Oltu istikametine yürütmesine lüzum gösteriliyordu. Çünkü Narman'dan 31. Tümen karşısından çekilen düşman, Oltu kuzeydoğusundaki dağlarda kuvvetli bir savunma mevzii tutmuş imiş!... Demek ki Hafız Hakkı Bey, kendi üç muntazam tümeni ile karşısındaki düşmanı bir saat zarfında ezip kıramamış ve bakınız ki iki gün sonra bile bu düşman, 9. Kolordu'dan bir tümenin, harekât yönünü değiştirecek bir tesir gösterebilmişti.

Bununla birlikte, gerçek durum bu değil. İzah edeceğiz. 10. Kolordu'ya dönelim:

10. Kolordu, Başkomutanlık emri gereğince bir tümeni ile İd (*Narman*) istikametinden, iki tümen ile Tortum mıntıka-

dan kuzeye yürüyerek, Oltu'ya gidecekti. İd istikametine gönderilen Albay Hasan Vasfi Bey komutasındaki 31. Tümen, geceleyin sis ve fırtına içinde Kireçli Dağı'nı aştı. Yollar o kadar karla örtülüydü ki dağ topraklarını bile geriye bırakarak yalnız piyade alayları ile *Todan*'da düşman üzerine atıldı. Sis içinde neye uğradığını anlayamayan Ruslar, perişan bir surette İd doğusundaki sırtlara kadar çekildiler. Vasfi Bey şiddetle takip etti. Ruslar İd'in doğusunda bir savunma hattı işgal etmişlerdi. Fedakârca bir muharebe başladı. Bu sırada da Şekerli'den 28. Tümen önünden kaçan Ruslar, Türklerin yalnız Tortum tarafından değil, Kuşa tarafından da taarruz ettikleri havadisi getirince düşman İd müfrezesi fazla direnmeyerek, Yeniköy taraflarına geri çekildi.

Hafız Hakkı Bey ve Karargâhı ise 30. Tümen'in başında Tortum Deresi'nden Ahbisor-İslam Kötek üzerinden yürüdü. Bu tümeni geriden Albay Abdülkerim Bey komutasındaki 32. Tümen takip etti. Hâlbuki aslen Erzurum-Kale Boğazı yolu Hınzoriklerden ve Ziyarettepesi'nden geçip *Sivri Deresi* istikametiyle giden yolken, *Kiğik-Ardos* sırtlarındaki Ruslara, güya gizlice sokulmak için Ahbisor yolu seçildi. Mesafe itibariyle Ahbisor yolu, esas yoldan 10 kilometre daha uzundur. Tortum deresinden ayrıldıktan sonra İslam Kötek'e kadar çok berbat ve dağ yoludur.

10. Kolordu öyle bir mıntıkada hareket ediyordu ki kışın ortalarında bir yolu bırakıp diğer yola geçmek mümkün değildir. *Erzurum-Kaleboğazı* yolu denildi mi "*anlaşıldı*" demektir. Bunun sağı solu bir nevi çıkmaz sokaklardır. Hafız Hakkı Bey, elbette memleketin bu özelliğini bilmediği ve zaten Samsun ve Giresun'dan itibaren bin kilometreye yakın bir mesafeyi alelacele kat etmek mecburiyetiyle henüz dinlenmeye, katarını, kafilesini yanı başına toplamaya vakit bulamamış olan tümenlerini çok yordu... Seri yürüyüşlerle İslam Kötek'e, 10. Kolordu Karargâhı ile 30. Tümen 21-22 Aralık

gecesi bu köyden iâşe maddeleri sağlamaya mecburdu. Çünkü kolordunun ve tümenin ağırlıkları geride kalmıştı. Asker elbette köyde taşkınlık etti ve köylü kırıldı.

10. Kolordu Karargâhı'na mensup bir subay, şöyle bir olaya şahit olduğunu daha sonra anlatmıştı:

“İslam Kötek'e gayet yorgun girdik. Geriden gelen alaylar Ahbisor'dan sonra yolun sarplığı dolayısıyla dö-küntü verdi. Başka çaremiz olmadığından köyden ekmek, yoğurt, yumurta, peynir; ne bulduysak toplamaya başladık. İhtiyar bir köylü acı acı bağırarak, etrafında toplanmış birkaç onbaşı ve ere şöyle diyordu:

- Ruslar bir aydan beri bütün köylerden erzak topladılar... Ne verdikse aldılar. Ama parasını verdiler... Sizden para istemeyiz, helal olsun. Fakat böyle hakaret etmeyin, sakalıma bakın da el kaldırmayın... Günah değil mi? Biz devletin askerini gözledik. Devlete canımız kurban, biz de bu milletin adamıyız, oğul!..”

Ben bunu duydum, kendimden utandım... Askeri oradan def ettim... Böyle münasebetsizlikler çok oluyordu.”

İslam Kötek-Tutmaç hattına 22 Aralık'tan önce yürümesini, Başkomutan Vekili Enver Paşa özellikle Albay Hafız Hakkı Bey'e yazmıştı. Lakin Hafız Hakkı Bey bu emri imzalamadı. Maksadı Ardos'ta bulunacağını düşündüğü Ruslara erkenden baskın yapmaktı. Düşündüğü gibi hareket etti.

30. Tümen'in taarruzu 22 Aralık sabahı erkenden, sisler içinde bin güçlkle başladı. Lakin Rus müfrezesi yakalamadı. Muntazam bir artçı kuvvet muharebesinden sonra Kaleboğazı'ndan içeri çekildi. Akşamleyin pek uzun ve yorucu bir yürüyüş yapmış olan 30. Tümen, Kale Boğazı'nın kuzeyindeki sarp yamaçlar üzerinde güvenlik kıtalarını ileri sürerek geceledi. Albay Hafız Hakkı Bey, Kaleboğazı köyünün

harap bir evinde yorgun serildi. Fethi Bey burada kendisine iltihak etti. Ruslar bu kadar emellerle düzenlenmiş ve kurulmuş olan kapana tutulmamışlardı... Kolordu Komutanı'nın bu anda ne Narman'daki 31. Tümen'den ve ne de kendisini takip etmesi lazım gelen 32. Tümen'den hiç haberi yoktu. 31. Tümen zaten 9. Kolordu'nun emrine bırakılmıştı. 32. Tümen ise Kale Boğazı'nın pek yakınında Kozahoz köyünde birleşmişti. Bu istikamette yürüyen 30. ve 32. Tümenler soğuk, kar, tipi ve haftalardan beri esaslı bir istirahat yüzü görmemenin tesiriyle -aşırı gayretten dolayı lüzumsuz aceleciliğin kötü sonuçlarına bağlı olarak- zayıf düşmüştü. Her iki tümenin bir ucu şimdi Kale Boğazı'nda ve diğer ucu kırk, elli kilometre gerilerde, yol üstünde bulunuyordu...

Bu vaziyette söylenecek bir söz vardır: Hafız Hakkı Bey'in azminin şiddeti takdire değerdir; fakat her fedakârlığın arzu edilen sonuçla uyumlu olması gerekir. Tecrübeli, daha ağır başlı ve sorumluluğunun idrakinde bir komutan, hiçbir zaman süslü projelerle kendi nefsini aldatmaz; işlerin tabiatı, çok sade tertibatın alınmasını tercih ettirir. Bu günkü komutanlık besmelesiyle Albay Hafız Hakkı Bey, bizzat ispat etti ki kendisi, belki tecrübe uğrunda feda edilmesi caiz bir süvari alayına iyi bir komutan olabilirdi. Fakat ona bir piyade alayı teslim etmek bile mahzurdan salim olamazdı.

- 29 -

23 Aralık gününün sabahı, Kale Boğazı'nın karşısında, sarp ve yüksek Masırık Dağı'nın karlı zirvesini, altın ışıklarıyla yaldızlayan parlak güneşle başladı. Gecedен yetiştirilen bir emirle 32. Tümen, sabahleyin kolbaşı ile Kale Boğazı'nın güneydoğusundaki sırtlardan ovaya doğru yürüdü. Ruslar huduttan 4-5 kilometre içeride mevzii tutmuşlardı. Kaleboğazı'ndan Oltu'ya giden yolun üzerindeki karantina barakaları yanıyordu. Taarruz tekrar başladı. Rusların kuvvetli bir bataryası, pek şiddetli bir atışla hem piyadelerimizi eziyor hem de topçularımızı şaşırtıyordu. *(Bu düşman bataryası herkesin takdirini kazandı. Daha sonra nefsinı feda edinceye kadar uğraştı ve dört topunu bize bıraktı.)* Muharebe devam ediyordu. Öğleden iki-üç saat evvel 32. Tümen'in ileri hatta bulunan kıtaları, Narman Deresi ile Oltu'ya, perişan ve düzensiz surette ilerleyen Rus kollarını gördü ve bu kolları topçu atışı altına aldı. Narman'dan gelen bu düşman kıtalarının, Oltu'daki muharebeye yardımcı olmak üzere gönderildiği tahmin edildi ve Narman Deresi daha dikkatle gözlendi. Perakende Rus kollarından sonra muntazam bir kolun avcılarını, görünüşe nazaran 32. Tümen'in işgal ettiği sırtlara doğru yürüyordu. 32. Tümen'in bataryaları bu kolu şiddetli bir ateş altına aldı ve derhal karşı bir topçu ateşi başladı. Şimdi 32. Tümen, Oltu istikametindeki düşmanı bırakıp Narman Deresi'nden kendi sağını çevirmek üzere yürüyen avcılara ateş yağdırmaya başladı.

Bu avcılar, 600-700 metre mesafeye yaklaştıkları zaman ani bir surette durdular ve ateş kestiler: Facia yaklaşık anla-

şılmıştı! Bu olayın aşağısını, bu muharebede bulunmuş bir subaydan dinleyelim:

"Biz 31. Tümen'in öncüsü olan 96. Alay ile Rus Narmanı'nda gecelemiştik. 23 Aralık sabahı, Tümen Komutanı Hasan Vasfi Bey, erkenden Oltu üzerine yürüyerek düşmanı şiddetli takip etmemiz için emir verdi. Yolumuz üzerinde, Oltu yakınlarına kadar bulduğumuz Rus kuvvetlerini o kadar şiddetli bir surette sıkıştırdık ki firara muvaffak olamayan bir Rus Albayı ile 750 Rus eri ve 4-5 mitralyöz ve daha sonra 4 topele geçirmiştik. Büyük bir şevkle ilerliyorduk. Tam Oltu'ya açılan ova girişine geleceğimize bir sırada, solumuzdan şiddetli bir topçu ateşine tutulduk. İyi hatırımda kalmadı, fakat zannederim ki hava sisli, dumanlıydı. Uzaklar şöyle böyle fark ediliyordu. Kale Boğazı'ndan çekilen düşman kuvveti olduğuna ihtimal verdiğimiz bir kıtanın, geri çekilme hattını kesmek üzere, derhal alayın büyük bir kısmı ovaya yayıldı. Karşıdan gelen bu topçu, piyade, makineli tüfek ateşlerinin şiddetine önem vermeyerek, ileriye atıldı. Lakin düşmanla aramızda mesafe azaldıkça bizi bir şüphe aldı. Bu düşmanın, cephesi Oltu'ya ve arkası Kale Boğazı'na dönüktü. Taraflar birbirine işaret verdi, o vakit facia bütün açıklığı ile meydana çıktı. İşaretler tekrar verildi, her iki taraf ateş kesti, yanlışlık anlaşılmıştı. Bu defa, her iki tarafın avcıları, kollar yukarıda birbirine karşı koşular, öpüştüler... Koca bir hat boyunca karşılaşan bu öz kardeşler, çocuklar gibi ağlamaya başladılar. Bu, tarif edilemez, yürek parçalayan bir manzaraydı.

Ben saat tutmuştum; biz, tam dört saat karşıımızdaki 32. Tümen ile muharebe etmiştik!.. "

Aklına, idrakine, namusuna itimat ettiğim bu subay, bu feci olayda, kendi bölüğünden 100 erin şehit ve yaralı olduğunu temin ediyordu. Bu hata muharebesine taraflardan en az 24 bölük iştirak etmişti. Geleneğle uyularak, resmî belgeler-

de tam anlamıyla gizli tutulmuş bu olaydaki kayıplarımızın mevcudunun 2.000 nefere ulaştığını askerî görevlilerden bir arkadaşım söylemişti.

Bize kalırsa böyle olaylar gizlenmemeli ve bütün ayrıntılarıyla Harp Ceridelerine konulmalıdır. Çünkü kasti değil kazai bir olaydır. Sonrakiler böyle olaylardan ibret almalı ve bu acı ibretle gelecekteki komutanların görüş ufuklarını açmalıdır, açmak için yazılmalıdır.

İşte 9. Kolordu'nun engellenmesiyle 28. Tümen'in Pitkir'den Oltu kuzeyine yönelmesi hazırlığının sebebi, bu hata muharebesinden doğan sahte düşman haberleriydi.

Olayın manevi sorumluluğu çok ağırdır. Mesul olanlar ancak ve ancak ilerideki alay ve tabur komutanlarıdır. Eldeki haritalar ne kadar kötü olsa insan kendi tümenlerinin hangi yollardan yürüdüğünü tahminen bilirdi. Eğer alay komutanlarına böyle bir bilgi vermedilerse o zaman sorumluluk yönü değişir. Bununla beraber, bu durumlarda, tümen komutanlarının avcıdan epeyce uzak kalmış olacaklarını unutmamalıdır. İhtimal ki topçu mevzilerinde bulunuyorlardı. Bununla birlikte, karşıdaki hasımın başında şapka mı yoksa kabalak mı bulunduğunu, yine en çok öncü kıtaların subayları görebilirdi.

Bu sabah, Kale Boğazı doğusunda direnen düşmanın maksadı, Narman'daki alayının geri çekilmesini sağlamaktı. Bu alay, pek çok kayıpla birçok esir ve savaş malzemesini bıraktıktan sonra çekilince, Oltu'daki müfreze komutanı da iki Türk tümeninin hoş kaza ile birbirleriyle boğuşmasından istifade ederek, Kosor Boğazı'nda tekrar görüşmek üzere- Hafız Hakkı Bey'e Oltu'yu teslim etmiş ve adyö (eyvallah) demiş. Ardahan istikametine çekilen bu düşmanı 30. Tümen takip etti ve daha bir iki mitralyöz ele geçirdi.

10. Kolordu Karargâhı, 23 Aralık akşama doğru Oltu'ya girdi. Asker, mağazaları yağma etti. Kolordu Komutanı, bazı komutanlara, askerin şevk ve hevesini artırmak için şehri yağma etmelerine müsamaha göstermelerini tembih etmiş.

Bu söylenti, Oltu'ya ilk giren tümenlerin subaylarından duyulmuştur.

Ticarethanelerden sokaklara dökülen ipekli, yünlü kumaşlar, yağ ve bal lekeleriyle kirletilmişti. Düzen sağlanıncaya kadar, Oltu'da orduyu günlerce besleyecek çok güzel yemek ve erzak depoları bu yolla heba edildi. Gerçekten bu hareket tarzı, zamanla önüne geçilmezse her muzaffer ordunun yaptığı ve daima yapacağı bir iştir. 1816'da Napolyon Moskova'ya girdiği günün ertesi, hassa alaylarının bir kısmı yangın söndürmeye uğraşırken, diğer kısmı ve en güzide takımı, Rus saraylarını, ipek perdelerini, antika tablolarını ve hatta ayı ve ceylan postlarını sırtlarında taşıyarak, Fransa'ya kadar götürme arzusuyla konakladıkları evlere yığıyorlardı. Merhum Hafız Hakkı da bu geniş istekleri, geniş yüreği, geniş ve kaygısız düşüncesiyle kendini Napolyon'dan pek aşağı tutmuyordu. Hatta 23 Aralık akşamı, Oltu'da, esir Rus albayını karşısına, tümen ve kıta komutanlarını sağına ve soluna alarak meclis kurduktan sonra büyük bir azametle esir Rus albayına Almanca:

“Benim, Ardahan üzerinden yapacağım bu geniş çevirme manevrasını, mevsimi göz önüne alıp da karşılaştırınız. Napolyon bile yapmaya cesaret edememiştir, hah!..” demiş ve yine geniş geniş gülmüş, sevinmişti...

Eğer önemli beldeleri zaptedeceğimiz zaman, yağma ve tahribattan kurtarmak istiyorsak, 1914'te değil, hatta 2014'te bile, iyi bir düzen tesis etmeden önce, askeri şehirden katiyen geçirmemeli ve hele mümkün olursa ilk gün, içine sokmamalıyız. Kıtalar, daha sonra şehre, eskiden olduğu gibi, düzenli yürüyüşle -ve eğer varsa- mızıkası başta olarak ve kollar, evvelce tayin edilmiş konaklarına yönlendirilerek girmelidir. Her halde, inzibat nöbetçi ve karakollarından önce, zapt edilmiş bir şehre, diğer hiçbir asker ayağı basmamalıdır, bunu gördük. Acaba Albay Hafız Hakkı Bey'den sonra gelecek birkaç asır değiştirecek mi? Onu da geleceğin tarihi kaydetsin.

- 30 -

ARAS VADİSİNDE NELER OLUYOR?

Aras güneyinde Ruslar pek çok kuvvetlendiler. Bir iki tabur piyade ve birkaç topla takviye edilmiş bulunan Süvari Tümeni Komutanı Yusuf İzzet Bey, bütün gayretine, himmetine rağmen karşısındaki Rusları geriye süremiyordu. Hâlbuki Yusuf İzzet Bey, Aras kuzeyine geçerek Horum'daki Rus sol kanadını ve gerisini vuracaktı. Bir gün sonra anlaşıldı ki Rusların, Aras güneyindeki 3 kazak süvari alayından başka, 6 topçu bataryası ve 7 tabur piyadesi bulunuyordu. Ruslar, burada, günde ancak bir adım geri atılabiliyordu...

11. Kolordu -işgal ettiği cephenin genişliği dolayısıyla- karşısındaki Rus kuvvetlerine ancak zayıf taarruzlarda bulunabiliyordu. 9. Kolordu'nun Koşa doğusundaki Koziçan Tepesi'nde yancı olarak bıraktığı 17. Tümen'in müfrezesini, 11. Kolordu'nun 32. Tümeni değiştirdi, bu kolordunun cephesi elbette daha çok zayıflamıştı. Bununla birlikte "*taarruz et, çevir, baskıda bulun!*" tarzında Galip Paşa'ya yağdırılan emirler, sivrisineğin vızıltısı gibi geliyordu. Galip Paşa, zaten *kös dinlemiş*, tecrübeli bir komutandı. Bundan başka, Enver'in ne kumaş olduğunu en iyi bilen bu kişiydi.

Bununla beraber, 11. Kolordu Ruslara iyice yapışmıştı. Ruslar çekildikçe 18. ve 34. Tümenler de peşini bırakmıyordu. Lakin düşman Başkomutanı General Baratov vaziyeti derhal anladı ve 23 Aralık günü ihtimal ki kuzeye toplayacağı

kuvvetlerin çekilmesini örtmek için iki kuvvetli alay ile 11. Kolordu'ya taarruz ederek, cephedeki 18. ve 34. Tümenlerimizi geriye attı. Özetle ne Süvari Tümen'imiz ne de 11. Kolordu Rusların Aras havzasından Sarıkamış ve Yeniköy yönlerine istedikleri kadar kuvvet çekmelerine engel olamıyordu.

Böylece, Rusların Aras güneyine topladıkları ve kuvvetli topçu ile takviye ettikleri büyük müfrezenin maksadı, yalnız Yusuf İzzet Bey'in çevirme teşebbüsünü durduraktan ibaret olmasa gerektir. Gerçekten, eğer Aras kuzeyinde 11. Kolordu'nun şiddetli taarruzları olmasaydı, Aras güneyinden Rusların Köprüköy istikametine şiddetli bir taarruzla yürümek için, bu büyük müfrezelerini daha çok kuvvetlendirmeleri ihtimal dışı değildi. Yani Sarıkamış manevrası esnasında 11. Kolordu ile Süvari Tümeni'nin hizmeti, şeklen görünmediğinden çok büyüktür.

Ştanke Bey Müfrezesi:

Arhavi'den Çoruh vadisine yönelen müfrezenin yapacağı önemli vazifeler vardı. Artvin'den *Koniya-Olur* istikametiyle pek yüksek ve çetin dağ yollarından cebri yürüyüşlerle yaklaşık 90 kilometrelik bir mesafeyi aşacak olan bu müfreze, mutlaka 24 Aralık'ta Oltu'ya veyahut bir kısmıyla Oltu'ya gelirken diğer kısmıyla -kaçan Rus ordusunun geri çekilme hattını tutmak için- Ardahan istikametiyle ve günde 30-40 kilometre almak üzere Kars'a gitme emrini veriyordu.

Evvelce de arz ettik ki bu âlemde işler, emirleri ve temennileri değil, kendi tabii yollarını takip ederler. Ştanke Bey ne Oltu'ya yetişti ne de Kars'a girebildi. Zaten, ortalıkta kaçan, Ruslar değil, bu küçük komutanların gurur ve büyüklük sıtmasına tutulmuş olan akıllarıydı.

Askerî harekât ve kumandayı ilgilendiren işlerde Enver ile Hafız Hakkı, hâlâ gururdan ayrılamıyor ve nüfuz yarışı modasından kurtulamıyorlardı. Liman Fon Sanders'in "*Enver'in Kurmay Başkanı*" hitabıyla alay edilmeye layık gördüğü Bronzart Paşa ile Feldman, bununla beraber, Köprüköy'den itibaren bütün mesailerini, 3. Ordu'nun bu geniş çevirme harekâtını parlak bir neticeye ulaştıracak surette karar aldırmaya ayırmışlardı. Verilen karar pek açıktı. 9. Kolordu Çatak'tan, 10. Kolordu Oltu üzerinden sağa dönerek, *Kötek-Yeniköy* istikametleriyle Horum'daki Rus ordusunun gerisine düşecekti ve bu hareket hakikaten başarıyla sonuçlanabilirdi. Enver de bu fikirdeydi ve 22 Aralık sabahından 24 Aralık akşamına kadar gelişen olaylar, Başkomutanlık kurmaylarını, kabul edilen kararlarında sabit bırakacak suretteydi. Fakat Hafız Hakkı'ya söz dinletmek mümkün olmadı. Hafız Hakkı, Ordu'nun her emrine bir teklif ile karşılık verdi. Ordu "*9. Kolordu'nun Kötek, 10. Kolordu'nun Bardız istikametine yürümesi...*" kaydıyla, 24 Aralık akşamının hedeflerini tayin etmişken, Hafız Hakkı daha 21 Aralık'ta Enver'e, "*Ben Ziyarettepe'den doğuya baktım; Çatak taraflarını karlı gördüm, 9. Kolordu Soğanlı'ya çarpacak, bunun iyisi bu kolorduyu da Oltu-Ardahan istikametinden yürütmektir...*" telgrafnamesiyle itiraz etmiş ve *Genelkurmay İkinci Başkanı olduğunu unutturmamak için olsa gerek*, ordunun harekâtına dair şahsi fikrini açıklamıştı. Tortum'daki Ziyarettepe'den, kuş uçuşu, tam 50 kilometre uzak bulunan Çatak doğusundaki dağların yolları -hele karla örtülü olurlarsa- dürbünle keşif edilebilir mi? 50 kilometre demek iki günlük yol demektir. 9. ve 10. Kolorduların, Oltu'dan sonra Novoselim mıntıkasına gitmek için geçmeye mecbur kalacakları dağların, Çatak Dağı'ndan alçak olacağını farz ettirecek bir sebep de yoktu.

24 Aralık günü için Başkomutanlık Vekâleti, 9. Kolordu'yu Bardız'a ve 10. Kolordu'yu sağ kanadıyla Bardız Deresi

üzerinde bulunan *Kop* istikametine yöneltmek istedi. Yani Enver'in kurmay heyeti, yine esas maksadı biraz daha kuzeyden elde etme arzusunu takip etti. Fakat Oltu'da bütün bir kolordunun iki Rus alayını mağlup etmiş olmasından dolayı, zevk ve neşeye bir türlü doyamayan genç kolordu komutanı, pek çok hoşlanmadığı Abdülkerim Bey'i 32. Tümeni ile *Kop* istikametine yönelttikten sonra, kendisi “*Yarın Ardahan cad-desiyle taarruza devam edeceğim.*” diyerek, Ardahan istikametine yürüdü. Size sorarım: “*Taarruza devam edeceğim.*” ne demektir? Koca bir kolordu, yarısı dağılmış bir Rus tugayı ile günlerce uğraşmak için mi buralara kadar getirildi? O halde Aras Vadisi'ne tahsis edilmemekte ne anlam vardı? Fakat işte Albay Hafız Hakkı Bey taarruza devam edecekti, çünkü bu eğlence hoşuna gitmişti... Şunu önemle kaydedelim ki Narmen ve Oltu istikametlerinde 22 ve 23 Aralık günleri muharebelerinde, 10. Kolordu, pek çok subay ve er feda etmişti. Hatta 23 Aralık akşamı Oltu'dan Enver Paşa'ya yazdığı bir raporda, Hafız Hakkı Bey, Erzurum'dan veya başka kıtalardan kendi taburlarına bir miktar subay vermesini rica etmişti. Hâlbuki biz işin henüz besmelesindeydik (başındaydık). Şimdi “*bunlar askeri, ceplerindeki kumar parası gibi sarf ettiler...*” demeye hakkım yok muymuş?

24 Aralık'ta, büyük kısmıyla Çatak'tan hareket eden 29. Tümen, Norşin'e kadar takip ettiği yayla yolları üzerinde, bir gece önce oradan geçen öncüsünün derelerde, yamaçlarda donup kalmış erlerini toplaya toplaya, Bardız istikametine ilerledi. Bu tümen Norşin'e yaklaşırken, öncüsü olan 85. Alay'ın hemen güneyinde, Bardız'ı perdelemeye uğraşan bir düşman müfrezesi ile muharebede olduğu görüldü. Fakat yürüyüşünü ertelemeksizin, öncüsünün zayıf bir taarruzu ile düşman müfrezesini kovdu, hududu geçti, Bardız'a girdi. Bir alayını, Bardız'ın sonlarına, ileri karakollarına sürdü.

29. Tümen'i 17. Tümen takip ediyordu. Bu tümen ile Nor-

şin yaylasında gecelemiş olan bir subay, Çatak'tan sonra, dik yokuşla Norşin'e çıkıldığı zaman, tümenin şiddetli bir tipiye tutulduğunu, bölüklerin yolda tipiden ve susuzluktan yarı yarıya dağıldığını ve geride kalan bir kısmının, tıpkı 29. Tümen öncülerindeki bazı erler gibi, dağ yamaçlarında kalıp donduklarını anlatmıştı.

(Bu mesele, görünüşte, gerek 9. Kolordu Komutanı ve Kurmay Başkanlığını ve gerek bu iki tümen karargâhını mesul tutturacak önemli bir maddedir. Ben, bir kelime ile bu sorumluluğun gerçekte kime ait olduğunu tespit ettirebilirim. Erlerin sırtında ince bir kaput, ayaklarında çarık vardı ve bunu Başkomutan Vekili ve Genelkurmay Başkanı ve Harbiye Nazırı olan Enver Paşa Hazretleri gördü ve bildi. Bilerek ve anlayarak ileri yürüyüş emrini verdi. Ayrıntılara ilişkin tedbirlerin sebebini tabur komutanlarından sormalıdır. Bölüklerin yürüyüş düzenlerinden, hatta alay komutanları bile doğrudan doğruya mesul olamaz.)

28 Tümen'in başına Pitkir'den itibaren Enver geçti, dağa taş çarptı. Zorla yürüttü ve teker teker yürümek bile mümkün olmayan karlı, buzlu yollardan koşarak sürdü, akşam basınca artık yürütemeyerek, Terpinekte bıraktı. Kendisi de -dikkat buyurunuz- beş on karargâh atlısını önüne ve bütün kurmaylarını peşine takarak, hiç bilmediği ve tanımadığı bu yalçın arazide, karanlıklar içinde, Bardız'a doğru başını aldı gitti. Eğer yol üstünde beş on fedakâr Rus tesadüfen bulunsaydı, bütün karargâhı canlı veya cansız kökünden koparıp atması işten sayılmazdı. Yol o kadar sarp bir boğazdan geçer ki... Karargâhta hiç kimse, bu geceki hedefleri olan Bardız'a bizim kitalarımızın varıp varmadığını bilmiyordu. Bardız'a girerken karşılarına iki Rus nöbetçisi çıksaydı bu karanlık gecede ne olacaktı? Bu pašalar, beyler nereye döneceklerdi? Ben size cevap vereyim: Enver mahvolurdu, geri dönemezdi. Mutlaka

beş on karargâh süvarisiyle Ruslara gece hücumu yapmaya kalkardı... Bununla beraber, bir köylü yolda kendilerine bizim askerin Bardız'a girmiş olduğunu müjdeledi.

Bu gün İd'den hareket etmiş olan Enver ve maiyeti tam 14 saat at üstünde yol tepmişlerdi. Karargâh geceleyin Bardız'a girdi. Karşıladık. Kendilerine yer gösterdik, beğenmediler. Bizi yerimizden kovdular, onlar geçtiler. Biz başımızda İhsan Paşa Hazretleri olduğu halde sokaklarda kaldık ve güç halle bir yer bulduk. Eğer gündüz olsaydı kolaydı. Bardız pek mükemmel bir köydü.

29. Tümen'in buraya varışından önce, cami olan kilisenin çan kulesinde şimdi bir Rus bayrağının dalgalanmakta olduğu görüldü. Halk, görünüşe nazaran kızaklara binerek kasabayı alelacele terk edip boşaltmıştı. Hatta kışlada yemek kazanları sıcak yemekleriyle bırakılmış ve evlerde pek çok yiyecek ve hububat kalmıştı.

Rus askeri ve yerli aramak üzere evlere giren bazı erler, buldukları erzaka hafifçe dokunmuşlardı. Bu tümenin güzide kumandanı Albay Arif Bey, derhal düzeni sağladı. Bununla beraber, ertesi gün ordu karargâhının bey ve paşaları, askerin yapmadığını yaptılar, Rus deposunu yağma ettiler; her biri, sırtına geçirmek için "yamçı" tabir ettikleri keçi kılından imal edilen kolsuz çoban paltolarından birer tane aldı ve hepimize de birer adet hediye edildi. Biz de kabullendik. İspat etmişiz, Soğanlı'da bu yamçılar olmasaydı biz de donardık. Nitekim erlerin yamçısı olmadığı için büyük bir kısmı donmuştu.

- 31 -

24 ARALIK GECE Sİ DURUM

Bir esirin ifadesine göre, düşmanın bir demir yolu koruma taburu Sarıkamış'ta; üç (*Türkistan olması muhtemel*) alayı Karaorgan ve Yeniköy'dedir. Narman ve Oltu'dan geri çekilen mağlup alayların döküntüsü, Ardahan vilayetindedir. Aras havzasındaki durum bilinmemektedir. Hamaslı Hafız (*bu diyarın en şık Türk'ü*) Yeniköy'de top görmüş.

Bizim durumumuz şudur: Aras güneyi ve kuzeyinden bilgi yoktur.

10. Kolordu'dan malumat yoktur. Bir gün evvelki ordu emri gereğince bu Kolordu, bugün 9. Kolordu'nun sol ilerisine, *Vartanik-Beyköy* hattına gelecekti ve bu suretle çevirme ordusu 20 kilometrelik bir cephe alacaktı.

9. Kolordu'nun 29. Tümeni Bardız'da, 17. ve 28. Tümenleri Bardız'a gelmek üzere yoldaydı. Bu vaziyete göre, Başkomutan Vekili yarın için ne gibi bir emir vermesi lazımdı? İşte mesele budur.

9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ve Kurmay Başkanı, bu satırların yazarı (*Yarbay Şerif Bey*), Enver Paşa'nın odasına çağrıldık. Bu güne kadar herkese meçhul kalan bu hatıra dikkatinizi çekerim: Gittik, bir müddet Karargâh Kurmay Subayları ile görüştük. Karşımıza çıkan Almanlar, bize, 10. Kolordu ile irtibatımız olup olmadığını sordular:

- Yoktur, cevabını verdik. Bronzart ekşi ve hiddetli bir suratla,

- Yoktur ne demek? Göreviniz değil miydi? buyurdu. Şu cevabı aldı:

- Efendim, biz bugün sabahtan beri yoldaydık ve İd doğusundaki Kızılkilise'den yola çıktık. 10. Kolordu'nun hangi yollardan yürümesi lazım geldiğini henüz burada öğrendik. Tek keşif vasıtamız olan süvari bölüğümüzü, dünden itibaren 10. Kolordu peşine gönderdik. Bu ana kadar ne bu kolordudan ve hatta ne de kendi süvari bölüğümüzden bir haber geldi.

Söylenecek daha çok şey vardı. Fakat askeri itaat kurallarına aykırı olurdu. Bu generale denilebilirdi ki: *"Bronzart, senin niye hiddetlendiğini ben anlıyorum. Enver'e çatamıyorsun, acısını bizden çıkarmak istiyorsun. Sen de anlarsın ki bu yolsuz ve yüksek dağların, kim bilir hangi buzullarında basacak bir adım arayan 10. Kolordu tümenlerine, bizden çok siz yakın geçtiniz. Yine senin maiyetindeki arkadaşlar diyorlar ki Hafız Hakkı emir dinlememiş, başını almış, tümenleriyle Ardahan istikametine saldırmış. Sen söyle, biz ne yapabildik. Bugün 14 saat at sırtında, Türk aşkına perişan düştükse kabahat benim mi?"*

Bu azarları hazmetmeye vakit kalmadan Enver Paşa'nın odasına çağrıldık. Odaya Bronzart ve Feldman da geldiler. Enver Paşa, şimdi alınan bilgi gereğince, Sarıkamış'ta Rusların bir iki bölüğünden fazla kuvveti olmadığını... Henüz 10. Kolordu'dan bir haber alınmamakla birlikte, Hafız Hakkı Bey'in gece gündüz yürüyerek, yarın Sarıkamış'a varacağına inandığını söyledikten sonra bizim düşüncemizi sordu. İhsan Paşa, pek normal ve yerinde bir ifade ile şu cevabı verdi:

- *Paşa hazretleri, bu akşam 29. Tümen'in sevincini kendiniz gördünüz, kuzu kızartıyorlar. 17. Tümen'in yarın öğleye kadar ulaşacağını ümit ederim. 28. Tümen'i ise bugün zat-ı devletiniz yürüttünüz. Buna nazaran, 9. Kolordu'dan şimdilik el altında 29. Tümen'den başka kuvvet yok demektir. Orduya*

yönelik harekâtın gerektirdiklerini bendeniz bilmiyorum, 10. Kolordu'dan bilgi yok, buyuruyorlar. Eğer yarın amacınız bir tümenin kuvvetiyle yerine gelecek olursa 29. Tümen harekete ve emre hazırdır.

İhsan Paşa'nın bu gece Enver'in karşısındaki hali, güç bir durumdu. Enver Paşa, yarın mutlaka Sarıkamış'a yürüyeceğini söylemekle beraber, bizden görüş soruyordu. Bu anda orduya yönelik görüş açıklamak, Enver'in hiç de dostu olmayan İhsan Paşa'ya düşmezdi.

İhsan Paşa'dan sonra Enver, Almanlara dönerek, değerlendirmelerini sordu. Harekât Şubesi Müdürlüğü vazifesini gören Feldman, iri ellerini birbirine dik ve eğik vaziyette masa üstündeki haritaya vurarak gayet ciddi, açık ve kesin bir ifade ile görüşünü, elbette Almanca olarak aşağıdaki şekilde izah etti:

- Düşmanın vaziyetinde büyük değişiklik yok. Dünkü bilgi, Rusların ağır bir surette kuzeye, Horum mevzilerine doğru çekildiğini söylüyor. Bizim esas kararımızı değiştirecek tek olay, 10. Kolordu ile 9. Kolordu'nun bu akşamki durumudur. 9. Kolordu henüz tamamıyla Bardız-Zakim doğu hattında bulunmuyor. 10. Kolordu'nun ise nerelerde bulunduğu meçhul. Buna nazaran karar: 10. Kolordu, Vartanik-Beyköy hattına gelinceye kadar 9. Kolordu Bardız'da bekleyecektir.

Enver, Kurmay Başkanı General Bronzart'a dönerek, fikrini sordu.

- Aynen Feldman'ın fikrindeyim. 9. Kolordu yarın Bardız'da toplanacaktır.

Bu fikirlerin hiç biri Enver'in hoşuna gitmedi. Hafız Hakkı Bey'in bizden evvel Sarıkamış'a gireceğine inandığını söyleyerek, 9. Kolordu'nun yarın 29. Tümeni ile Bardız'a hareket etmesini emretti ve bu esasa nazaran herkes görevinin başına

ayrıldı.

İşte bu büyük facianın başlangıcı olan 25 Aralık 1914 gecesi, Bardız'da, Enver Paşa'nın -Sarıkamış'ı Hafız Hakkı'ya kaptırmamak için- 9. Kolordu'ya verdiği ve ertesi gün de icrasını bizzat üslendiği, bu harekât emridir.

9. Kolordu, Koşa'dan hareketinin ikinci günü sabahı, tümenlerin sahra bataryalarını, Kolordu Komutanı Rüştü Bey aracılığı ve Ordu Komutanlığı'nın emrine uyararak, Oltu'ya göndermişti. Bir tabur piyade ile istihkâm bölüklerimiz, sahra bataryalarına eşlik ediyordu.

Arz ettiğim gibi, ilk zamanlarda 3. Ordu'nun bu çevirme manevrasının Narman bölgesinden icra edilmesinde, hem Bronzart ve Feldman hem de Enver Paşa ile Albay Hafız Hakkı Bey, esasen ortak görüşteydi. Lakin uygulamaya geçilince evvela Hafız Hakkı, daha sonra Enver, Almanlardan tamamen ayrıldılar. Yapılacak iş, sağlık değil, pek basitti. Oltu ve Narman istikametlerini perdeleyen düşman kuvvetini, kendi büyük bölümü ile birleştirmemek esası üzerine yapılacak tarruz için, iki kolorduya değil, bu kolorduların en çok birer tümenini kullanmak ve düşman bu defa Oltu kuzeyine atılınca, oralarda bir kanat müfrezesi bırakmak yeterliydi. Bundan sonra, 9. Kolordu *Çatak-Hamas Yaylası* hattında, 10. Kolordu *Bardız-Norşin* hattına gelinceye kadar beklemeli yahut 9. Kolordu ileri harekâtında daima kısa konaklar yapmalıydı. Eğer 10. Kolordu, Oltu'dan kuzeye gidecek yerde, güneye, Rus Narmanı üzerine geriye gelmiş olsaydı, bütün hudut boyunca mevcut olan Rus kordon yollarından pek mükemmel bir surette istifade ederek, *Oltu-Toprakkale-Tecirek-Dağgir-Terpinek-Akkilise* yoluyla, iki günde, yani en geç olarak 25 Aralık akşamı Bardız'a erişmiş bulunurdu. Oltu ile Bardız arası hudut yoluyla 50 kilometredir. Oltu'dan Rus Narmanı'na kadar olan

yol, savaş ilanı gününden beri Ruslar tarafından kullanıldığı için işlek bir araba yoludur. Toprakkale'den Akkilise'ye kadar, kordon yolları üzerinde ancak bazı dik meyillerin düzeltilmesi lazımdı. Akkilise'den sonra bizim Hamas kordonuna ve Bardız'a kadar yol dere boyunca gider ve araba geçmesine müsait düz bir yoldur. Demek ki az bir yardımla, bütün sahra bataryalarını Bardız'a getirmek bile mümkün olurdu.

Üç tümenli bir kolordu bir tek yoldan yürütülür mü, itirazı yapılabilir; yürüttüler! Çünkü arazi hakikaten geçit vermez dağlık arazidir. Kışın bu bölgede her tümen için bir yol bulma imkânı yoktur. Bulunsa bile, iaşe naklini kolaylaştırmadan başka maksatları temin etmeleri şüphelidir.

(Başka maksat dediğim, kolordunun yürüyüş yolu uzunluğunun –tümenler birbirini takip etmeleri haline göre- üç günlük mesafeden- tümenlerin eşit yollardan ayrı ayrı yürümeleri ile alacakları yolun takdirindeki- bir günlük uzunluğa indirme amacıdır. Eşit yollar arasında irtibat için enine istihkâm yolları mevcut olmasa neye yarar? İşte 10. Kolordu, sözde ayrı ayrı iki yoldan yürüdü. Fakat aşağıda verileceği şekilde bunun pek büyük sakıncaları meydana çıktı. Gerçekten Oltu-Kop üzerinden yürüyen 32. Tümen, Ersinek-Beyköy istikametinden yürüyen kolordu, büyük kısmı ile hiçbir zaman birleşemedi.)

Oraları gezenler tasdik ederler ki geçiş zorluğu, dağların yüksek olmasından çok, yamaçların dik ve yalçın bulunmasından ileri gelir. Soğanlı Dağlarından Karadeniz'e kadar bütün hudut bölgesinin tabiat yapısı böyledir. Bu sebepler çerçevesinde, bir kolorduya ancak bir yol tahsis edilse bile, bununla yetinmek ve gereken tedbirleri ona göre almak makul ve mantıklı olurdu, kanaatindeyim. Zaten hem Narman ve Pitgir hem de Kale Boğazı mıntıkasının hudut taburları el altındaydı. Hatta biz, 9. Kolordu tümenlerine kılavuzluk ettir-

mek üzere, bu taburlardan 20 er getirmiştik. Bilinmeyen arazide harita -özellikle bizim o zamanki haritamız- yardımına en son müracaat edilecek rehberdir.

Eğer 9. ve 10. Kolordular 25 Aralık'ta esas kuvvetleriyle Çatak-Bardız hattında bulunsaydılar, Rusları bir gün sonra *Kesmesor-Yeniköy* hattının güneyinde muharebeye mecbur etmek mümkün olacaktı. Zaten düşünülmüş ve harekâtın başlangıcında kabul edilmiş olan plan da buydu. Lakin merhum Hafız Hakkı Bey'in, pek doğru bir isim bulamadığım kaba kuruntusu ve bilgiden uzak kalmış olan kısır strateji anlayışı, bakışlarını önemli işlere çevireceği yerde, yanlış haritaların çifte çizgili yollarına diktirdi. Enver ise böyle işlerde pek halden anlamaz ve çok kıt anlayışlıydı. Başkomutan Vekili Enver Paşa, ilmî değeri bakımından, Harp Akademisi aday sınıflarında tanıdığımız yetenekli, çalışkan ve arkadaşlarıyla denk olan Enver Efendi'den çok farklıdır. Bir Başkomutan, kabul edelim ki genç bir kurmay subaydan çok fazla kitap okumamıştır. Her halde çok fazla tecrübe ve olay geçirmiştir. Zaten her ilmî düşünce ürünü -yani toplumun değeri ve her fen deney ürünü -keza toplumun üretimi değil mi? Enver, sonraları, Trablusgarp'taki işleri kendi dehasının eseri kabul ederek, nefesine layık olmadığı kıymeti vermişti. Edirne ile ri harekâtından önceki çıkarmalarda kırdığı potları da Fethi Bey pek geç olarak yüzüne vurmuştu. Sözün kısası, Almanya İmparatoru'nun ve İstanbul Büyükelçisi'nin siyasi desteğini kendi dehasına mal ederek, şıarmıştı. Ve işte bu günlerde en çok bir süvari yüzbaşısı cüreti ve kafasıyla, başımıza başkomutan olarak çıkmıştı. Eğer Enver'de zerre kadar akıl ve idrak, bir o kadar da vicdan ve insaf olsaydı, kendine "*ben kimim? Ne yapıyorum? Şimdiye kadar hangi muharebe veya manevralarda kıta komutanlığı ettim? 1877-78 savaşında, bu savaş alanında Gazi Muhtar Paşa'nın idare tarzını inceledim mi? Karşımdaki düşman komutanları nasıl adamdır?...*" diye sorar ve cevap bulamazsa bilenlere sorardı ve şu cevapları alırdı:

Kurmay Subay Adayı
Mülazım-ı Evvel Enver Efendi

1) Ruslar çok tedbirli hareket ediyorlar. Bunu bir aydan beri geçen tecrübelerle anladık. Hafife almamalı.

2) 10. Kolordu tümenleri çok uzak yerlerden geldiler ve derhal ileriye sürüldüler. Mevsim ve memleket sert ve fakirdir. Her tümen kendi kollarına kavuşmalı, birkaç gün istirahata imkân yoksa bari kısa kısa konaklar yapılmalıdır.

3) 9. Kolordu bu iklime ve bu düşmana aşınadır. Lakin bundan bir ay evvelki gibi zinde, gücü kuvveti yerinde değildir. Bu kolordunun tümenleri de kısa menziller yapmalı ve döküntüsünü her akşam toplamaya imkân bulmalıdır. “Çete yazıyorlarmış!...” diye Lazlar Artvin’e, Narmanlılar Kale Boğazı semtine kaçıyor.

4) Strateji harekâtındaki baskın demek, varılması istenen, hatta düşmandan yarım gün, bir gün, bir süre önce varmak demektir. Yoksa mahalle baskını yapar gibi, düşmana hiç görünmeden hemen yanı başında zuhur etmek değildir. Çok, pek çok acele ediyorsunuz, karargâhınızın ekmek sepeti bile

size yetişemiyor... Altı tümen karlı, buzlu yollara düşmüş, *“Başkomutan’ın emrini yerine getirelim, mahcup olmayalım, sorumlu kalmayalım...”* kaygısıyla kendinden geçmiş, güçsüz ve perişan koşup duruyor... Döküntüler toplanmazsa, ağırlıklar yetişemezse, gönüller mutlu olmazsa; yarın elinizin altında bulacağınız altı tümen değil; aç, yorgun, cephanesi bitmiş, altı düzenli bölüktür.

5) Emrinizdekilerin itimadını kaybetmemeye çalışınız. Türk askeri zannettiğiniz gibi budala değildir. Etrafına bakıp da *“ben bu gidişten bir şey anlamıyorum!”* dedi mi sizden yüz çevirir ve sizden iyi bir komutana rast gelinceye kadar bağımsız hareket eder. Askerin bu tür bağımsızlığı tehlikelidir.

6) Çok düşününüz. Bana kalırsa işi kurmaylarınızın kararlarına göre sevk ediniz...”

Bununla beraber, Enver bu kadar söz dinleyecek bir adam olsaydı zaten bu devlet harp felaketine sürüklenmezdi.

- 32 -

25 Aralık 1914 günü için Başkomutanlık Vekâleti'nin verdiği emir özetle aşağıdadır:

Emrin birinci maddesi, son bilgilere göre, 10. Kolordu'nun Narman, Oltu Muharebelerinde düşmandan ele geçirdiği top ve mitralyözlerle aldığı esirleri belirliyordu. Bundan maksat askeri ve kıta komutanlarını şiddetli harekete teşvik etmektir. Diğer maddelerine nazaran 9. Kolordu, 29. ve 17. Tümenler ile 29 Aralık sabahı Sarıkamış'a yürüyecek ve şehri işgal ettikten sonra, güneydoğudaki sırtları ve Kötek ile Mecingerd'den gelen yolların geçitlerini tutarak, savunma düzeni alacaktı. 28. Tümen ise Bardız'ı işgal ederek, Yeniköy'den gelen istikametlere karşı örtecekti. Bu emirde, 10. Kolordu'nun yalnız Sarıkamış istikametine yürümesi ve bu maksat için alacağı tertibatı bildirmesi ve Süvari Tümeni ile 11. Kolordu'nun kendilerine evvelce verilmiş olan emre göre hareket etmeleri belirtiliyordu. Başkomutan Vekili, Bardız'dan yarın saat 10'da Sarıkamış'a hareket edecekti. Orada ancak 26 Aralık'a kadar kalmayı düşünüyordu.

25 Aralık sabahı berrak ve soğuktu. 29. Tümen sabahleyin saat 7'de hareket etti. Yol dik bir yokuşla önümüzde yüksek ve harap, gayet iri bir kale duvarı manzarası ile duran Bardız yaylasına çıkıyordu. Yolda, 29. Tümen'in 85. Alayı ileri karakoldu. Öncü, 86. Alay ile dağ topçu taburundan ve Tümen Süvari Bölüğü'nden meydana gelip *Yayla-Akmezar Dağı kuzeyi-Malakan Komu* istikametiyle giden yolu takip edecekti.

Öncü kendi hizasını geçince, 85. Alay, karakollarını topalayarak büyük bölüme katıldı. Bardız Yaylası'na vardık.

Önümüze geniş bir kar ovası çıktı. Arazi güneye ve doğuya doğru yükseliyor ve güneyde yüksek ve karla örtülü *Akmezar* ve *Çilhoroz Dağları*, korkunç bir vahşetle uzak görüşü sınırılıyordu. 29. Tümen Komutanı Albay Arif Bey, kendi yanına Bardız'dan bir kılavuz almıştı. Kılavuz, öncünün gittiği yolun, esas Bardız-Sarıkarnış yolu ise de yoğun kardan dolayı, kışın terkedilmiş olduğunu söyledi ve Sarıkarnış'a Kızılkilise üzerinden dolaşarak gitmeyi tesviye etti. Arif Bey bu fikri o sırada yanında bulunan Kolordu Komutanı İhsan Paşa'ya danışarak izin istedi. Kabul cevabı üzerine, tümen öncüsünün önceki istikameti takip etmesi ve öncü kuvvetin büyük bölümünün, tümenin büyük kısmıyla Kızılkilise'ye dönmesi uygun görüldü.

17. Tümen Bardız'a gelmişti. Tümenin yola devam etmeyecek istirahata daldığını, o sırada bütün karargâhıyla yanımızdan geçen Başkomutan Vekili Enver Paşa, ağır bir tavırla İhsan Paşa'ya söyledi. İhsan Paşa, gayet hassas ve izzeti nefsi ilgilendiren meselede pek çabuk rencide olan bir kişi olduğu için, bu serzenişten çok üzüldü ve derhal sert bir emirle bir subay gönderdi. Telaş ve üzüntüsü asabına dokundu. Enver'in sözlerini ve davranışını hazmedemiyordu. En önemli bir harekât gününde, Kolordu'nun idaresini elimizden çıkarıp da Enver'in veya sorumluluğu bulunmayan maiyetinin keyfine bırakmak gibi büyük bir tehlike karşısında bulunuyorduk. Bu tehlikeyi bütün anlayışımızla diplomatlığımızla gidermeye çalıştık, başarılı olamadık.

Bu tehlike, her zaman her orduda ve her millette görülmüştür. Büyük karargâhların, kıtalardan daima uzak kalması bir asıl kural iken Enver zehirli bir sinek gibi gözümüze musallat olup duruyordu.

Öğleden iki saat kadar evvel, 17. Tümen, Bardız doğusunda ve yayla yolu civarında 29. Tümen'in arkasını alarak yola düzölmek için toplanmış, bekliyordu. Bu tümenin 49. Alayı,

yan yürüyüş zamanında, Aras havzasına giden dağ yolları istikametlerinde yancı müfrezeler halinde geride bırakılmıştı. Yolda gelirken, tümen kar fırtınasına tutulmuş ve bugün istirahat etmediği takdirde, döküntüsünü toplaması imkânsız hale gelmişti. 17. Tümen alayları, Bardız'a eksik mevcutlarıyla gelmişti. *(Kolordu komutanlığı bu hali bilmiyordu. Tümen komutanı böyle bir rapor göndermemişti. Daha sonra öğrendik.)* Enver Paşa ve maiyeti, 17. Tümen kıtalarının yanına geldiği sırada, Çilhoroz Dağı kuzeyindeki boyun noktasından ve dağ yamaçlarından piyade ateşleri gelmeye başladı. Dün 24 Aralık öğleden sonra, 29. Tümen Hamas'a doğru öncüsüyle yürürken, iki-üç yüz kadar Rus hudut erleriyle müsademe ederek, onları, Çilhoroz eteklerinden Yeniköy istikametine kovmuştu. Dün gece, bu düşman askerlerinden bazılarının bizimle teması korumak için dağda kaldığını ve şimdi bize ateş ettiğini sanıyorduk. 29. Tümen'in öncüsü de Akmezar Dağı eteklerinden piyade ateşi yemişti.

(Yan tarafımızda ortaya çıkan ve gittikçe gelişmeye başlayan bu düşman teşebbüsü bir taraftan, Bardız-Sarıkamış yolunun diz boyu bir kar tabakasıyla örtülü olup izin bile görünmemesi diğer taraftan, benim neşemi kaçırdı. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'ya, kolordunun büyük kısmı ile Kızılkilise'yi geçmeyerek Sarıkamış'a yarın yürümek üzere tümenlerimizi Bardız-Çermik-Kızılkilise bölgesinde toplayıp el altında bulundurmanın daha münasip olacağını arz ettim. Bilhassa 10. Kolordu'dan hala bir haber alınamadığını hatırlattım. İhsan Paşa, durumu ve kararını Kızılkilise'de Enver Paşa'ya arz edeceğini ve görüşümüze aynen katıldığını söyledi. Çilhoroz'dan top sesleri de geliyordu.)

Kızılkilise'ye yürüyen 29. Tümen, güç halle ve erleri iki-

şer ikişer yürümek üzere ağır bir şekilde ilerliyordu. Başkomutanlık Karargâhı ileriye geçerken bu yavaşlığı beğenmedi. Almanlar söylenmeye başladılar: “*En önde yürüyen bölükler dörderle yürürlerse karı çiğneyerek geridekilere yol açarlar.*” dediler. Hâlbuki kar çiğnemekle ezilmeyecek kadar çoktu. 29. Tümen, zaten ufak molalarından bile vaz geçerek, sabahtan beri diz boyu ve henüz sertleşmemiş kalın bir kar tabakasıyla uğraşıp duruyordu.

Tümenin öncü ucu Kızılkilise’ye vardı ve geçti. Yaylaya çıktıktan sonra, öncüler ile büyük bölüm arasındaki mesafe kısalmış göründü. Bu sebeple, büyük kısmı, öncülere mesafe kazandırmak için köyde mola vermişti. Bu esnada Başkomutan Vekili ve Karargâhı köye yetişti ve Tümen Komutanı Albay Arif Bey’e, kaba bir tavır ile:

- Niçin durdunuz, ne bekliyorsunuz? dedi.

Albay Arif Bey cevap olarak, yancıların, Kızılkilise’den pek uzak olmayan bir mesafede düşman süvarisi ile eğitim yapar gibi çatıştığını gösterdi ve şiddetli soğuşun etkisiyle, erlerin kendiliğinden dağılmasına imkân bırakmamak için, bir müddet mola vermeye lüzum gördüğünü söyledi. Zaten öncü taburuna mesafe kazandırma ihtiyacını da üstü kapalı olarak açıkladı.

Bununla beraber, bu günkü gibi soğuk bir havada, sıcak bir sobanın, sinirleri tatlı bir istirahate mazhar eden çekiciliğinin tesirinden ne Enver Paşa ne de sert maiyeti nazlanabilirdi. Hepsi, ocağa asılı duran et çorbası bakracından iştah açıcı dumanlar tüten bir açık kapıdan içeri girdiler ve beş dakika sonra, her birinin elindeki ekmek parçasının üzerinde, Kızılkilise koyunlarından birinin rasgele bir çomağı olduğu halde, birer birer evin dış kapısı eşliğinde görünmeye başladılar. Çok doğal değil mi? Gerçekten Kızılkilise tamamen boştu. Tüten ocaklardan, kaynayan tencerelerden, henüz bu gün boşaltıldığı anlaşılıyordu. Köy halkı, Bardız’da olduğu gibi buradan da kaçmıştı.

Biz 9. Kolordu karargâhı, boş bir evin sekisinde birkaç dakika istirahatın ardından, İhsan Paşa, kendi fikrini arz etmek üzere Enver Paşa'nın bulunduğu eve girmek üzereyken Enver Paşa çıktı, karşılaştılar. Hal hatır sormaya ve ağız açmaya vakit bırakmadan, Enver Paşa İhsan Paşa'ya pek hoş olmayan bir sima ve tavır ile:

- Hâlâ burada mısınız? Ne bekliyorsunuz! İleriye, kolun başına geçiniz. 29. Tümen'in yürüyüşünü hızlandırınız, dedi.

- Emriniz baş üstüne, Paşa Hazretleri!

İhsan Paşa ile bakıştık kaldık. Biraz ayrılınca bana:

- Hakaret ediyor, monşer... Durum göz önünde... Fakat Başkomutan'dır, ne emrediyorsa öyle yapmaya mecburuz... dedi. Tekrar yola çıktık.

Yeniköy-Bardız yolu üzerinde beliren tehlike büyümek üzereydi. Tekrar edelim ki o taraftan top sesleri de gelmekteydi. Enver Paşa "*Bizimkiler atıyor!*" dedi. Belki öyle zannediyor, belki de yalan söylüyordu. Enver Paşa ve kurmay heyeti, yol kolunun başına geçince, biz, 29. Tümen Komutanı Arif Bey ve karargâhı ile beraber öncüye doğru at sürmeye lüzum gördük. Bir müddet sonra, Enver Paşa ve karargâh heyeti öncüye geldiler, biz ve 29. Tümen Karargâhı uca doğru ilerlemeye mecbur olduk, aradan yarım saat geçmedi Başkomutan Vekili ve kurmayları -bir keşif kolu süratiyle- uca gelince artık bize gidecek yer kalmadı...

Enver ve kurmayları, yol kolunun ucunu da geçerek, ileriye, Malakan Komu istikametine at sürdüler. Orada, Bardız'dan itibaren yancı olarak çıkarılan 85. Alay'ın bir taburunu, bir düşman süvari kıtasıyla muharebe halinde buldular. Düşman süvarileri kovuldu. Bu esnada biz de 29. Tümen'in büyük kısmının başıyla Malakan Komu'na yetiştik, öğleden sonra saat 4 (16.00) idi.

Biraz geriye, tekrar Bardız'daki konuya dönelim: Enver,

karargâhı ile yaylaya çıkan yokuşa at sürmezden evvel, orada, yokuş dibinde, 17. Tümen'in öncüsünü teşkil eden 15. Alay'a rast gelmişti. Bu alay, 28. Tümen'in ulaşmasına kadar Yeniköy yolunu örtme göreviyle sorumlu olmuştu. *Çilhoroz* tarafından kurşunlar yağmaya başlayınca, alay komutanı o istikamete bir keşif kolu göndermiş ve ardından takviye etmişti. Alınan habere göre, şimdi gelen kurşunları, kuvvetli bir düşman süvari keşif kolu atmıştı. Bizim keşif taburumuz, düşmanın bu keşif kolunun gerisinde, *Yeniköy* tarafından ilerleyen uzun bir piyade kolu ile mevziide bir iki top dahi gördüğünü bildirmişti. Enver bu raporu okudu, inanmadı. Kendi emir subaylarından birini de gönderdi. Bu emir subayı aynı haberi doğruladı. Fakat Enver... yine inanmadı, tehlikeye karşı gözlerini kapıyordu... Böyle olunca, Kızılkilise'de top sesi duyduğumuz sırada "*Bizimkiler atıyor!..*" dediği zaman, belki de bilerek öyle söylüyordu.

- 33 -

Malakan Komu, Karadeniz ve Hazar Denizi eğrilerini ayıran ve *Kozican- Sıçankale top yolu, Akmezar Dağı, Hüseyin Ağa Yurdu*'ndan geçerek gelen doruk çizgisinin bir boyun noktası yakınındadır. Bu noktadan sonra, biz tekrar Aras havzasına düşüyorduk. Bardız'dan gelen yol *Kızılkilise* yoluyla burada birleşir.

Bizden evvel boyun noktasına gelmiş olan Başkomutanlık Karargâhı orada bizi bekledi. Güneydoğudan Sarıkamış'a giden yolun geçtiği diğer bir boyun noktasının iki yanının düşman tarafından işgal edilmiş olduğunu ve boyunda top ve mitralyöz olması muhtemel bulunan dört karartı görüldüğünü tarassut ettik. Bu sırada, ordu emir subaylarından biri Enver Paşa tarafından yanımıza gönderilerek, Başkomutan Vekili'nin, 9. Kolordu Komutanı'na, karşıda görünen düşmana şimdi taarruz etme hakkındaki değerlendirmesini sorduğunu söyledi. 29. Tümen Komutanı Albay Arif Bey de bizimle beraber olduğu için, erlerin, diz boyu karı çiğneye çiğneye pek yorgun düştüğünü ve tümenin arkası alınıncaya kadar zaten akşam olacağını ve buna ek olarak; düşman kuvvetinin azlığı dolayısıyla yarın sabahleyin kovulmasında zorluk çekmeyeceğimizi ve sonuç olarak, bu gece 29. Tümen ile burada, Malakan Komu ile orman eteğinde kalma fikrinde bulunduğumuzu, emir subayına söyledik. Bununla beraber, Enver'in, kafasına koyduğu bir fikirden vazgeçmeyeceğini bildiğimiz için, önemini anlamaktan aciz kaldığımız bu hadiseyi tespit etme düşüncesiyle 9. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, halen hatıramda durduğu kadarıyla bir cep defteri sayfasına “*bu*

akşam 29. Tümen ile şimdi bulunduğu noktada, 17. Tümen ile Kızılkilise'de geceleme fikrindeyim” ibaresinde bir rapor yazıp imza etti ve Enver Paşa'ya gönderdi.

Saat akşamın altısı olmuştu. 29. Tümen öncüsüyle gelmiş olan dağ bataryalarından birine, Başkomutan Vekili mevzii aldirdı ve batarya, Binbaşı Feldman'ın emriyle 3.500 metre nişangâhıyla karşıda, boyun noktası tarafından görünen düşman üzerine bir mermi attı. Düşman cevap vermedi ve zaten bizim mermi gözlenemeyerek, önümüzdeki arazide karlara gömüldü. Düşmanın mevziindeki karartıların top olmadığına karar verildi. Fakat bizim taarruz edeceğimiz de gereksiz yere atılan şu bir iki topla düşmana haber verilmiş oldu. Bu meseleye dair, Topçu Binbaşı ve Dağ Taburu'nun Komutanı Ahmet Hamdi Bey'in anlattıklarını şuraya aktarıyorum:

“ Bana Enver Paşa ulaştığı zaman, ben dürbünle uzakta boyun noktasında görünen karartıları teşhis etmekle meşguldüm. Enver Paşa, Almanlarla konuşuktan sonra bana “Şurada bir bataryanıza mevzii aldırınız ve karşıdaki düşmanı dövünüz.” dedi. ‘Olmaz!’ dedim. Piyademiz ilerledi, düşman çok uzakta, hem mermi yetiştiremem hem de Allah muhafaza etsin, kendi piyademizi vururuz, Paşa Hazretleri!’ dedimse de anlatamadım, tekrar emir verdi. Ben tekrar itiraz ettim. Fakat, hem Enver Paşa'nın hem de maiyetinin yüzlerinin değiştiğini görünce aklım başıma geldi ve bir Başkomutan karşısında bulunduğumu düşündüm, emrettikleri yere bataryayı getirmesi için komutana emir verdim.”

Gurubdan sonra gece taarruzu başladı.

Bir tek topa mevzii aldiran Başkomutan Vekili, şimdi de birkaç bölüğün, karlı bir yamaçtan Soğanlı yaylasına gece hücumu yapmasını düzenlemekle meşguldü. Bu andan itibaren artık, 9. Kolordu Karargâhı fiili olarak komutadan düşürülmüştü. Kolordu'nun kumandası orta malı olup kaldı. Enver,

Bronzart, Feldman ve hatta Goze; toplara, alaylara, bölüklere istedikleri gibi emirler verdiler ve bu emirlerden, bir çok zaman, kolordu karargâhı değil, tümen komutanlarının bile bilgisi olmazdı.

Gece hücumu güneşin batışından sonra başladı. Gece yarısına kadar devam etti. Bu hücum için *cepheden* 86. Alay'ı görevlendirdiler. 29. Tümen'in iki alayı ise soldaki ormanın içine geçerek yaylaya çıkacak, Rusların sağ kanadını çevirecek ve Sarıkamış'a yürüyüp işgal edecekti. Herkes, Sarıkamış'ı, hücum edilecek tepenin hemen arkasında zannediyordu. Çünkü elimizdeki 1:200.000 ölçekli haritada, *Oltu paftası*, kötü şansa mahkûm bir hattat kalemi, kitabe kenarında birkaç yolun birleştiği bir noktaya, haritanın diğer yazıları cins ve nispette *Sarıkamış* ismini oturtmuştu. Gerçekte Sarıkamış 8 kilometre kadar daha uzaktaydı.

Komşu bir paftanın yakın bir mevkiini -yolların nereye gittiğini göstermek amacıyla- haritanın kitabe çizgileri içine yazmak, bazı ülkelerin topograflarına göre bir kuraldır. Fakat yazının cinsi, metindeki yazılar cinsinden mutlaka başka türlü seçilir. Bizim yazıları ayırmak adeta bir ihtisas meselesi olduğu için, bazen hizmet ve fayda yerine, zarar verme sakıncasını dikkate almak gerekir.

Cepheden yürüyen bölükler vaktinden evvel meydana çıkarıldılar. Bu sebeple çok kayıp verdiler. Bu feci sona sebep olan, Enver Paşa'nın acelesi, merakı oldu.

Bu noktayı izah edelim: Bölükler ileriye yürüdü, Enver Paşa avcıyı adım adım takip etti. Elbette biz de beraber. Almanlar, Başkomutan Vekili'nin, böyle geceleyin bir avcı hattı peşinde nerelere kadar sürükleneceğini anlamayarak bir müddet sessizce takip ettiler. Fakat bu gidişin sonunun gelmeyeceğini en sonunda anlayan Bronzart Paşa, Enver'in yanına sokuldu ve uygun şekilde, beklemek gerektiğini hatırlattı. Feldman daha açıkça söylemeye başladı. Karargâh heyeti de

hücum icra edilecek sırtın beriki yamacında, kurşun menzili içinde, yol kenarında yere çöktü. Hava soğuktu. Saatler çok uzun olarak geçiyordu. Beklemek, Enver yaratılışında bulunan adamlar için en güç bir şeydi. Enver Paşa birkaç defa “Hâlâ sırta çıkamadılar mı?” sorusunu tekrarlardı. Mademki henüz tüfek patırtısı yoktu, hâlâ çıkamadıkları anlaşılmaz mıydı?

Fakat Başkomutan Vekili sabredemedi. Karargâhında, Binbaşı Nuri Bey’e, birkaç atlı almasını ve düşmandan ateş yiyinceye kadar, yol ile boyun noktasına doğru ilerlemesini emretti. Nuri Bey, dediği gibi birkaç atlı aldı, ileri yürüdü. Aradan 15-20 dakika geçmeden düşmandan ateş yedi ve hatta bizim bulunduğumuz yeri döven bu ateşin serpintisi, benim binek atımı da öldürdü. Beni bile öldürebilirdi.

Bu meçhul ve karlı dağların, heyulalar gibi korkunç ve karanlık ormanları içinde düşmandan ateş yemeye giden Nuri Bey, bu hareketiyle elbette düşmanı ikaz etmiş oldu. Ansızın bir şekilde, düşman tarafından Nuri Bey üzerine açılan ateşi, bizim avcılar kendilerine yönelik olarak algıladılar. Onlar da ateş açtılar. Hâlbuki hücum süngü ile icra edilecekti. Bu delicesine teşebbüs, birkaç yüz kişinin canına mal olduktan başka, ne yazık ki bütün 29. Tümen’in, karlı ormanlar içinde dağılıp perişan olmasını da getirmişti. Çünkü orman, zannedildiği gibi ve akşamın loşluğunda görüldüğü gibi, düz bir sahada uzanmıyordu. Belki, gayet geniş bir yaylaya kadar, birçok uçurumlar, dereler, hendeklerle kesilmiş ve içinden iki üç saatte çıkılamayan karlı buzlu bir alandı. İşte 87. Alay ve daha sonra 85. Alay’ın bir kısmı bu kara parçasına atıldığı için askerler karlar içinde kalmıştı. Bu sebeple ve mecburiyetten dolayı, tümen komutanı Albay Arif Bey, bütün topçularını, ağırlıklarını, ertesi sabah kendisine (*Sarıkemiş’a girmemiz emir olunmamış mıydı ya?*) Sarıkemiş’ta iltihak ettirilmek üzere geriden gelen 17. Tümen nezdine terk etmişti. Bu tehir durumu, yalnız 29. Tümen’de değil, aynen, Ordu ve 9. Kolor-

du Karargâh ağırlıklarına da uygulanmıştı. Herkes, karargâh komutanlarına “*Bu gece Malakan Komu’nda kalın, yarın erkenden Sarıkamış’a gelirsiniz...*” emrini vermişti.

Doğrudan doğruya cepheden ilerleyen 86. Alay’ın ikinci taburu, düşman hattına sokularak süngü hücumuna atıldığı anda, sol yandan giden kuvvetin başındaki 87. Alay da mevziye yaklaşmış ve sağındaki 86. Alay’ın başarısını tamamlayarak mevziye dâhil olmuştu. Yani Başkomutan Vekili’nin emir ve tertibi, bu suretle, gece yarısına doğru yine yerine getirilmiş bulunuyordu.

Sol kanat gerisinde ilerleyen 85. Alay’ın, karlar içinde yorgun kalan taburları da ancak Tümen Komutanı Albay Arif Bey’in çabuk kavrayışı ve yardımı sayesinde ve onun şahsi kararı ile şu derin ormanların karanlık ve uçurumlu derelelerinin başından alınarak, sağa doğru sürülmüş ve yol denilen çizgi istikametine getirilmişti. Enver Paşa bunun farkına varmadı.

Bir iki bölükten ibaret olan düşman, yaylada mitralyözlerinin namlularını alıp, yalnız kızaklarını bırakarak geri çekilmişti. Geceleyin ne kadar mümkünse o kadar takip yapabilmişti. Düşman mevziine ilk dâhil olan 86. Alay’ın ikinci taburu, takibi çok ileri sürdürdü ve Türk kanının hararetini, düşman kanının serinliğiyle teskin etmeyi azmetmiş bir avuç kahraman, Çerkes Köyü’nün batısını örten ormanlı tepele-re kadar ilerledi. Lakin ordu, ihtimal ki Sarıkamış’tan can havliyle yetiştirilmiş olan bir kısım Rus kuvvetinin şiddetli ateşiyle açıkta karşılandılar. Tabur, subaylarından büyük bölümünü şehit ve yaralı verdi ve birkaç defa denediği hücumlarında başarılı olamayarak geriledi.

Gece yarısından sonra, Başkomutanlık ve 9. Kolordu Karargâhları da avcı hattının arkasında yaylaya doğru çıktı. Almanlar, Enver’in ne baş belası olduğunu asıl bu gece anladılar. Bronzart, ihtimal ki ömründe ilk defa, takım subayı gibi

avcı hattı içinde bulunuyordu. Hatta evvelce da arz ettiğim gibi, Feldman ile birlikte, Enver'e, bu kadar ileri sokulmanın, büyük karargâhlar için zararlı ve herkesçe bilinen bir kurala aykırın bulunduğunu da bir iki defa söylediler. Fakat dinleyen kim?

Mehtap karlı yaylayı aydınlatıyordu, ancak ormanların içi karanlıktı. Bu defa, İhsan Paşa, tekrar Başkomutan Vekili'ne müracaat etti ve hücumu yürüten alayın muharebe tesiriyle, yandan sokulan alayların ise pek derin ve karlı ormanı bütün gece kat etmenin güçlüğü ile yorgun düştüğünü izah ve tümenin birkaç saat istirahat ve toplanmasına müsaadesini rica etti. Enver Paşa, başka bir çözüm yolu bulamadığı için bu ricayı kabul etti. Hem Başkomutanlık ve hem de kolordu ve tümenlerinin karargâhları, orman içinde ateş yakarak sabahladı. Geceleyin 17. Tümen de yetişmişti.

Şimdi, keskin bir soğuk ve şiddetli bir tipi başladı ve Enver Paşa'nın acelesinden kaynaklanan faciayı tamamladı. Erler ayağındaki çarıkla diz boyu karlı orman yamaçlarını söktüremeyerek, geceleyen subayların gözünden kaybolmuş ve şurada burada dinlenmeye koyulmuştu. Bunların içinde ateş yakmaya muvaffak olanlar vardı. Fakat birçokları da orada ebedi bir uykuya dalmıştı. Yol boyunca, perakende olarak kıtasından geri kalıp da donup giden erler ile ormanlar içinde kalan talihsizler, gündüz olduktan sonra anlaşıldı ki tümenlerin mevcudunun yarısından bile fazlaydı. Yine bu erlerin bir kısmı, bin güçlkle geriye gitme yolunu bulmuş ve Kızılkilise'ye can atmıştı. İşte böyle 29. ve 17. Tümenler, düşmana kavuşmazdan evvel Enver'in şeytani, melun ve sefil bir hevesi uğrunda, gereksiz yere, hiç mecburiyet olmadığı halde, bir deneme uğruna mahvedilmişti.

Bu gece Enver bana, yaylaya çıkarken "*Bizim askerin gece hücumu yapabileceğini zannetmiyordum!*" demişti. Demek ki bu adam, kış ortasında, meçhul ormanlarda ve dağlarda gece

yarısı koca bir tümen ile kumar oynuyordu. Hâlbuki bu tümen, Azap Muharebelerinde ne kahramanca savaşmış; yine bu tümen, Bulgar hücumlarına karşı Çatalca'da ne fedakârca göğüs germişti. Tümeni, Bulgarlar ve Ruslar üzememişti; fakat Enver, didiklemeye, yemeye muvaffak olmuştu.

Bardız'da kararlaştırıldığı gibi, 25 Aralık harekâtı yalnız 29. Tümen ile yapılmıştı. Fakat şimdi şu uğursuz 25-26 Aralık gecesinde, bir yandan tümenin topları bırakılmayarak gece saldırısı için seçilmiş olması, diğer yandan keskin bir soğğun etkisiyle elden çıkmış ve derin bir kar tabakasıyla örtülü, kesik, ormanlıklı bir arazide her yana dağılmış, nereye geldiğini, nereye gideceğini geceleyin belirlemesi çok zor olan alayların, herkesten gelişigüzel emir alması, bu seçkin tümenin güzide komutanı Albay Arif Bey'i pek güç duruma sokmuştu. Bundan sonra -zannederim üç gün kadar bile- Başkomutanlık Karargâhı hiçbir Ordu Emri vermedi. 9. Kolordu Komutanı da tümenlerine hiçbir Kolordu Emri dağıtmadı. Her şey gelişigüzel, sözlü ve birbiriyle çelişen emirlerle idare edildi.

Biz, Enver Paşa'ya ordu emri için müracaat ettik: "*Bardız'da aldığınız emrin hükmü sona ermedi ki?..*" sözüyle karşılandık. Kolordu'nun harekât eksenini teşkil eden 29. Tümen'e de tıpkı aynı esas üzerine harekâta devam etmesini söyledik ve tümen komutanının Sarıkamış üzerine taarruz için düşündüğü düzeni, aynen kabul ettik. Düzenleme, 29. Tümen'in bir alayı ile yolu takip etmesini, diğer iki alayını soldan Sarıkamış'a yöneltmesini kapsıyordu. Biz bu sebeple geriden yetişen 17. Tümen'i de 29. Tümen'in solundan, yani *Sarıkamış* kasabası hedefine yönlendirdik. 28. Tümen yetişince sağ kanada, Kötek yolu istikametine hâkim sırtları elde etmeye tahsis olunacaktı.

Bu düzenleme 26 Aralık sabahı yapıldı. Karşıda belli başlı düşman kuvveti yoktu. Hatta bir kısım askerin gecedan Çerkes Köyü'ne doğru ilerlemesi, '*asker Sarıkamış'a girdi*' haberini

çıkarmıştı. 29 Tümen harekâta başlayınca Enver Paşa müdahale etti ve ilkten hem 29. ve hem de 17. Tümen'in Çerkes Köy-Kötek yolu istikametine sevk edilmesini emretti. Kendisine Sarıkamış'ın solda olduğunu gösterdik, 17. Tümen'i evvelki istikametinde bıraktı. Lakin 29. Tümen'i yine sağa sürdü. Enver Paşa'nın fikri, Albay Hafız Hakkı kumandasındaki 10. Kolordu'nun aynı günde Sarıkamış'a -bizim solumuzdan- yetişeceğini kuvvetli olarak zannetmesi esasına dayanıyordu. Hâlbuki 10. Kolordu'dan küçük bir iz bile olmadığı için biz bir an önce kasabaya girerek, demir yolu istasyonunu, telgraf ve telefon merkezlerini elde etmenin daha uygun olacağını düşünmüştük. Zaten Bardız'da verilen emir de böyle idi.

Harekât Enver Paşa'nın emriyle başladı. Kendisi yine rahat durmadı, karargâhı ile beraber avcılarının peşinden yol boyunca *Çerkes Köyü'ne* doğru ilerledi. Biz de elbette beraberdik. Çerkes Köyü'ne yolun inmeye başladığı kısımda ormanlar içinde ilerlerken, tam tepemiz üzerinde müthiş bir taraka ile şarapneller patladı: Bu anda Enver Paşa birdenbire neye uğradığını bilemeyerek, atını geriye çevirdi ve orman içine kaçtı, Almanlar ve diğer maiyet de beraber! İhsan Paşa yerinde kaldı, biz de kaldık. Bu İhsan Paşa'nın birinci intikamıydı. Almanların kaçıışı pek tuhafımıza gitti. Biz onlara bizden daha metin insanlar nazarıyla bakıyorduk.

Rusların, işte Sarıkamış'ta topçusu da vardı. 29. ve 17. Tümenlerin avcıları yaylanın ilerisini, güneydoğusunu sınırlayan ormanlardan ateşe tutuldular. Avcılar yorgun ve bitkindiler, muharebe başladı. Çerkes Köyü ve kuzeyindeki taşlı tepede, Ruslar birkaç mitralyöz yerleştirmişlerdi. Bu mitralyözlerin ateşleri avcıları biçmeye başladı. 29. Tümen'in en sağındaki cesur 86. Alay, düşmanın kuvvetli piyade ateşine cepheden ve topçusuna yandan maruz kaldı. Burada bu alayın komutanı Ağâh Bey şehit düştü, alay ilerleyemedi. 17. Tümen, Sarıkamış istasyonuna kadar ileri atılmıştı. Bu tümenin solundan

giden 50. Alay, Rusların yandan karşı taarruzuna tutuldu ve perişan bir surette geriye atıldı. Bunun üzerine 51. Alay durmaya mecbur oldu. (*Bu tümenin 49. Alayı Bardız'dan ileriye geçememişti.*) 29. ve 17. Tümenlerden mevziye yalnız iki batarya yetişebilmişti. Geri kalan dağ topları yoldaydı. Sahra bataryaları zaten Oltu'ya gönderilmişti. Akşam bastı ve Sarıkamış ele geçirilemedi.

Bu, 26 Aralık 1914 Cumartesi günü, işte *Sarıkamış Meydan Muharebesi*'nin birinci günüdür. Bu meşhur günün olaylarını ben hatırımda kaldığı şekliyle tasvir ettim. Uzun bir yorgunluk, müthiş bir Soğanlı Dağı tipisi altında uykusuz geçen uğursuz bir gece, hepimizi -hele benim gibi bütün bedenî direnci, asabi bir ruhî mukavemetle sınırlı zayıf olan vücutluları- perişan etmişti. Biz, 9. Kolordu Kurmay Başkanlığı sıfatımızla bugün hemen hiçbir iş görmedik: Görecek iş bulamıyorduk. Bütün karargâh heyetini -yarın doğruca Sarıkamış'a gelme emriyle- geride bırakmıştık. 29. ve 17. Tümenler el altında, 28. Tümenimiz bize doğru yürüyüşteydi. En büyük vazifemiz, Aras vadisindeki 11. ve Oltu'dan nereye hareket ettiği hâlâ meçhul olan 10. Kolordu ile bağlantı kurmak olduğunu bildiğimiz halde, bunu hızlı bir şekilde başarmaya maddi imkân yoktu. Keşif ve irtibat vasıtası olarak elde ne varsa -tesadüften güzellik ve iyilik için niyaz ederek- kullanıldı. 10. Kolordu Komutanı'nın bizim karargâha irtibat subayı olarak bıraktığı zeki ve cesur Tahsin'i '*haydi git, komutanını bul, vaziyeti anlat!*' tavsiyesiyle geriden, *Kızılkilise* üzerinden *Vartanek* taraflarına yolladık. Yüzbaşı Suphi'nin kumandası altındaki Süvari Bölüğümüzü ele geçirir geçirmez, telgraf hattını tahrip ve düşmanın yardım kollarını gözetlemesi için Çamurlu Dağ'dan Kötek yolu istikametine gönderdik. Teğmen Tahsin görevini yerine getirecek kadar talihin lûtfuna mazhar oldu. Yüzbaşı Suphi ise bu yüksek dağların derin kar tabakasını yarmaya, zayıf atlarında kudret bulamadı ki yola

kadar insin de telgraf tellerini tahrip etsin. 11. Kolordu ile aramızda doğrudan doğruya düşman ordusu bulunduğu için, irtibatı Bardız-Narman-Köprüküy üzerinden sağlamak üzere, Ordu Karargâhı'nın olağan tespitine bıraktık. Tümenlere bizzat Enver Paşa ve maiyetinin verdiği emirleri saati saatine toplayıp da '*âdet yerini bulsun!*' için emir vermek, bizim olmayan ve bizden doğmayan fikirler ve değerlendirmelere aynen katılmak demek olacağı için bunu da yapmadık ve zaten yapamazdık.

Tümenlerle, böyle meydan muharebesinin en önemli olan birinci gününde, kolordu komutanının gerektiği gibi irtibatla ve münasebette bulunmaması, esasen üzücü bir mecburiyetten doğmuşken, ordu ve kolordu karargâhlarında işlerin ne şekilde cereyan ettiğini o gün elbette bilmeyen ve anlayamayan tümen ve alay komutanları, zihinlerinde Kolordu Komutanı İhsan Paşa'yı ve Kolordu Kurmay Başkanı'nı elbette itham ettiler. Bu komutanlar görünüşte haklıydılar. Lakin gerçek durumda İhsan Paşa'nın vaziyeti bu ithamı haksız bir itham olarak kabul ettirmeye kâfiydi.

Bir hatıra, ne de olsa yine bir belge ile doğrulanmaya ihtiyaç duyar. İşte bu sebeple ben, bu günkü muharebenin en önemli uzvu olan 29. Tümen'e mensup muhterem bir zatın, muharebe meydanından, Sarıkamış karşısında, ihtimal ki geceleyin tümenimizi dumanlı bir çam ateşinin alevlerinden yakalayabildiği dalgalı ve oynak ışık huzmeleri yardımıyla, kaçak bir cep defterine o günkü kurşun kalemle yazdığı hatıra sayfasını, bizim bu gün bütün meşakkatlerine, zahmetlerine, yoksulluklarına rağmen yine büyük bir özlemle andığımız şu yedi sene önceki karlı, buzlu, fırtınalı fakat şerefli muharebe gecelerinden birinin canlı, riyasız ve sadık şahidi olmak üzere aynen yazıyorum.

Sibirya'nın beş senelik esaret hayatının, her gizli yaprağı arayan, bulan, yırtan, baskı fırtınalarından kurtarılabilmek için

kim bilir hangi köşelerde, bucaklarda, parke döşeme tahtaları altında gizlenmiş olan bu kıymetli hatıra defteri sahibiyle beraber, yaklaşık bir sene önce firar yoluyla Kırgız çöllerini, Hazar Denizi sahillerini, Semerkandları, Taşkentleri ve tekrar bütün Kafkasya'yı baştanbaşa aşarak, İstanbul'a can atmıştı. Sarıkamış vakasına bundan canlı şahit ve Sarıkamış kitabına bundan güzel ve düzgün bir sayfa bulunamaz. İşte bu altın sayfalardan 25 ve 26 Aralık'a ait iki günlük kayıtlar:

“25 Aralık Cuma - Bardız yaylasından saat 9'da öncülerle hareket etmek üzere Y 86 ve Y 87 ile topu Y 17 T 2 ve sıhhiye bölüğü saat 7'de Bardız'dan hareket ve yaylada toplandılar. Y 86 ve topu Y 17 T 2 ile Süvari bölüğü öncü olmak üzere yürüyüşe başlandı.

Sırtlara çıkıldığı vakit kar çok olduğundan, kılavuz Kızılkilise yolunu seçmek lazım geldiğini söyledi. Kolordu Komutanı da geldi. Balueska yayla yolunda Y 86 T 3 yancı bırakılarak, esas kol ile Kızılkilise'ye yöneldi. Kızılkilise civarında mola verildi. Başkomutan geldi, kolordunun ilerisinde uzun keşif kolu olmadığı gerekçesiyle eleştiride bulundu. Öncü süvarisi Malakan Yaylası civarında süvari ateşine uğradığı gibi, geri-deki tepelerde düşman piyade ve makineli tüfeklerinin mevcut olduğu anlaşıldı. Kolordunun fikri gece buralarda kalmaktı. Arkadan Başkomutan düşman kuvvetinin azlığı dolayısıyla ilerlemesini ve süngü hücumuyla mevziin zaptı emredildi. Malakan Yaylası'na saat 4'te gelmiştik. Emir ve karar, ancak saat 6'ya doğru uygulanmaya başladı. Ve bu sırada Başkomutan topçuya mevzii aldırarak atışlar yaptırmıştı.

29. Tümen'e verilen istikamet: Esasen yancılar taburu Malakan Yaylası'ndan Malakan tepesine yayılmış ve öncü taburu cepheden ilerlememişti. Y 86 sağda ve Y 87 solda Y 85 (bir kelime okunmuyor-Şerif Bey) yarı yarıya arazi üzerinden ve belirli bir istikametten hareket edildi.

Arazi karlı, yol yok, erler yorgun, arazi orman ve arızalı. Bin güçlkle yürüyüşe devam. Nihayet sol kol düşman cephesinin sol kanadına (sağ kanat olacak-Şerif Bey) geldi. Vakit gece yarısı olmuştu. Sağdaki Y 86'dan Allah Allah sesleri işitildi. Ve mevzii zaptettiği anlaşıldı. Y 86 dahi yürüyüşe devam etti. Fakat dere içinde ateş baskını aldı. Tümen Postacısı Faik Efendi vuruldu. 29. Tümen Komutanı mermi içinde kaldı. 87. Alay yürüyüşe devam etti. Tümen Komutanı 85. Alay'a döndü. Aldı esas yola çıkardı. Tepenin altında dere içinde Ordu ve Kolordu Karargâhlarını bulduk. Nihayet yürüyüşe devam edildi. Sırtlara çıkıldı. Yorgunluktan harekâta devam mümkün değildi. Muharebe haliyle durdu. Ve Tümen komutanı askere belli bir yer gösterdi. Fakat bunları arayıp bulmakla sabaha kadar dolaşarak, tipi ve kar altında geceyi geçirdi.

26 Aralık Cumartesi – Sabahleyin ortalık açıldı. Etraf görüldü. Sarıkamış ve Çerkes Köy meydana çıktı. 86 Y bulunduğu sırtların önündeki ormanlardan Çerkes Köy'ün sağına ve 87 Y soldan Çerkes Köy'ün soluna ve 85 Y dahi evvela sol koldan ve sonra sağ koldan hareket ettirildi. Topçular gözetleme yeri denilen yerde mevzii aldı. Dün geceki yürüyüşte batarya ve ağırlıkları geriye bırakılmıştı. İlk 87 Y T2 bataryalar geldi. Ve topu 29 Y akşama kadar görünmedi. Bu sırada Başkomutan ve Kolordu Komutanı geldiler. Kolordu Sarıkamış ve Ordu Kötek Boğazı tarafından hareket ettirilmek isteniyorlardı. Tabii, ordunun emri uygulanmaya başlandı. Y 86 ile geceki harekâta takviye için gönderilen 85 Y Çerkes Köyü'nün batısından Kötek yoluna hâkim sırtlara ilerledi. Ve 87 Y cepheden ilerliyordu. 86 Y harekâtına devam ile sırtlardan dereye inmişse de karşısında piyade ve yandan top ateşi tesiriyle zedelenmiş ve bir hayli zayıf ile beraber, Alay Komutanı Agâh Bey de şehit olmuş ve harekât sonuçsuz olarak akşama kadar devam etmiştir.

Bugün yine Kötek Boğazı yönüne ilerlemek üzere 85 Y

ile bir batarya sağ kanada gönderilmiş ve başlarda başarıyla harp edilmekte, Kötek yönü ayrıca bir kolun (iki kelime okunmuyor-Şerif Bey) çevirmesi üzerine sağ kanat açığından 83 Y sevk edilmişti. Fakat bu alay geri kaldı. Kötek güneyinde cephede iki top ile bir alay kadar düşman piyadesi tahmin olunuyordu. Tümen karargâhı geceyi Çerkezköy yolu üzerinde geçirdi. Gece yarısına doğru tümeni takviye için 28. Tümen'den 84 Y görevlendirilmiş. Alay Komutan Vekili Binbaşı Abdullah Efendi karargâha geldi. 'Alay döküntü halde' geliyormuş. Ancak yüze yakın mevcut gelmiş. Döküntüler sabaha kadar devam etti. Bu alaya 85 Y ile 87 Y arasında Çerkes Köy'e ilerleme görevi verildi. Akşamüzeri 29 Y topçuların sırta geldiği haberi alındı."

Hatıra defterinin Rumi 13 kânunuevvel 330 / 26 Aralık 1914 Cumartesi gününe ait kayıtları burada bitiyor. Biz eğer Sarıkamış Meydan Muharebesi'ni, alay ve taburların harekâtına ilişkin ayrıntıya göre kaydetmek isteseydik, resmî Harp Tarihi Dairesi'nin görev alanına girmiş olurduk. Bu görevi oraya bırakmak daha doğrudur.

26 Aralık gününe ait yukarıdaki hatıra notlarında da görüldüğü gibi, 28. Tümen, bugün geç vakit iki alayı ile mevziye ulaştı. Bunun 83. Alayı, Kötek istikametini gözetlemek için sağ kanada sürüldü. 84. Alay ise 29. Tümen'e takviye için Çerkes Köy istikametine gönderildi. Bu alayın bu günkü mevcudu yüz kişi kalmıştı... Demek ki Enver Paşa'nın zannettiği gibi, Albay Hafız Hakkı Bey, 10. Kolordu ile bizden evvel gelip de Sarıkamış'ı zapt etmemiştir ve garibi şudur ki bu gün, yani 26 Aralık 1914 akşamına kadar Hafız Hakkı Bey'den zerre kadar bilgi alınamamıştır.

Başkomutanlık Karargâhı Bardız'dayken, Rus esirlerden aldığı bilgi ile Karaorgan ve Yeniköy'de üç Türkistan alayının bulunduğunu öğrenmişti. Lakin Enver Paşa, buna layık

olduğu önemi verecek zihniyette yaratılmış bir adam değildi. Enver Paşa Rusların savunma yapacaklarına inanmıyordu... Rus ordusunda da komutanlar ve kurmay heyeti olduğuna inanmıyordu. Onun inandığı nokta kendi nefsine olan doğuştan gelen güveniydi.

Haklı mıydı? Bu kendine güvene bizzat layık mıydı?

Öncelikle şunu arz edelim ki askerlik bir meslek ise de komutanlık bir sanattır. İnsan yalnız kitap okumak ve birkaç ay eğitim görmekle çarkçı veya kaptan olamayacağı gibi, birkaç senelik görgü ile de komutan olamaz. Şimdi, Enver'in düşman karşısında bütün mazisi Makedonya'da Bulgar çetelerine, Trablusgarb'da İtalyan tümenlerine ve nihayet Edirne ileri harekâtında malum Debarkman meselesine ilişkin safhalara dayanıyordu. Bu safhaların her birinde Enver'in görevi ile şimdi kış ortasında, bir Rus ordusuna karşı, büyük bir orduya Başkomutan olma sıfatıyla üslendiği önemli görev arasında büyük fark vardı. Bir komutan, her hangi bir savaş durumu için aldığı kararı, gereksiz yere her gün her saat değiştirirse uçar ve kararsız bir komutandır. Enver, 22 Aralık'ta verdiği emrin ruhunu gereksiz yere ertesi gün değiştirdi. Her iki kordunun *Kötek-Sarıkamış* hattına yönlendirilmesi kararı ve bu karar çok yerindeyken, 10. Kolordu'nun *Ardahan* istikametine yol almasına engel olmadı ve bir işaret üzerine hemen Hafız Hakkı Bey'in hareketine göre esas planı değiştirdi. Yine bir komutan, kendi kıtalarından, insan gücü haricinde bir iş beklerse dar görüşlü ve cahil bir komutandır. Enver, 24/25 Aralık gecesini çok güç bir dağ yolundan sonra Norşin'de geceleyerek geçirmiş olan 17. Tümen'in, ertesi günü Bardız'da zerre kadar dinlenmesine izin vermeyerek, 29. Tümen arkasından yürümesini, şehri zapt ve işgal etmesini ve hatta güneye karşı savunma düzeni almasını emretmekle büyük bir cehalet eseri göstermişti ve çünkü hatta harita üzerinde ölçülerek *Norşin* ile *Sarıkamış* arasındaki mesafenin 45 kilometre,

yani normal zamanlarda iki yürüyüşlük bir mesafe olduğunu anlamak güç bir iş değildi. Kar içinde yokuş çıkmak mecburiyeti karşısında, az tecrübe görmüş bir asker bile, 45 kilometreye en az bir yarısı kadar ekleyerek, 65-70 kilometreye eşit tutmaya mecbur kalırdı. Enver oralı değildi. Yine Enver, Bardız'dayken, kendi kurmay heyetinin, 10. Kolordu'nun emredilen *Vartanik-Beyköy* hattına ulaşmasına kadar durup bekleme hakkındaki teklifini dinlemedi. Çünkü bu teklifin önemini takdir edemedi. Sarıkamış'ın bir Rus taburu tarafından savunulmasından istifade ederek, hemen gidip, bir baskınla şehri zapt etmeye büyük önem verdi. Hâlbuki Sarıkamış neydi? Tarihlerin unutamayacağı büyük bir facianın, milletin hafızasına yerleştirdiği bu ikinci Kerbela'nın adını harpten evvel, hatta İstanbul'umuzda kaç kişi işitmiştir? Eğer Bardız'da bekleseydik, Ruslar Sarıkamış'a belki de üç-dört tabur getirirlerdi. Bu ihtimalden niçin korktu, biz ki bütün Rus ordusuyla, hatta ters cephe gibi tehlikeli bir vaziyette, nadir çevirme harekâtı vermeye koşuyorduk? En nihayet Enver, Sarıkamış ve Soğanlı Yaylası'nın yolu üzerinde mevzi almış zayıf ve yılgın iki-üç ihtiyat Rus bölüğüne, elindeki yegâne seçkin tümeni gece hücumuna saldırdı. Hâlbuki kendisine, İhsan Paşa tarafından, Malakan Komu önünde pek açık bilgi verilerek, edilen teklifi kabul etseydi şu iki Rus bölüğünü ertesi günü şafakla beraber orada yakalamak ve 9. Kolordu'nun bütün toplu ve istirahat etmiş kuvvetiyle düzenli ve rahat bir surette yürüyerek, hem şehri zaptetmek ve hem de 10. Kolordu gelinceye kadar *Kötek* ve *Mecingerd* istikametlerinden gelen geçitleri kapatmak, çok kolay ve pek mümkün bir iş olurdu. İşte yukarıdaki basit gerçekler pek güzel ispat eder ki Enver Paşa'da ne ordu komutanlığı ve hatta ne de bir alay komutanlığı kabiliyeti vardı. Enver, asker olarak bir çeteci, bir komitacıdan başka bir şey değildi. İhtimal ki Enver, Sarıkamış'ı zapt etmek ve ertesi günü memlekete "*Sarıkamış'ı zaptettim!..*" telgraflarını yazdırmaktan

başka bir hedefi takip etmiyordu. Enver, Bardız'dan verdiği emirde, Sarıkamış'ta ancak 26 Aralık'a kadar, yani bir gün kalacağını ve ondan sonra def olup gideceğini yazıyordu. Neye ve niçin? Yoksa bu zât-ı muhterem, hakikaten, 60.000 kişilik Rus ordusunun, yalnız Sarıkamış'ın düşmesi neticesinde bize silah teslim edeceğini mi zannediyordu? Bu tasarlanan meydan savaşında, tarafların yüz bin ve daha fazla askeri karşılaşacağına göre, muharebenin en az üç günden evvel gelişmesi ve on günden evvel sona ermesi mümkün değildi. Bu muharebeyi, Başkomutan Vekili, Sarıkamış'tan değilse nereden idare edecekti? Orduları giydirmek, silahlandırmak, talim ve terbiye ettirmek ve beslemekle görevli ve sorumlu bir makam olan Harbiye Nezareti koltuğuna kendi kendini geçirmiş ve şimdi orduları ve donanmaları, vatanın her bucağında idare küstahlığına kalkışmış bulunan şu çılgın Başkomutan Vekili, en nihayet 26 Aralık günü, Soğanlı ormanlarının vahşi derele-ri içinde bütün karargâhı ile beraber aç kalmıştı ve kanına susadığı 29. Tümen teğmenlerinden bir parça ekmek dilenmişti: Buna, elbette utanmaksızın...

26 Aralık günü, çok üzücü, çok cehennemî bir gün oldu. Akşama doğru Kötek tarafından baş gösteren Rus kıtaları, sağ kanadımızı çevirmek üzere mevziin güneyinden ilerlemeye başladılar. Hâlbuki elimizde, koca kolordu namına, toptasak bir alaydan fazla kuvvet yoktu. Sağ kanadı güvenceye almak için Başkomutan ve Kolordu Karargâhlarının muhafız erlerini, ileri karakola sürmek lazım geldi: Ne aşağılayıcı, ne küçültücü durum!..

Bugün, meşhur *Sarıkamış Çevirme Manevrası*'nın o kadar ümitlerle hazırlanmasına çalışan *ters cephe ile kesin meydan muharebesi* başlamış demektir. Bu önemli meydan muharebesi başlangıcında, 9. ve 10. Kolordular Sarıkamış'ın güney sırtlarında, güney cephesine ve şöyle diyelim, dirsek dirseğe birleşmiş bulunması lazımdı. Hâlbuki işte muharebe meydanına

varmazdan evvel bir fantezi, bir gece hücumu eğlencesi uğruna 29. Tümen'imiz... Dağlardan acele acele, cebri yürüyüşlerle yarım metre derinliğindeki karı çiğneterek getirilen 17. Tümen'imiz ve yine aynı sebeplerle 28. Tümen'imiz esaslı bir muharebeye girişmeden yok ve tahrip edilmiş, Sarıkamış'ın güneyi değil, kuzeybatı sırtlarında ve kısmen Bardız yaylasında toplam üç-dört Rus taburu ve beş-altı Rus topu tarafından durdurulmuştu. Bu anda, Nizamiye Süvari Tümeni, muharebe meydanından 80 kilometre, 11. Kolordu 50 kilometre uzakta Rus artçı müfrezeleriyle savaşıp duruyordu. Albay Hafız Hakkı Bey'in "25 Aralık öğle vakti Kars-Sarıkamış hattına varma" hakkındaki hesabı ise bu pazar savaşına hiç uymadı. 25 Aralık bitiminde değil, hatta 26 Aralık akşamında bile bu kolordunun iki tümeni, kolbaşısıyla muharebe meydanından 30 kilometre ve kol sonlarıyla... sonsuza kadar uzak kalmış bulunuyordu: Yani Çevirme Manevrası susmuştu.

Karanlık bastı: Asker düşmanla karşı karşıya karlar içinde ve avcı halinde sabahladı. Bu askerler bu gece ne yedi? Bilmiyorum. Ordu ve 9. Kolordu Karargâhları kumanda heyeti, Çerkes Köyü yolunda ve bu köyden 1.500 metre kuzeybatıda çam dallarından siperler teşkil ederek orman içinde geceledi. Herkes endişeliydi. Çünkü bizim kolordu böyle mahvolduktan sonra bu durumu tamir etmenin imkânı kalmamıştı.

- 34 -

Enver zannetti ki 26 Aralık taarruzu, subayların yardımcı olmaması yüzünden sonuçsuz kaldı. Çok yanlış düşündü. Bu subaylar onun zannettiği derecede erişilmez bir irtifa kadar yüksekti. Bu zan, beyhude, Balkan Harbi yadigârıydı.

27 Aralık taarruzunda, kolordu ve tümen komutanları dâhil oldukları halde, herkes avcı hattına girecek ve erleri tabanca ile ileri sürecektir... Dağ toprakları piyade ateş hattına alınarak, mitralyöz gibi kullanılacak. Demek ki alayları maksada göre yönlendirme hak ve mecburiyeti, tümen komutanlarından ve tümenlere emir dağıtma görevi kolordu komutanlarından kaldırılmıştır. Öyle oldu. Hepimiz avcı hattına koştuk. 29. Tümen, ordu kurmay subaylarından merhum Yarbay Tahir Bey'in ve 17. Tümen Guze'nin tertibiyle taarruz ettirildi. Çok kan döktü. Çok subay feda edildi. Hatta bütün muharebe hattının merkezi demek olan Çerkez Köy'e kısmen girildi. Lakin sağ kanat, Rusların akşama doğru Kötek'ten yetişen kuvvetleriyle ezildi ve kırıldı. Ruslar, Çerkez Köyü'ne de karşı taarruz yaptılar ve orada hayatta kalan bir avuç kahramanı kuşattılar. 17. Tümen ise bir gece evvel taarruz ve karşı taarruzlarla bitkin düşmüştü. Bu tümenden ancak, 51. Alay'ın kahraman Komutanı Gani Bey'in sevk ve idaresiyle harikalar gösteriyor, beş defa, on defa, yüz defa ileriye atılıyor, fakat Çerkes Köy'ün taşlı tepesini bir türlü ele geçiremiyordu: Kuvveti bir bölük kadar bile kalmamıştı ki...

İhsan Paşa ve bütün maiyeti, 29. Tümen'in avcı hattına koştuk! Mademki emir böyleydi, ya onbaşılar gibi ateş hattında er sevk etmeye koşmalıydı yahut Enver'e: "*Senin bu*

emrinde biz bir gizli maksat, bir ihanet görüyoruz. Er değiliz ki ateş hattında çalışalım. Bizim yerimiz kumanda ve idare mevkiidir, topçu ateşi mevzii değildir...” demeliydi. Biz o anda belki kurşuna dizilmemek için ve belki daha yüce maksat ve anlayışlara bağlı kalarak, bunu demedik. Avcı hattına koştuk. Pek iyi etmiştik. Şimdi gözümüzle gördük ki cesur ve fedakâr 29. Tümen, zayıf mevcuduyla kıyas kabul etmeyecek kadar geniş bir cephede, ordu kurmaylarının ateşle kuşatma ve çevirme emirlerini uygulamak için nefisini feda ediyor ve kimseye ağzı açmaya artık gerek görmüyordu...

Akşam oldu. Taarruz eldeki birkaç yüz eri ve yirmi-otuz subayı karlara gömmekle neticesiz kalarak, sona erdi. Fakat Enver yine öyle endişesiz ve hain kaldı... O şimdi, Çerkes Köy tarafından, önünde boynu bükük bir çocukla bizim yanımıza geldi:

- Kaçarken tuttum, kurşuna dizilecek! Emrini verdi. Firariyi aldık. Akşam karanlığında yüzünün siması görünmüyordu, ateşin karşısına getirdik ve sorguladık.

- Çocuk sen kimsin, hangi kıtadansın, dedik.

Fakat Tümen Komutanı Albay Arif Bey “firari” diye hayatı gasp edilecek olan bu çocuğu tanıdı: Harbiye Mektebi’nin son sınıfını tamamlamadan çıkmış. Harp başladığı günden beri, bilmem hangi bölükte takım komutanlığı ile güzel hizmetler etmiş. Şimdi Çerkes Köyü’ne hücum esnasında takımı -zaten beş on kişiymiş- tamamen yok olmuş. Kendisi alay komutanını ararken, yine avcı hattında bir ağacın dibinde biraz nefes almak için oturmuş. Enver Paşa Hazretleri o sırada avcı hattına gelmiş ve kendisini yakalamış, buraya getirmiş.

Bu çocuk, ancak 17-18 yaşlarında zayıf, sarı benizli, fakir halli bir gençti. Anlattığı ettiği şeyler doğru veya yanlış da olabilirdi. Lakin şu muhakkaktı ki bu çocuk, Çerkes Köyü eteklerine kadar tabanı delik bir potin, çok eski ve örselenmiş ince bir kaputla titreye titreye sürüklenmişti ve gerilerde değil

ileride, hepimizden daha ileride, avcı hattında “*biraz istirahat etmek için*” oturmuştu.

Enver Paşa’ya bu meselede itiraz edilmezdi. Çünkü çocuk tümene sorgulanmak için değil, idam edilmek için verilmişti... Buna rağmen biz emri icra ettirmemeye karar verdik ve belki bir zafer falan olur da affettiririz dedik.

O gün zafer olmamış, Enver de emrini unutmamıştı. Ertesi günü bize “*O firariyi kurşuna dizdiniz mi?*” diye sordu. “*Hayır, efendimiz, Divan-ı Harp edilmesini emir buyurmuştunuz.*” cevabı verildi. Enver cevap vermeden, birinci emrini tekrar etti ve çocuk, tümen karargâh muhafız bölüğüne teslim edildi... Allah zavallı, renksiz, hasta çocuğa rahmet etsin. Çoğumuzun evlerinde buna yakın oğullarımız vardı. Bu günahsız şehit, hızla koşan haksızlık, bize birçok zaman gönül yarası oldu. Hâlâ fersiz gözleri, zayıf ve bitkin iki bacak üstünde güçlkle duran iki avuçluk vücutcağızı, ince kolları, bükülen boynu, gözümün önündedir. Bu çocuk da elbette bir anadan doğdu. O ana, yavrusunun beşiğini sallarken, -tıpkı Enver’in annesi gibi- “*büyüsün baş olsun*” diye ninni söyledi. Enverler baş oldular, çünkü ocak söndürmesini, evler yıkmasını, ordular batırmasını bildiler. Lakin bu çocuk paşa olamadı, hatta teğmen bile olamadı. Ona, hayatın en büyük mutluluk müjdesi takım komutanlığına tayin edildiği zaman verilmişti, şimdi? Şimdi ise şımarık ve katil bir melunun, beceriksizlik ve cehaletini gizlemek için, “*sert disiplin*” adına, etrafa saldırdığı emirlerle -günahsız ve masum- kurşuna dizildi. Enver’in şu beş on seneye sığdırdığı cinayet ve hıyanetleri, ihtimal ki Neron’un zulüm ve istibdadından çoktur. Lakin Sarıkamış sırtlarında kendisi bile barınacak bir kovuk, gırtlığına sokacak bir lokma ekmek bulamadığı pek müstesna bir günde -zaten kış ve yoksulluk ordunun dörtte üçünü kemirmişken- şu zavallı çocuğu, zavallı anasına çok görmesi kadar büyük bir suçu yoktur ve olmayacaktır.

- 35 -

10. KOLORDU NE DURUMDA ?..

10. Kolordu'nun, yaklaşık 40.000 mevcudundaki üç tane tümeni ile iki gün zarfında gördüğü bütün iş, 6.000 mevcudundaki bir Rus tugayının yarısına yakın zayıat verdirerek, Ardahan istikametine geri çekilmeye mecbur etmesi olmuştu. Bu maksat uğrunda kolordu çok yoruldu ve mecbur olarak iki gün kaybetti. 24 Aralık sabahı Albay Hafız Hakkı Bey'in yapması lazım gelen en makul iş, Ardahan istikametine üç sınıftan meydana gelen bir örtü müfrezesi bırakarak, geri kalan kuvvetleriyle en iyi ve en kısa yoldan *Kötek-Sarıkamış* hattına yetişmektir. En iyi ve en kısa yol, Oltu'dan Rus Narmanı'na, geriye, yani doğuya yön değiştirmek ve *Dağgir-Bardız Çayı* hudut yoluyla Bardız'a varan yoldan yürümektir. 10. Kolordu bu yolla alelade yürüyerek, 25 Aralık akşamı Bardız'a ve 26 Aralık akşamı isterse Kötek kuzeyindeki Yeniköy'e, isterse Sarıkamış'a yetişebilirdi. O akşam Ruslar bu mıntıkaya en çok üç alay kadar kuvvet getirmişlerdi. Fakat Hafız Hakkı Bey o şekilde değil, aşağıdaki tarzda hareket etti:

32. Tümen, 24 Aralık'ta Oltu doğusundan, dağlar üzerinden, *Kop* istikametine yöneldi. Bu tümen 25 Aralık akşamı Vartanik'e gidecekti. Yol çok sarıptı ve Albay Abdülkerim Bey, dağ bataryaları ile tümen ağırlıklarını taşıyan katır ve eşekleri sırtlara çıkarabilmek için, istihkâm bölüğüne, buz kayaları üstünde basamaklar kazdırmaya mecbur olmuştu. Dağların doruk noktasını buluca, bütün 32. Tümen, gözün gördüğü kadar uzun, sert ve yalçın bir buzulun üzerinde, Alp Dağları seyyahları gibi, çok tedbirli yol alarak, akşam

geç vakit *Kop* Köyüne ulaşabildi. Yerinde tedbir ve şiddetli disiplinle, alay komutanları, dağınık erlerini topladı ve yaralanan ayaklar tedavi edildi. Askere sıcak yemek verilmek istenildiyse de buna vakit ve imkân bulunamadı. Kırk beş günden beri yol yürüyen bu tümenin mevcudu, 13.000'den 7.000'e inmişti. Ertesi, 25 Aralık günü, 32. Tümen, yine kılavuz yardımıyla sabah erkenden *Posik-Lüsünk* istikametiyle Vartanik'e gitmek üzere yola çıktı, fakat bizim Sarıkamış sırtlarında tutulduğumuz fırtınaya yakalandı. Kılavuz, Vartanik yolunun kışın kapalı olduğunu söyledi. Bardız istikametine döndüler. Bardız'da ise Ruslar, 28. Tümen'in Yeniköy yolunu gözetlemek için bıraktığı 86. Alayı süngü hücumuyla geriye atmışlardı. Abdülkerim Bey bu sırada yetişti. Çilhoroz ve Akmezar Dağları arasındaki boyun noktasına imdat kuvveti sevk etti. Ruslar bu kuvveti de perişan ettiler. İşin ciddiyetini anlayan Abdülkerim Bey, tümenin bütün kuvvetiyle Bardız'ın selameti ve emniyetini sağlamaya lüzum gördü... Tümen bu suretle Bardız'a yapıştı ve ne hedefi olan Vartanik'e ne de -Enver Paşa'nın sürekli ısrarları üzerine- Sarıkamış'a gitti. Çünkü soğuk, tipi ve düşmanın mitralyözleri, bu tümeni 24 saatte mahvetmişti. Eğer 25 Aralık günü Abdülkerim Bey'in kumanda ettiği 32. Tümen hoş bir kaza ile Bardız'a yetişmeseydi, Ruslar 86. Alayı büsbütün ezecekler ve Bardız'ı istila edeceklerdi. Bardız, 9. Kolordu'nun menzil noktası olmuştu. Fakat yine 32. Tümen kendi tedbirli ve tecrübeli komutanının şahsi kararı ile kötü bir şans eseri olarak, Bardız'da kalmaya lüzum görmeseydi ve orada bir alayını bırakıp da doğruca Sarıkamış'a yetişseydi, bu şehrin zabtı ve Kötek istikametinin kapatılması, yüzde yetmiş ihtimalle mümkün olacaktı. Çünkü 33. Tümen Bardız'a geldiği zaman bile -yani Oltu'da iki gün muharebe ve yoldan sonra dahi- yine ciddi, muntazam ve dolgun mevcuttuydu. Bununla beraber, Rusların o zaman Yeniköy'den Bardız'a gönderdiği kuvvetin miktarı, gerçek

bir surette bilinmedikçe -ki ben bunun hakikatini öğrenemedim- bu hususu münakaşa etmek mümkün değildir. Oradaki Ruslar, ilk zamanlarda, üç tabur, iki top ve dört mitralyöz ile bir miktar süvari idi. En kesin bilgi budur. Belki bilahare iki alay kadar oldular.

* * *

10. Kolordu'nun diğer iki tümeni, 24 Aralık'ta Ardahan yolunda 25 kilometreden fazla ilerleyemediler. Tekrar Rus tugayı döküntüsüne çattılar ve yeniden muharebeye tutuştular. Aralık ayının 25. günü akşamı -cadde üzerinde iki günde en çok 45 kilometre yol aldıktan sonra- 30. Tümen, *Ersenek* ve 31. Tümen *Kosor Köylerinin, Allahuekber Dağları'nın* kuzey eteklerine varabildiler: Rus tugay komutanı kendi ordusuna iki gün kazandıracak kadar büyük bir dirayet göstermişti.

Tümenler, *Ersenek'e* gelinceye kadar, pek kahramanlıkla çok büyük fedakârlıkla savaştılar. Lakin bu fedakârlık, hep üçüncü derecede bir iş uğrunda boşa gitti. Şimdi her iki tümenin bir ucu *Allahuekber Dağı* kuzey eteklerinde, diğer ucu *Oltu* sokaklarında, şehitleri ise *Kale Boğazı* ve *Narman Dere*lerinde kalmış bulunuyordu...

Verilen kolordu emri gereğince her iki tümen, 26 Aralık sabahı saat 3'te hareket ederek dağa vuracaktı. Sabah saat 3! Demek ki tümenlerin gerçekten istirahatine imkân ve zaman yoktu. Erler ve özellikle ağırlıklar, bu geceki konaklarına saat kaçta yetişebilmişlerdi ki gece yarısından 3 saat sonra sabah çorbasını içip bitirmiş ve dağ yollarına çıkacak halde bulunmuş olsunlar? Gerçekten, kışın böyle dağ yollarına çok erkenden çıkmak, genellikle kabul edilen ve uygulanan bir kuraldır. Erkenden dağlarda hava sakindir derler. Fakat bu kural, ancak seyyahlar ve tek başına yolcular için kabul edilebilir. Eğer 10. Kolordu, bu harekâtı 26 Aralık'ta değil, bir gün dinlendikten sonra 27 Aralık'ta yapmış olsaydı belki doğru sayılabilirdi.

Tümenler emredilen saatte yürüyüşe başladılar. Güç olmakla beraber, dağa çıkış oldukça düzenli oldu; lakin iyi beslenilememiş, iyi konaklandırılmamış ve sonuçta günlerden beri istirahat edememiş olan erler, bir fırtına ile düzenini kaybetti, dağıldı, uçurumlara atıldı ve karlar altında gömüldü kaldı.

Bir şahit, bu meşhur dağ yolculuğunu aşağıdaki tarzda anlatıyor:

“Konak yerlerinden karanlıkta hareket ettik. Kıtalar tamamen sükûnetle kolbaşlarını birer ikişer takip ediyordu. Kolbaşlarında kılavuzlar vardı. Haritaya göre 3 saat sonra biz doruk çizgisindeki boyun noktasını geçeceğiz zannediyorduk; iki misli mesafe yol aldık, yine yokuştan kurtulamadık. Dağa çıktıkça etrafın manzarası hem güzel hem de hoş bir şekil alıyordu. Her taraf engin ve yalçın derelerden müteşekkil gibi görünüyordu. Biz kar ve buz kayalarıyla örtülü olan bütün bu dereleri, tepeleri ve sonra birçok alçak dağları, ayağımızın altında görüyorduk. Topçular bu dik ve derin karlı dağ yolundan nasıl çıkacaklar, aklım ermiyordu. Biz zahmetle güçlüklerle fakat disiplin ve düzenden ayrılmayarak çıkıyorduk. En nihayet çıktık. Fakat bizi, arka tarafı iniş bir boyun noktası değil, belki gayet geniş ve sonsuz sanılan bir kar yaylası karşıladı.

Pek yorulmuş ve kuvvetsiz düşmüştük. Tam yayla üstünde keskin bir rüzgâr ve arkasından şiddetli bir tipi başladı. Bu andan itibaren göz gözü görmez oldu. Kimsenin kimseye yardım etmesi ve hatta söz söylemesi, sesini işittirmesi imkânı kalmadı ve uzun, sonsuz denecek kadar uzamış olan yol kolu dağıldı... Asker, enginlerde, dere içlerinde, orman bucaklarında, nerede kara bir nokta, nerede dumanı çıkar bir ocak gördüyse oraya saldırdı ve çözülp eridi. Subaylar çok uğraştı, fakat kimseye söz işittirme kudreti kalmamıştı... Hala gözümün önündedir, yol kenarında karların içinde çömelmiş

bir asker, bir yığın karı kollarıyla kucaklamış, titreyerek, feryat ederek dişleriyle kemiriyor, tırnaklarıyla kazıyordu. Kaldırıp yola sevk etmek istedim; er önceki hareketini, feryadını, dişleriyle, tırnaklarıyla çabalamasını hiç bozmadı ve beni hiç görmedi: Zavallı cinnet geçiriyordu! Böylece şu uğursuz buzullar içinde biz belki on bin kişiden fazla insanı bir günde karların altına bıraktık ve ... geçtik."

30. Tümen Beyköy ve 31. Tümen Başköy'e geç vakit, perişan bir surette ve döküntü halinde vardılar. 31. Tümen Kosor'dan hareket etmişti. Başköy'e mesafesi harita üzerinde en çok 25 kilometre, yani 5 saatti; tam 18 saatte varabildi...? Burada bir alay, perakende ve perişan erlerini toplamak için sancak açtı: Sancağın altına bir taburdan yalnız 80 asker geldi; bu taburun Erzurum'dan harekette mevcudu 800 asker, belki daha fazlaydı.

Ertesi, 27 Aralık günü, 10. Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı Bey, Başköy'den, Sarıkamış'ta Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya yazdığı raporda, tümenlere dair bilgi veriyor ve yarın "*rastlayacağı düşmanı biminel-kerim şiddetli taarruzla perişan*" edeceğini vadetmekle beraber, şu satırları da ilave etmişti:

"Dün kolordunun Allahuekber Dağı'ndan aşması olağanüstü zor oldu. Piyadelerde ayakları şişmiş askerlerin sayısı yüzde yirmiyi buluyor."

Yine ertesi gün tümenlerini teftiş eden Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey, ertesi gece verdiği kolordu emrinde '*dün gezdiği kıtaların mevcutlarının ancak onda biri kaldığını*' görmüş olduğunu söyleyerek, dağınıkları toplamaya gayret etmelerini komutanlarına tavsiye ediyordu. Gerçekten 40.000 mevcutlu 10. Kolordu'nun Ardahan yolu ve Allahuekber Dağı istikametiyle Sarıkamış-Kars yolunu kesmek için Başköy-Beyköy bölgesine gönderdiği en az 26.000 mevcutlu iki tü-

meninden, ancak 3.200 kişi getirebilmişti ve bunların yüzde yirmisinin ayakları yaralıydı...

27 Aralık muharebesi, 9. Kolordu'nun en güzide asker ve subaylarını kemirdi ve yuttu. Bu muharebede, Kolordu Karargâhına mensup bütün subaylar ateş hattının çeşitli kesimlerine dağılmış ve İhsan Paşa, bilfiil kumandadan düşürülmekle beraber, kendisine hiçbir resmî tebliğde bulunulmamıştı. Enver Paşa, harekâta yönelik emirlerini tümenlere veriyordu. Bu sebeple biz, günün olaylarını ordu karargâhına akşam raporlarıyla bildirmek için 29. Tümen Karargâhı'na gittik. Albay Arif Bey, karargâhını, Çerkezköy'ün kuzeyine, yolun soluna, orman içine nakletmişti; Arif Bey, üzüntülü ve endişeliydi! İhsan Paşa'nın sorularına karşı, vaziyeti şöyle izah etti:

"Toplanmaya, nefes almaya vakit bırakmıyorlar. Eldeki kıymetli subayların tamamı gereksiz yere helâk ediliyor. Alay komutanlarımızın üçü de mahvedildi. Âgâh Bey şehit düştü. Sabit Bey ile Lütfullah Bey avcı hattında Çerkezköy'e girdiler ve kapandılar. Elde kalan birkaç yüz askerle beş on top, bilindiği gibi, taarruza değil savunmaya tahsis edilerek 10. Kolordu beklenirse belki bir dereceye kadar maksada yardım edilebilmiş olsun. Enver Paşa Hazretleri genç, acele ediyorlar. Askerlere, subaylara hiç acıymıyorlar. Bari bir sonuç alınabilse."

Bunun üzerine Arif Bey, Çerkezköy'e taarruz konusunda Enver Paşa'nın doğrudan doğruya kendisine verdiği yazılı emri, İhsan Paşa'ya takdim etti. Önemi dolayısıyla söz konusu emri olduğu gibi yazıyorum:

29 Tümen Komutanlığına

27 Aralık 1914

Bu emrin ulaşmasıyla beraber, bütün yedek kuvvetinizi sağ kanattan ileri sürünüz ve bizzat bütün subayları ileri atınız ve düşmanın sol kanadına karşı, kayıpları göz önüne almayarak, şiddetle hücum ediniz. Sağ kanattan taarruza geçildiği zaman, düşmanın karşısındaki sol kanadını bütün topçunuzla dövünüz. Makineli tüfekler de şiddetle dövsün. Bu sabah ileride kayıp çok olduğundan dolayı, mevziyi terk ederek geri dönen bir subay kurşuna dizilmiştir.

Başkomutan Vekili

Enver

Bu emir bize, kurşuna dizilen zayıf ve renksiz çocuğun, o bahtsız asteğmenin, Enver'e, kayıpların çokluğundan bahsetmiş olduğunu gösteriyor. Hâlbuki Enver, kendisine hiçbir zaman kayıpların çokluğundan, mevcutların azlığından, dinlenme ihtiyacından, sözün kısası, zayıf ve ihtiyaçla ilgili durumlardan bahsedilmesine izin vermezdi. Demek ki gerçekte yüz yüze gelmekten çekiniyordu.

28 Aralık günü, bin rica ve istirham neticesinde, Başkomutan Vekili, tümenler adına, elde kalan birkaç yüz kişinin dinlenmesine izin verdi. Bu gün tümenler az çok düzenlenecek ve birbirine karışmış erler ve kıtalar kendi yerlerine gönderileceklerdi. Lakin Başkomutan Vekili, Sarıkamış tarafından gördüğü her hareketi, Rusların geri çekilmesine bağlamayı kafasına yerleştirmişti. Çerkezköy'de ve Sarıkamış'ta biraz duman gördü, "Yakıyorlar, kaçacaklar!" diye ve bütün kuvvetle tekrar taarruz emri verdi. Tümenler, beş on dağ topları, beş on makineli tüfekleri ve birkaç yüz tüfekleri ile tekrar ateşe başladılar, ileriye atıldılar. Fakat bir türlü tutunmayı başaramadılar. Kırılan kırıldı, sağ kalanlar kırık dökük eski kar

çukurları içine döndüler. Bu gün Ordu (9. Kolordu) Komutanı İhsan Paşa, Albay Arif Bey'in yanında ve mitralyözler başında kaldı. Ömer Lütfi Bey ve Yüzbaşı Mehmet Bey, 17. Tümen mıntikasını idare etti. Ben 28. Tümen Komutanı Albay Ethem Bey'in yanına gittim. Merhum Ethem Bey, 20. asrın en temiz ve seçkin, en melek huylu ve saf bir Müslüman'ı ve ordunun en mütevekkil ve tevazû ile ağır başlılığı birleştirmiş, güvenilir ve sakin bir tümen komutanıydı. Ben merhuma da diğer tümen komutanlarına olduğu gibi, pek samimi bir saygı beslerdim. O da bana iltifatını esirgemezdi. Kendisini boyun noktası civarında, zannederim batarya yanında buldum. Bana, Rusların, Çamurlu Dağı tarafından yavaş yavaş çevirmeye başladıklarını söyledi ve tek tük Rus avcılarını gösterdi. Umutsuz ve üzüntülüydü. Durumu düzeltmek için merhum da genel bir çekilmeden başka çare göremiyordu. Fikrini izah ettikten sonra şunu da ilave etti:

“ Fakat geri çekilme, buralara kadar geldikten sonra pek ağırdır. Cenâb-ı Hak'tan şurada, işte şu karlı tepede gece gündüz niyaz ediyorum, bana o felaketi göstermesin. Şehitlik nasip etsin. Ne diyeyim. Allah selamet versin. Enver Paşa çok ataktır, söz kâr etmez, nasihat dinlemez. Edirne'de Hurşit Paşa Hazretleri ile bazen otomobile binerdik. Enver Paşa şoförü bertaraf eder ve otomobili kendisi kullanırdı, canımız dışımıza gelirdi. Ne dere dinler ne tepeyi görür, inişe, yokuşa en büyük süratle sürer götürürdü. Bize neler çektirmezdi, efendim! Allah selamet versin. Aceleci, inatçı, dik kafalıdır. İnsana cesaret lazım, ama böyle kış kıyamette, cesaretten çok, tedbir lazım değil miydi? Tümenin haline bakıyorum da gözüme yaş geliyor, Allah bilir...”

Merhum Ethem Bey'in nezih dili bundan fazla şikâyet edemezdi. O temiz dilden Allah ismi hiç eksik olmazdı. Ben diyebilirim ki merhum ölüm uykusundayken bile, rüyasında

benim göremeyeceğim bir kutsal hayatın cennet gül bahçesi ile cennet çeşmelerini ve huzur veren çimenliklerini görür ve dili yine Esma-i Hüсна'yı (Allah'ın isimlerini) sürekli olarak anardı. Allah onu Cemal-i Zül-Celâline kavuştursun. Öyle mübarek bir kişiydi. Bizim kullanabildiğimiz lâubâlî kelimelerden, dilini incitir diye korkardı, onları hiç kullanmazdı.

Enver Bey'i iyi tanımıştı ve onun bu şikâyetini ben şöyle tercüme ettim:

“Ah, ne hain olduğunu bir ben bilirim bir de Allah bilir! Gözü o kadar kısa görür ki nazarında nefsi ile bir ordu arasında fark bulmaz. Kendi atı ne kadar çabuk giderse bir ordu da o kadar çabuk gider zanneder. Allah belasını versin. Pitkir'den itibaren tümenin başına geçti, nefes aldirmeden yürüttü, sürdü, döküntülerimi toplamak mümkün değil. Ne dağ görür ne tepeden anlar ne de Allah'tan korkar. İnatçı, cahil, melun bir şeydir. Allah belasını verir İnşallah! Ben bunun kadar kızıl haydut görmedim. Tümenimin bir defa harekât günündeki maddî ve manevî kuvvetini, neşesini, isteğini göz önüne getiriyorum, bir de şu gözünüz önündeki bir avuç uyuşuk, şevksiz, fersiz askerlere bakıyorum, kederimden intihar edeceğim geliyor, Huda bilir.”

İşte merhumun, benim lehçemle dediği buydu. Başka söyleyişle, merhumun yerinde olsaydım, ben böyle derdim...

Albay Arif Bey de aynı fikirdeydi. İhsan Paşa işin aslını hepimizden daha evvel fark etmişti. Hatta ilk harekât gününde benim Enver'i çok sevdiğimi hissettiği zaman hakkımda belki de şüpheli bir fikir beslemişti ve ihtimal ki beni de candan kandan çeteci zannetmişti. Elbette bu fikir, eğer var idiyse yanlış bir fikirdi. Askerlik hayatımda beraber çalıştığım üstlerimi samimi bir surette sevmek ve hürmet etmek benim âdetimdir. Hiçbir üstüm, benim emirlere uymam ve saygım-

dan bu gün şikâyet edemez. Enver'i, ben, millete hizmetine göre sevebilirdim, Başkomutanımız olması dolayısıyla yüceltebilirdim. Çünkü ben onun askerî değerini takdir edecek bir vesile bulamamıştım. Birçoğumuz onun cehaletini, ancak Sarıkamış'ta görüp anladık.

Aynı günde Ömer Lütfi Bey'in fikrini sordum. Ömer Lütfi Bey bana iki kelime ile Enver'in bütün hüviyetini izah etti:

"Sakardır. Talihsiz mi iktidarsız mı bilemem; fakat hiç bir teşebbüste başarısı yoktur. Ben, Şerif, bu işin neticesinden korkuyorum. Tümenleri eritti. Haberin var mı 10. Kolordu bizden daha perişan gelmiş. Şimdi karargâhtan biri söyledi. Ona söz dinletmek mümkün değildir. İhsan Paşa'yı teşvik etme. Ağır bir muameleye uğrar. Mahcup ve müteessir olursun."

Diğer arkadaşlarım gezdikleri cephe kısımlarından hep aynı hisle döndüler. Biri, hatta dedi ki: *Alaylar kabahati hep Kolordu Komutanı'na yüklüyorlar. "Himaye etmiyor" diyorlar.* Hakikati anladık. Topçu Binbaşı Hamdi Bey, Enver Paşa'ya ne demiş biliyor musunuz?

"Enver Paşa, topların yerini düşman ateşi altında değiştirmek için Hamdi Bey'e emir vermiş. Hamdi Bey de 'anladım!.. Düşman ateş ediyor, Paşam. Herkes bir türlü emir veriyor... Biz sonra şaşırıyoruz, Paşa Hazretleri. Maksat, gösterdiğiniz dereyi ateş altında tutmak değil mi? Siz karışmayın, ben orasını buradan da döverim' demiş. Sonra Hamdi Bey bendenize şöyle diyordu: "Bu ne biçim komutan, ne biçim Paşa!.. A mübarek, sen Başkomutan-sın, tek topla işin ne? Zaten oldubitti. Buna paydos derler. Elde ne kundak kaldı, ne kundak katırı... Buradan mevzii değiştiririm, herif karşıdan mükemmelen görür, iki sıra da şarapnel yapar, bu defa erler ve subay da kalmaz. Ben ateş

altında değişiklik edemem birader. Karşıya bak, bizi tabak içi gibi görüyor. ”

Artık Enver’e bundan sonra itimat edecek kimse kalmamıştı: Çözülme, güvensizlikle beraber hemen başlar.

O gece İhsan Paşa, Başkomutanlığa raporunda 29. Tümen mevcudunun 300 er, 11 dağ topu, 8 mitralyözden ibaret kaldığını ve Çerkez Köy’de mahsur kalan bir kaç yüz fedakârın, iki ere beyaz gömlekler giydirecek Rusların nazarından gizlice gönderebildikleri habere göre, yalnız 20 erin hayatta bulunup geri kalanının şehit veya esir edildiklerini ve bu fedakâr gazilere aynı erlerle verilen emirde, metanet tavsiyesiyle beraber, *bilinen ordumuzun, yarın kendilerini kurtaracağını ve kendilerinin de o sırada mümkünse yarma harekâtı yapmaları* yazıldığını ve 17. Tümen’in halinin de bundan iyi olmadığını zikretmiş ve rapor sonunda “*Hâlbuki 29. Tümen’in mevcudu son yürüyüşünden önce diğer tümenler gibi yaklaşık 6.500 idi.*” ibaresini bir çuvaldız gibi, Enver’in gözüne sokmuştu.

Bunu takip eden günlerde Ruslar, Sarıkamış arkasında 15 santimetrelik havan bataryalarının tahrip taneleriyle bizim işgal ettiğimiz bütün mevziyi, sürekli bir şekilde dövdüler. Kuşatma kollarını daima örtülü olarak geri çekilme hattımıza doğru sevk ettiler. Biz topçu mevziinden 28 Aralık akşamüstü saat 9’da düşmanın iki alaydan fazla tahmin edilen ve yürüyüş müddeti iki saat kadar süren bir yol kolunun, Sarıkamış’tan Kötek istikametiyle mevzilerimizin güneyine ve bizim çekilme hattımıza doğru geçtiğini gördüğümüzü haber verdiğimiz zaman, Enver bize: “*Evet, Kars’a kaçıyorlar. 10. Kolordu’nun önünden geçemediler: Şimdi bizim arkamızdan dolaşıp gidecekler.*” cevabını verdi. Ben yüzüne baktım ve “*bu sözü elbette askerlerin manevi kuvvetini kırmamak için yalan olarak söylüyorsun*” demek istedim. Fakat o meğer yalan söylemiyormuş; öyle görüyor ve öyle zannediyormuş.

Bunu kendi karargâhının bütün subayları doğruladı. Ben o vakit Enver'in pek kara cahil ve çok ahmak bir şey olduğuna kesin hükmümü bastırdım.

(Bu vaziyeti bir misal ile izah edeyim. Muhterem okuyucular da hüküm versinler: Farz edin ki cephe, Üsküdar'a yönelik olarak Tünel'in yukarı başından Galatasaray'a kadar 9. Kolordu mevziileri var. Taksim'den Harbiye'ye kadar 10. Kolordu mevziilerini farz ediniz. 9. Kolordu'nun geri çekilme hattı Şişhane Karakolu'ndan geçerek Tersane'ye iniyor, Tersane Bardız'dır. 10. Kolordu'nun geri çekilme hattı hem Bardız'dan geçebilir hem de Şişli-Okmeydanı-Silahtarağa-Davutpaşa üzerinden Bakırköy'e gider. Şişli Başköy'dür. Okmeydanı Allahuekber Dağı'dır. Silahtarağa Oltu'dur.

Tekrar edelim: Ordu *Tünelbaşı-Taksim-Harbiye* hattındadır. *Sarıkamış* Tophane civarındır. Bu varsayıma göre, *Kars* Ortaköy civarına, *Kötek* ise Sultanahmet Meydanı'na düşer. Haliç huduttur. Biz Enver'e diyoruz ki:

“İki alay kadar düşman kuvveti, Tophane'den Rıhtım boyunca Köprü'ye ve Karaköy'e doğru yürüdü. Bunlar ihtimal ki Azapkapı'ya gidiyorlar. Geri çekilme hattımıza düşecekler.” Enver bize şu cevabı veriyor: *“Gördüğünüz gibi Rus kuvveti Ortaköy'e kaçıyor, lakin Taksim ve Harbiye'deki 10. Kolordu'dan çekindiği için Dolmabahçe-Beşiktaş üzerinden gidemiyor. Perşembepazarı'na gelecek, Tepebaşı'na çıkacak. Şişli'den dolaşır Yıldız arkasından, Ortaköy'e kaçacak.”*

İşte hiç hatasız olarak, Enver'in cevabı budur ve buna inanmıştır... Hüküm vermek için asker olmaya gerek yoktur ki Ortaköy'e Şişli üzerinden giderken, 10. Kolordu ile çarpışmak ve tehlikeli bir vaziyette kalmak muhakkaktır. Hâlbuki geri çekilme isteği taşıyan bir askeri kıta, düşmanıyla yol üstünde tutuşmaktan çekinir, bu kaidedir.

İşte bu misal de gösteriyor ki kendi kendisini Paşa, Na-

zır ve Başkomutan yapan Enver ucubesi, bir büyük meydan muharebesini değil, bir mahalle kavgasını bile idare ve sevk edemeyecek kadar anlayışsız bir divaneydi.)

* * *

Bütün hakikat anlaşılmış ve bütün ümitler mahvolmuştu. Dört günden beri devam eden muharebenin gününde ve gecesinde, bütün alaylar kendilerine verilen her emri harfiyen yerine getirmek için insan gücünün üstünde fedakârlık gösterdiler. Şimdi merhum Hafız Hakkı, Sarıkamış'ın kuzeybatısındaki ormanlık içinde başını avuçları içine almış, dirseklerini dizlerine dayamış, vicdanının suçlamasını dinliyor, gözyaşlarını kimseye göstermemek için elinden geleni yapıyordu. Hafız Hakkı Bey, Allahuekber'i geçtiğinin ertesinde müthiş ve muazzam hatasını anlamıştı. Enver'den şimdi, dokunaklı bir mektupla iki gün istirahat ve toplanma müsaadesini rica etmişti ve 10. Kolordu toplanıncaya kadar, 9. Kolordu'nun savunmada kalarak beklemesini de tavsiye ediyordu. Fakat hâlâ ezberlediği ibareyi basmakalıp tekrarlamaktan başka varlık gösteremeyen kalın kafalı mektep çocukları gibi, Enver, "*Olmaz, olamaz, Ruslar kaçıyor, kaçırmayacağız. 10. Kolordu hemen Sarıkamış'a yürüsün, taarruz etsin!..*" emrini gönderdi.

10. Kolordu'nun Sarıkamış'ta bir avuç kahramanıyla taarruzları pek kanlı, pek cesurdur. Piyade erleri Sarıkamış'a girdiler. Lakin Rusların karşı taarruzları ile hayatta kalabilenler tekrar dışarı atıldı. Bu acı manzarayı biz mevziden gördük. Enver'e de bilgi vermişler ve Enver bizim erlere "*Ne duruyorsunuz? 10. Kolordu Sarıkamış'a girdi... Siz de ileri!*" emrini tekrarladı. Bu emrin yayını üzerine, kar çukurları içinde, Sarıkamış'ta olanı biteni Enver'den daha açıkça gören erler, sadece taarruz belirtileri gösterdiler... Üç dört erini Enver'in karargâhına doğru yönlendirdiler ve alaycı tavırlarla bağırdı-

lar: “Allah, Allah, Allah, Allah! Hücüm! Hücüm!”

Türk erleri cahildir, fakat doğuştan çok zekidir. Bu erler, bir alay cephesinde üç dört adet kaldıkları son günlerde de Enver’in kendilerine yaklaştığını gördükleri ve “Niçin taarruz etmiyorsunuz?” delice sorusuyla karşılaştıkları zaman, bu hain ve cahil komutana yalnız şunu dediler: “Şimdi taarruz edeceğiz, Paşa Hazretleri... Niye etmeyelim? (Diğer arkadaşlarına) oğlan, di sağ taraftakilere de söyle. Paşa Hazretleri emir veriyorlar, taarruz etsinler... Daha ne duruyorlar?..” ve bu erler her an taarruz ettiler...

Enver Paşa, İhsan Paşa’nın raporundan gücendi ve şu emri yayınladı:

“... Kolordu ve tümen komutanlarını bazı zamanlarda geride gördüm. Herkes ileride bulunmalı. Verilen raporlarda daima mevcudun eksiklerinden bahsediliyor. Bizzat gözlemlerim sonucu, Rus bölükleri de 20 er kuvvetinden fazla değildir...”

Şimdi siz ağzınızla kuş tutsanız, Enver’e, Rus bölüklerinin 160 erden hiçbir zaman aşağı düşmediklerine inandıramazsınız. Çünkü o, bizzat 20 er görmüş! Nereden gördü, nasıl saydı, saydığının manga olmayıp da bölük olduğunu nereden çıkardı? Bunu kimse bilemez.

Enver Paşa, 28 Aralık akşamı, karargâhından Binbaşı Tahir Bey’e Yarbaylık rütbesi vererek bizim 17. Tümen’e komutan tayin etmişti. Tahir Bey zeki ve cesur bir kurmay subaydı. Mevziye varıp da görev başına geçince düşmana dair şu raporu göndermiş: “Düşman 10. Kolordu’ya karşı 2 : 3 alay süvari, 2 batarya top, 2 : 3 tabur piyade ile geliyor...” Enver buna da inanmadı, “Kaçıyorlar!” dedi! Sonra yakalanan Türkistanlı Müslüman bir esir, Rusların, beş alay ile Sarıkamış’ta bizi kuşatacaklarını ve her bölükte 160 tüfek olduğunu söy-

lediği zaman, Enver, gayri reddedilmesi imkânsız deliller karşısında bozulan inatçı itirazcılar gibi dudak büktü ve “11. Kolordu ne iş görüyor? Bunları niye salıyordu?” sualini sormaya başladı.

11. Kolordu da durmamış ve çok iş görmüştü. Şimdi bu kordunun kurmay başkanlığına ileri görüşlü, araştırmacı, cesur ve azimkâr arkadaşımız Kurmay Binbaşı Emin Bey geçmişti. Sabık Kurmay Başkanı Binbaşı Şevket Bey, 33. Tümen’e komutan tayin edilmişti. Şevket bir avuçluk 33. Tümeni ile Rusların sağ kanatlarına o kadar sıkı bir surette yapıştı ki düşman, bu kanadında her çekilişinde mitralyözlerini, tüfeklerini, atlarını, arabalarını bırakmaya... Şevket’e birçok esir teslim etmeye mecbur oluyordu. 18. ve 34. Tümenlerin şiddetli azimleri, fedakârlıkları 33. geri kalmıyordu. 34. Tümen’e merhum Grebeneli Bekir Bey komutan tayin edilmişti.

(Ben şu naçiz yazılarımla kendi aklımca, tarihî bir görevi amaçladığım için, merhum Bekir Bey münasebetiyle şuraya birkaç satır ilave edeceğim. Bekir Bey, İnkılâp devrinde (2. Meşrutiyet) ve Balkan Harbi’nde çetecilikle haklı haksız bir şöhret kazanmıştı. Peki! Çetecilikte iş görmek için iki manevi ve bir maddi özelliğe ihtiyaç vardır: Aşırı cesaret ve hilekârlık ile sağlam bir vücut. Bekir Bey’i kendi tümenlerinden birine kabul eden 11. Kolordu Komutanı Galip Paşa Hazretleri müsaade etseler de sorsak: Merhum, bu ve buna benzer özellikleriyle askerlikte bir taburu bile emniyetle sevk ve idare edebilir miydi ki kendisine, Kolordu’nun, o ana kadar pek çok fedakârlığı geçmiş bir tümeni emanet edilirken razı olup muvafakat gösterdiler: “Herkesin bir yeri ve her yerin bir kesi (kimsesi) vardır.” derler. Tuğgeneral İhsan Paşa’dan sonra o yerin kesi (kimsesi) Grebeneli Bekir miydi? Evet denilemeyeceğine eminim: Bir defa da 34. Tümen kurmay heyetini söyletmeli derim. İmkânını bulursanız, 3. Ordu’nun o zamanki tümen komutanları arasında Grebeneli Bekir’i de hizaya ge-

tirin bakayım: Kurmay Albay Ali Rıza Bey (017), Kurmay Albay Ethem Bey (028), Kurmay Albay Arif Bey (029), Kurmay Albay Abdülkerim Bey (32), Albay Hasan Vasfi Bey (031), Yarbey Ali Osman Bey (030), Kurmay Yarbey Yusuf İzzet Bey (Süvari), Kurmay Albay Mustafa Nimet Bey (018), 10. Kolordu Kurmay Başkanı Şevket Bey (033) ve bütün kıymetli, anlayışlı simaların arasında Grebeneli Bekir!.. Yakıştı mı?

Merhum Bekir cahildi. Komutanlık mevkiinde cesaretiyle kapatmak istediği büyük boşluğu, en nihayet genç hayatının enkazıyla doldurdu (Allah rahmet eylesin). Böyle önemli mevkilere seçecekleri kişileri tetkik etmek için medeni devletler bir matematik düsturu kabul etmişlerdir. Bu düsturun üç bilinmeyenini halleden üç cevap ararlar. Memuriyet mevkiini bir tarafa, cevapların zorluk derecesinin toplamını diğer tarafa korlar. Cevap tarafı, memuriyet değerine eşit veya ondan fazla çıkarsa kabul. Üç soru şudur:

1 – Adayın öğrenim derecesi,

2 – Yetiştirdiği aile,

3 – Tecrübesi?

Bu soruları hem askerî hem de mülkî üst düzey yöneticiler hakkında uygulamak, seçimde hatadan kaçınmak için yeterli bir çaredir.)

Gerek Nizamiye Süvari Tümeni'nin ve gerek 11. Kolordu'nun, düşmanı hangi hatta kadar geri sürdüğüne dair, biz Sarıkamış'ta bilgi alamıyorduk. Bu hususta Ordu'nun her teşebbüsü sonuçsuz kalmıştı. Mesafe uzak ve haberler *Bardız-Narman-Köprüköy* üzerinden dolaşmak mecburiyetindeydi. Enver 11. Kolordu'yu Horum'da sanıyordu.

* * *

Aralık ayının 31'inde Sarıkamış ve çevresindeki savaş durumu özetle şöyleydi: Bardız: 10. Kolordu'nun 32. Tüme-

ni yaklaşık 500 kişi! 28. Tümen'in 82. Alayı, 17. Tümen'in 49. Alayı ve birkaç top ve toplam 32. Tümen kuvvetine eşit veya biraz üstün bir mevcutta... Sarıkamış kuzeybatısındaki orman eteklerinde 10. Kolordu'nun 30. ve 31. Tümenlerinin bütün kuvveti, birkaç batarya ile en çok 1.899 asker kadar. 9. Kolordu'nun hal ve vaziyeti ise İhsan Paşa'nın aşağıdaki önemli raporunda yer almaktadır. Bu raporun yanımda kalan bir kopyasından şu satırları aynen yazacağım; ta ki Başkomutan Vekili'ne karşı, 9. Kolordu Komutanı'nın bütün gerçeği her fırsatta arz edip etmediğine şüphe kalmasın:

30 Aralık 1914 akşamı saat 8-buçukta (20.30) İhsan Paşa'nın, Ordu Karargâhı'na, Sarıkamış kuzeybatısındaki son karargâhımızdan gönderdiği rapor suretinden alınmıştır:

"... 9. Kolordu'nun ileri harekâttan iki gün önceki muharebe gücü 21.000 ve erzak ve cephane kolları ve saire hariç olarak, esas toplam kuvveti 28.000 askerdi. Kanatlara yancı olarak ayırdığımız 12 bölük, Bardız'da 32. Tümen tarafından durduruldu ve Oltu istikametlerine, emirlerinize uygun olarak gönderilen sahra bataryalarımıza ayırdığımız üç istihkâm, 6 muhafız bölüğü, 10. Kolordu'dan ayrılıp da bize henüz iltihak etmedi. Bu sebeple Bardız'a vardığımızda umumi kuvvetimiz 18.000 askere düşmüştü. Ondan sonra, gerek 25-26 Aralık gece taarruzu ve gerek 30 Aralık akşamına kadar icra edilen taarruzlar ve mevsimin şiddeti, kolordunun bütün kuvvetini (17. Tümen 110 + 29. Tümen 190 + 28. Tümen ve 86. Alay 700) toplam bin ere kadar düşürdü. Nerede ne miktar perakendemiz bulunduğu dair esaslı bilgi alınamamıştır. Bununla beraber, pek kuvvetli bir surette ümit olunabilir ki 9. Kolordu'nun, gerilerde köylere dağılmış olan perakendesini toplamak ve bugün 30. Tümen ile birlikte muharebe eden kitalarından istifade etmek üzere 10 gün vakit bulsa 10.000 mevcuduna yükselebilmesi büyük ihtimal... Bugün mevcut erler ve hayvanlarla malzemenin maddi değerlerindeki zayıflığı, zât-ı devletleri bilmektedir. Meselâ, muharip olarak

kabul ettiğimiz askerin büyük kısmında bedeni zayıflıklar vardır. Topçu erleri ve subayları yarı yarıya kayba uğramıştır. Hayvanlar zayıf ve bitkindir. 40 dağ topundan bugün ancak 20 top iyi bir surette işleyebilmektedir ve bütün cephelerde ancak 16 makineli tüfekten istifade edilebiliyor. Netice olarak, 9. Kolordu'nun taarruz kabiliyeti kalmadığı arz edilir. Bu âcizane arzdan, Kolordu'nun mevcut durumunu bildirmek ve gayet yüce olan makamınızdan bu kolorduya verilecek savaş görevinin ne derecelere kadar yerine getirilebileceğine, sayılar üzerine müesses bir delil hazırlayabilmektir. Şimdiye kadar kendisine verilen savaş görevlerini son derece büyük bir fedakârlıkla icra ederek, en üst seviyedeki fedakârlığı neticesinde bu kadar büyük zayıyata uğramış olan 9. Kolordu, mevcut kaynaklarından istifade edebilmek için 10-15 günlük bir fırsata sahip olursa kendisini toplamalarına pek büyük ümitler mevcut olduğunu, ayrıca arz ederim."

Hâlâ gözümün önündedir, bu raporun müsveddesini, yaş çam odunlarının sönük ışığı altında tamamladığımız zaman, Ömer Lütfi ve ben, o kadar yardımlarla o kadar mükemmel bir surette seferber olan bu kolordunun, bir evvelki zinde halini hatıra getirdik ve şimdi şu talihsiz enkazın başucunda elimizdeki miktara baktık da acı acı ağladık...

Enver'e, "geri çekilmeden" bahsedilemezdi. Bir adım geri atanı, her bir üstü, derhal tabancasıyla idam etme kesin emrini almıştı. Ona, işte böyle, ancak '10 - 15 günlük bir fırsata sahip...' olmak arz edilebilirdi.

Aynı tarihle merhum Hafız Hakkı Enver'e, "Ardahan yolunda bırakılmış olan müfreze ile sahra toplarının Oltu'ya olan hat irtibatlarının tehlikede, müfreze komutanının şehit olduğunu ve lütfen merhameten imdat gönderilmezse topların da Kazaklar tarafından alınacağını" bir rapordan öğrendiğini bildirdi ve şu sözleri ilave etti: "Elimde 700 yorgun ve cansız erden başka askerim yok. Bunları dinlendirmeye çabalıyorum. Taarruz imkânı yok. Biraz tahkimatla müdafaa tesisine

uğraşıyorum. Bugün bütün kolordunun başı Sarıkamış'ta ve sonu Başköy ve gerisinde, pek dağınık bir halde bulunuyor. Bütün civar mıntıkadaki toplam kuvvet 1.800 erden, 8 sahra topu, 26 dağ topundan ibarettir. Belki biraz toplanabilirsem yarın akşam taarruza geçebilirim..."

Bunun üzerine Enver Paşa, ertesi gün için (31 Aralık) ordunun... tabii geri çekilmesine karar vereceğini düşünürsünüz, değil mi? Hayır, bilemediniz! Bütün kuvvetiyle şiddetle taarruza devam etmesini emretti!..

9. K. Kur. Bşk.
Yarbay Şerif Bey

29. Tm. Ku.
Albay Arif Bey

3. Ordu Kur. Bşkından
Yarbay Nuri Bey

9. K. Kur. Bşklüğünden
Binbaşı Mehmet Bey

29. Tm. Kur. Bşk.
Binbaşı Rifat Bey

29. Tm. Karargâh
Komutanı

Karargâh ve kıtanın subayları arasında ayakları donan, yaralanan, şehit ve hatta esir düşen pek çoktu. 28. Tümen Kurmayı Yüzbaşı Rifat, beş gün evvel Kötek yoluna keşfe gitmişti, geri gelmedi (*esir düşmüştü, Ruslar Rifat'ı sorgularken, uygun cevap alamadıklarından kızmışlar ve kafasını kılıçla yarmışlardı. Rifat, buna rağmen hayatta kalmıştı*). 29. Tümen Kurmay Başkanı Yüzbaşı Hayrettin, 9. Kolordu Kurmaylarından Yüzbaşı Rıza ve iki emir subayı yaralıydı, ordu kurmay subaylarından Yarbey Nuri Bey'i, Enver dağa taş sala sala en niha yet top yolu taraflarında kaybetmişti. (*Nuri Bey, 32. Tümen'i gördükten sonra 11. Kolordu ile irtibat sağlamak için Horum yönüne gidiyordu. Bizim avcıdan ayrıldıktan sonra sisten yolunu kaybederek, Rus avcısının kucağına düşmüştü.*) Birçok alay komutanı şehit, yaralı veya Çerkezköy'de esir olmuştu. 17. Tümen Komutanı Tahir ve 28. Tümen Komutanı Ethem Beyler yaralanmışlardı. (*Bu iki kıymetli yaralı, geriye nakil olunurlarken, Divik'te Ruslara esir düştüler, Tiflis hastanesinde tedavi esnasında tifoya tutuldular ve Rahmet-i Rahman'a kavuştular.*) Ordu Karargâhı bir harabe manzarasını almıştı. Almanların sesi çıkmıyordu, kimisi hastalanmış kimisinin ayakları donmuştu. Enver'in başyaveri Kâzım Bey, yatağında umutsuz ve donmuş ayaklarıyla bir tarafa kımıldanamayarak yatıyordu. Enver, doğurup icat ettiği bu feci sahnenin, artık çürümüş enkazını bir cellât donukluğuyla fütursuzca, pervasız seyrediyordu. Kendisine gönderdiğimiz bir rapor hakkında bilgi almak için İhsan Paşa'yı ve beni çağırtmıştı. Sordu: "29. Tümen niçin emir almadan mevzi değiştirdi? Üç topunu niçin düşman eline bıraktı? Tümen Komutanı'nı kurşuna diziniz!.." İşte müthiş faciayı tamamlamak için Shakespeare'in şu fiili taklitçisine, böyle bir son perde lazımdı... İhsan Paşa bir an için durdu, bir şey söylemedi. Fakat ben, yanı başından fısıldadım: "Esas emri kendisi verdi; Arif Bey'e de biz, yetkisi dâhilinde gereğine göre mevzii değiştirme izni verdik..." dedim. Bu kadar İhsan Paşa için yeterliydi. İhsan Paşa, Arif Bey'in pek kıymetli bir komutan olduğunu ve bu güne kadar görevini emsalsiz bir şekilde sükûnet ve vukuf ile yerine

getirdiğini belirterek, arkasını tamamladı: “ ... *Yalnız, sizin emr-i devletlerini takiben, bizim tümenlere verdiğimiz yetki ve izin üzerine, Arif Bey, birkaç yüz metre cephe değiştirerek, sağında 28. Tümen grubuyla irtibat tesis etti. Üç top düşmana teslim edilmemiştir. Tahrip edildikten sonra tuvalet çukurlarına atılmıştır...*” Enver -Hayret! Hayret!... Müthiş emrini geri aldı.

Kâzım Bey’e yanaştım! “*Haydi, biz kaldık, Bardız yolu kesildi; siz ne bekliyorsunuz? Siz de mi esir olmak istiyorsunuz?*” dedim. Kâzım Bey, Enver’in söz dinlemediğini, bununla beraber, belki benimle görüş alış veriş yapmak isteyeceğini söyledi. Aynı günün akşamı yanlarına gittim. Herkes yataktaydı. Enver’i yatağının içinde yalnız buldum ve şöyle söyledim: “*9. ve 10. Kolordulardan hayır kalmadı. Bildiğiniz gibi, Bardız irtibatını Ruslar kesti. Dünden beri Divik üzerinden işliyoruz. Sonuç tabii esarettir, bari müsaade buyursanız da son gelen kırk kadar topçu ve piyade subaylarını geriye yollasak... Bir de bendenizin niyeti, yavaş yavaş fazla kalan ve işe yaramayan top ve mitralyözleri göndertmektir. Karargâhlar da kurtulsa çok iyi olurdu...*”

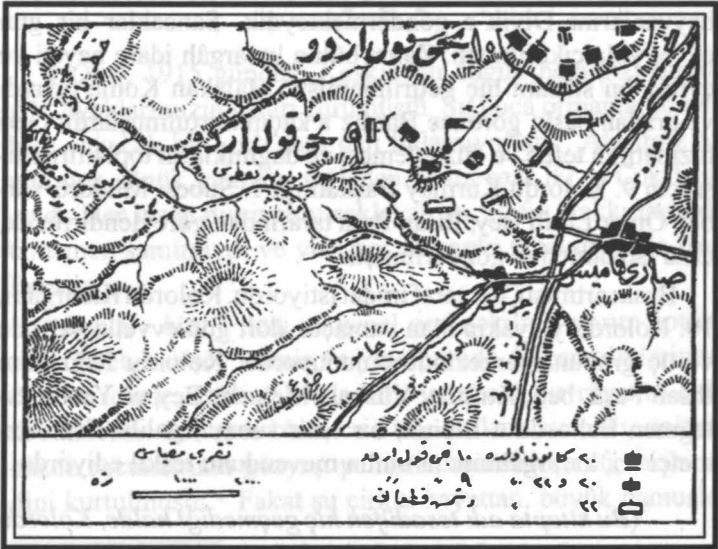
Enver cevaben şu emri verdi: “*Bu kadar kişi nerede kaldıysa topçu subayları da orada kalsın. Bunun önemi yok. Fazla top ve mitralyözleri, bir de Alay Sancaklarını Erzurum’a gönderin. Sancakları götürecek onbaşı ve çavuşlara birkaç lira para da verin. Karargâhlar nereye gitsin diyorsun.*”

–*Yok! Bir yere gitsin demiyorum, düşman eline geçmesin demek istiyorum... Bir de müsaade buyurursanız, bendenizi ilgilendirmeyen bir mesele arz edeyim: Ordunun 11. Kolordu’dan başka sağlam bir kuvveti kalmadı. Zât-ı devletlerin, bundan sonra 9. veya 10. Kolordular yanında bulunmakla hiçbir fayda temin edemezsiniz. Lakin yarından itibaren Kötek’e doğru hareket etseniz, belki 11. Kolordu vasıtasıyla vaziyetimizi biraz düzeltirsiniz...*”

Buna hiç şüpheniz olmasın, benim bu sözüm üzerinedir ki Enver, Sarıkamış’tan hareket etti... Çünkü ben kendisine yeni bir gezi yolu göstermiştim: 11. Kolordu!

BİZİM SON GÜNÜMÜZ

Enver ve karargâhındaki sakat ve hasta subaylar, önceki gün -2 Ocak 1915- 9. Kolordu'dan ebediyen çekilip Divik'e, 10. Kolordu Karargâhı'na gittiler. Düşman 11. Kolordu'yu Aras güneyinden sıkıştırmış... 10. Kolordu'yu cephesinden ve kuzeyinden baskı altına almış ve 9. Kolordu'yu doğudan, güneyden, batıdan iyice sarmıştı. Bizim 10. Kolordu ile kuzeyden dar bir boyundan irtibatımız vardı. Dün Albay Hafız Hakkı Bey, Başkomutan Vekili Enver Paşa tarafından Tuğgeneralliğe terfi ve sol kanat ordusu komutanlığına tayin edilmişti. Hafız Hakkı Paşa, bizim cephemize geldi ve gezdi. Gerilerden ihtiyat kuvveti gelinceye kadar mevziilerde sebat etmemizi tavsiye etti.

Takribi Metre

0 1.000 2.000

2 Ocak 1915'de 10. Kolordu
2 ve 4 Ocak'ta 9. K.ordu
4 Ocak'ta Düşman kıtaları

Bizim üç mevziimiz vardı. Sarıkamış'a karşı orman eteğinde, 17. Tümen grubu 20-30 piyade eri, 2-3 top ve 2 mitralyözden ve tümenin hayatta kalmış 30 kadar subayından meydana geliyordu. Bu grubun komutanı Binbaşı Gani Bey idi. Bulunduğumuz sırtın güneyinde, cephesi güneye dönük 29. Tümen grubu bulunuyordu. Bu grubun komutanı Albay Arif Bey idi. Kuvveti diğer grup kadar. Nihayet, boyun noktasının kuzeyinden geçen dereye aşağı sağ kanadımızda 28. Tümen grubu kalmıştı ki komutanı Topçu Binbaşısı Şakir Bey idi. Dün Hafız Hakkı Paşa'nın bize vaat ettiği 200 er ihtiyat geldi, bir kısmını baskı gören 17. Tümen grubuna verdik. Diğer kısmı da yine 17. Tümen gerisinde bulunuyordu.

Ruslar, sabahtan beri top, tüfek, mitralyöz ateşini artırmışlardı. Yaklaşık 12 bölük düşman her taraftan cepheye yaklaşmaya uğraşıyordu. Aldığımız emir gereğince bugün işe yaramaz topları, fazla tüfekleri, sıhhiye araçlarını, eldeki yük hayvanlarını Divik'e göndermekteydik. Sancaklar bir gün evvel yola çıkarılmıştı. Zaten bütün karargâh idare heyeti ve evrak, bu sırtlara hiç getirilmemişti. Malakan Komu'ndaydı ve oradan baskı görünce Bardız'a kaçıp kurtulmuşlardı. Geri hizmetinin teftiş ve düzenlemesi ve dağınıkların toplattırılması için 9. Kolordu Kurmay Başkanlığı 1. Şubesi Müdürü Yarbay Ömer Lütfü Bey, İhsan Paşa tarafından görevlendirilerek, Oltu istikametine gönderilmişti.

Baskı artmıştı, her taraf imdat istiyordu. Kolordu Karargâhı, 10. Kolordu'ya yakın olan yamaçta, dört gün evvelki yerinde ve üç grubun merkezinde bulunuyordu. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, ben, Kurmay Yüzbaşı Mehmet Bey ve Yaver As-teğmen Bahaeddin Efendi, bir emir subayı, galiba dört hizmetçi eri, karargâhımızın bütün mevcudunu teşkil ediyordu.

(Bu kitapta adı tesadüfen hiç geçmediği halde, Kolordu Kurmay Başkanlığı'nda bulunduğu müddetçe pek muntazam ve faydalı mesaisinden ciddi surette istifade ettiğimiz Kurmay Yüzbaşı Yusuf Ziya Bey adına kıymetli bir arka-

*daşımız daha vardı. Ziya Bey Kolordu Karargâhı'nın en genç rütbeli kurmay subaylarından olması dolayısıyla da-
ima en güç ve yorucu vazifelere sevk edilirdi. Bu meselede,
arkadaşı Kurmay Yüzbaşı Mehmet Adil Bey de aynı tali-
he mazhar veya dâcârды. Dağ başlarında, düşman safları
içinde yapılacak uzak keşiflere gönderilecek, Mehmet Bey
değilse, mutlaka Ziya Bey olurdu. Diğer keşif kollarının
getirdiği muğlâk ve kapalı ifadeli raporları, yerinde göre-
rek inceleme göreviyle kar fırtınaları içine at sürmek için
Ziya Bey el altında bulunamıyorsa oraya mutlaka Mehmet
Bey gönderilirdi. Çevirme Manevrası günlerinde ve Sarı-
kamuş Muharebeleri esnasında, Ziya Bey, 17. Tümen Kur-
may Başkanı olarak Kolordu Karargâhı'ndan ayrılmıştı.
Burada, bu her iki gayretli, cesur ve muktedir arkadaşımı-
zı minnetle yâd etmek, benim için bir vicdani görevdir.)*

* * *

4 Ocak 1915 gündüz. Keskin bir soğuk hepimizi titreti-
yor. Ayaklarımızın uçları çürümüşü. Şu koca ormanlar içinde
bize yakacak bir kuru çam dalı bulamıyorlar... Ateşimiz bu
gün pek sönük yanıyor. Öğleden sonra saat iki... Çok başa
geldi. Her insan hissiyatını saklayamaz. Hafız Hakkı Paşa da
tamamen samimiydi ve yine her zamanki tebessümüyle bize
Fransızca:

*"Her şey bitti!" dedi ve genel geri çekilme emrini not et-
tirdi. Evet, her şey bitmiş ve yine burada da çam diplerinde,
dereler içinde, karlar altında tatlı ve ebedi bir rüyanın ebe-
di saatlerine kavuşan binlerce Türk'ün kanı ve canı, onların
öksüz çocuklarının gözyaşı pahasına milletin şerefi, tarihi ve
dini kurtulmuştu.* Fakat şu çirkin hayattan, büyük namusla-*

* *Tout est perdu, sauf l'honneur!* – Fransa Kralı Birinci Fransua'nın bir mağlubiyet
gününden sonra annesine yazdığı mektubun meşhur bir satırıdır. "Şarkımızdan başka her
şey mahvoldu" demektir.

rını şahadet nimetiyle kurtaran binlerce mazlum Türk'ün, o günkü hava içinde ve Sarıkamış ormanlarını bir füsün kuvvetiyle büyülemiş ve kaplamış, yarıda kalan bir arzusu, bir şeyi kalmıştı. Bu dile, kaleme gelmeyen büyük *bir şey*, geleceğin öz Türk çocuklarına şöyle diyordu: “*Cinayet var, cani kimdir? Aramayacak mısınız? İhanet gördük, hain kimdir? Bulmayacak mısınız?*”

Zavallı renksiz ve zayıf çocuk!.. Yalnız senin uğradığın feci zulüm, Allah'ın adaletini depreştirmeye, adaletin sabrını oynatmaya, sabrın sonunu getirmeye yeterlidir. Sen, işte o feci sahnenin bu güne kadar *meçhul askeri* idin ve ebediyen mağduriyetin timsali kalacaksın. Mezarını ebediyen gölgelelendireceklerdir...

“*Her şey bitti!*” diyordu. Bitirenlerin şan ve şerefi de beraber... Hafız Hakkı Bey, Paşa olmuştu... Dediler ki: “*Enver'in amacı, berbat ettiği ordunun enkazını, Hafız Hakkı'nın tuğgenerallik apoletleri üstüne yükletip sürükletmekti!*” Bu ağır yükü sürüklemek namuslu bir adamın zaten borcuydu, rütbe kabul etmeye ihtiyacı var mıydı?

Hafız Hakkı Paşa, yine o batırılan ve idam edilen ordunun yolunda genç hayatını, sefil ve perişan bir vaziyette, bütün ak-raba ve taallukatından uzak ve ayrı olarak sona erdirdi. Allah gani gani rahmet eylesin ve taksiratını affetsin. Ölen Hafız Hakkı'ya hepimiz acırız, fakat kumanda eden Hafız Hakkı'nın ismini tarih hırpalarsa bunu da anlayışla karşılamalıyız...

“*Her şey bitti, diyordu. 10. Kolordu'nun Çermik istikametiyle dağlar üstünde bir tek irtibat yolu var, bu sabah keşfettirdim. Saat dörtte 10. Kolordu geri çekilmeye başlayacak. Siz de bu yoldan çekilebileceksiniz. Ruslar fark etmezler ümidindeyim...*”

Bu söz henüz bitmişti ki ileriden bir gürültü, telaş, bir hareket görüldü. Dört beş er, ellerindeki hayvanları acele acele

çekmeye, adeta kaçmaya uğraşıyordu. Hafız Hakkı Paşa, “*Bu ne? Panik var*” dedi. “*Şimdiye kadar bu kolordunun askeri panik yapmadı; şimdi ise ileride panik yapacak askerimiz kalmadı.*” cevabını verdik. İhtiyat olarak verilen bölüğe adam koşturalım dedik, bölüğün geri çekilmekte olduğunu gördük ve bir sinema şeridi süratiyle geçen bu olayın ardından, bizim karargâh kurşun yağmuru altında kaldı. Kurşunlar ağaçlara çarptıkça patlar gibi ses çıkardıkları için Hafız Hakkı Paşa, “*Dom dom kurşunu atıyorlar...*” dedi.

Fazla konuşmaya imkân kalmadı. Bir Rus avcı hattı, 17. Tümen ile 10. Kolordu arasındaki açıklıktan peyda oldu ve bizi şiddetli bir ateş altına aldı. Hafız Hakkı Paşa, atına atladığı gibi, kurşun yağmuru altında 10. Kolordu’ya doğru çekip gitti; acele ile kırıbacını İhsan Paşa’ya yadigâr bıraktı. Ben hala Hafız Hakkı Paşa’nın bu kurşun yağmurundan nasıl kurtulduğuna hayretteyim... Biz, ilk patırtıyı geçirmek için, 28. Tümen grubu tarafına çekilme niyetindeydik. Oradan gelen bir süvari, düşmanın, şimdi 28. Tümen’i tamamen esir tuttuğunu söyledi: Demek ki iş işten geçmişti... Geri çekilmeye karar verecekleri günde bu ani felaket, bize yıldırım gibi tesir etti. Acele ile cebimizdeki evrakı ateşe attık; Kolordu Karargâh Bayrağını kırarak, bezini yaktık ve üstümüze, Rusça “*Davranmayın, teslim olun.*” hitaplarıyla elde tabanca, etrafında süngülü Ruslarla gelen bir düşman subayına teslim olduk. Herif bizi ileri karakol postası zannetmiş. Hepimizi subay elbisesi ile görünce ve hele Kolordu Karargâhı kumanda heyeti olduğumuzu anlayınca, mal bulmuş mağribi kadar sevindi. Bir türlü inandıramıyorduk, çünkü bizde öyle bir kumanda heyeti kılık kıyafeti kalmamıştı. Tam on bir gündür şu ormanlar içinde, kar ortasında, fırtına ve tipi altında yaşamaktaydık.

Her şey bitmişti. Ruslara, hekimler ve saire dâhil olduğu halde bu gün 106 subay, 80 er (yaklaşık), bir kırık top kundağı

ve birkaç at teslim edilmişti. İşte, 4 Ocak 1915 öğleden sonra saat 3 buçukta 9. Kolordu'nun bütün kuvveti!

10. Kolordu'nun 4 Ocak sabahında başlayan geri çekilme hazırlıkları, Rusların dikkatini çekmiş ve son taarruzlarını yapmaya sevk etmişti. 10. Kolordu'nun bütün topları -yahut bunlardan son zamanda mevziide bulunanlar- düşman eline geçmiş ve perakende erlerin Divik ve Başköy taraflarındaki son savunması, düşmana birçok kayıp verdimişti.

Ruslar ayın 23. günü (5 Ocak 1915 tarihi), yani geri çekilme emrinin ertesi günü, Divik'e girdiler ve 10. Kolordu artıklarını Çermik'e doğru takip ettiler. Enver, cahilliği ve inadının, ihanetten gıda alan dik kafasının tesiriyle on iki günden beri, şu karlı dağlara ve büyük ormanlara gömdüğü binlerce bahtsız vatan evladını çiğneyerek, yalnız başına, dişlerinden kanlı salyalar akar bir yılgın canavar gibi firar ederken, karşısında Kurmay Binbaşı Celal'i buldu. Celal, Başköy taraflarında silahlı, silahsız toplanan beş on perakende er ile her taraftan hücum eden Rus bölüklerine, bir günden veya -bilemiyorum-birkaç saatten fazla savunmaya imkân bulamadığından, mayeti gibi esir düşmemek için kolayını bulup çekilmişti. Enver o sırada, bu mazlum feci sahnenin bütün şahitlerini ya Sarıkamış Dağlarında ya Sibiryâ çöllerinde imha etmekten başka bir hedef, arzu takip etmediği için Celal'i görür görmez sarardı. İki kelime söyletti ve: “*Mevziiyi terk etmiş. Kurşuna dizin!*” emrini verdi...

Celal, bilmem kimin ısrarlı aracılığıyla kurşuna dizilmedi, fakat daha ağır bir muameleye uğradı: Apoletlerini söktüler ve askerlikten kovdular...

Enver, Bardız'a geldi: “*Ordunun başarıyla savaşa devam ettiğinden söz eden yalanlar söyleyerek, Hedik'li Kürt Paşo'nun lûtfu delaletiyle Pasinler'e atladı.*” Höyük'te 11. Kolordu Karargâhı'nı buldu ve 7 Ocak'ta Erzurum'a gitmek üzere hareket etti. Cani, bütün evladını dişlediği, boğup yedi-

ği Erzurumluların gözüne görünmedi. Vali Tahsin Bey'e tedarik ettirdiği bir kızağa bükülüp oturarak, her hain gibi, ürkek ve sinsî tavırla def olup gitti.

Kızakçı atlarına deh dediği anda, Hürriyet Kahramanı, Trablusgarp Savunucusu, Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver'i, Anadolu milleti, hudut yollarında bir çukura gömdü... Kızakla Sivas'a doğru kaçan hain, Türklük ve insanlık faziletlerinden soyulmuş, Almanya İmparatoru'nun ücretli yamağı, babasına ve kardeşlerine layık olmayan kanlı katil ve melun bir herifti...

Lağne Allahe aleyye ve âliye ma yestehak!

BİTİRİŞ ve KARAR

Mahvolan ordu – Ölenleri hırpalayan yok! -Ben kimseye savunma hazırlamadım- Davacı biz değiliz, ölülerdir - “Ordunun gençleştirilmesi” mi yoksa “mesuliyet”in manasını anlamak mı? Bir Sarıkamış’a bedel, birkaç Çanakkale, Galiçya, İnönü ve Sakarya var - İttihat ve Terakki Erkânına - Enver’in Ruhu ve zihniyeti nedir?

Dedik ki Sarıkamış olayını ayrıntılarıyla yazmak lazımdı. Bu gereklilik, şimdiye kadar ekseriyete meçhul bırakıldığından çok, orada, bu milletin pek çok senelerden beri, daha bir mislini meydana getirememiş olduğu pek kıymetli bir ordusunun, iki hafta içinde yok edilmesinden kaynaklanmaktadır... 3. Ordu, Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıcında memleketimizin bel kemiği idi... Eri dinç ve talimli, subayı seçilmiş ve cesur, kıta komutanları büyük kısmıyla tecrübeli, anlayışlı ve seçkindi.

*

Bir karşı yazı, benden, 3. Ordu’nun Tümen Komutanlarını dolaylı olarak ve benim tabirimi aynen kullanarak “*bu akli eren ve değerli kişilerin*” hangi ülkeleri fethettikleri ve Sarıkamış olayında dokuzuncu derecede bile tesiri olmayan bir şehidi hırpalamaktan ne zevk bulduğumu soruyordu. Eğer ben falan ve filandan bahsederken, bahsedilenlerin şahsiyetleriyle oynama amacında bulunsaydım bu pek sefil bir maksat olurdu. Benim tartışmalarım “*şahıslara*” değil, “*şahısların çalışmalarına*” aittir. Böyle olmakla beraber, ben bir, beş, her

kaç ise o kadar insanı üzeceğimi düşünmedim değil. Ne çare ki başka türlü hareket etmek elimden gelmedi; çünkü davacı ben değilim, ölüler, öldürülenlerdir. Maksudımsa -muhterem itiraz edenin zannettiği gibi- nefsimi veya mensup olduğum Kolordu'nun birinci ve ikinci komutanlarını muhtemel bir it-hama karşı savunma değil, belki büyük suçun tek ve asıl sebebi olan "*sorumlulukta ifrat ve tefrit*" anlayışını, kardeşlerimiz ve çocuklarımıza anlatmak ve göstermektir. Ben bu kitapta, Ahmet Fevzi ve İhsan Paşalar hakkında belki daha çok yazı yazdım. Çünkü kendileriyle nispeten daha uzun bir zaman beraber bulundum, daha ayrıntılı görüştüm ve tabii daha fazla bilgi topladım. Ben ne Ahmet Fevzi ve İhsan Paşalar ile kendimin savunucusuyum ne de bu büyük meseleyi bizler gibi talihin sevki ile bu tarihî ve kanlı muharebenin sahnesinde bulunmuş beş on faninin meselesi derecesine indirmeye taraf-tarım. Bizim hesabımızı Divan-ı Harp görecektir ve görmelidir. Bu dava, Osmanlı Devleti tarihinde misli görülmemiş bir yiğitliğin ve yine öyle bir fedakârlığın, ebedi ve hâlelenmiş taçlı, çelenkli şerefini, bilinmeyen mezarları üstünde taşıyan büyük ölülerin büyük kan davasıdır ve bu sebeple daima açıktır, açık kalması da gerekir.

'O '*anlayışlı ve değerli kişiler*'den hayatta kalanlar hangi ülkeleri fethettiler, buyurdunuz?... Müsaade ederseniz, bu bahsi, geleceğin tarihinin istiklâl bölümünü tunç abidelere nakşedecek olan çelik kalemlere bırakalım...

* *

Büyük rütbeli ve büyük makamlar işgal etmiş bir kişi, Sarıkamış'tan söz edildiği zaman "*Gençler orduya kumanda ederse işte böyle olur!*" buyurdu. Hâlbuki *ordunun gençleşmesi* demek, Enver'in Başkomutan ve Hafız Hakkı merhumun Genelkurmay İkinci Başkanı veya 10. Kolordu Komutanı olması demek değildi ki... Ordunun gençleşmesi, bir "*gerekliliğin sonucu*" idi. Bu gerekliliği, Balkan Harbi doğurmuştu ve hepimiz itiraf ederiz ki bu doğurma, Enver hakkında

bir “*düşürme*” oldu. Balkan Harbi sırasında “*sorumluluğun anlamı*” çoğunluk itibariyle “*tefrit (aşırılık)*” ile lekelidir: Komutanların maiyetindekilerin büyük kısmı “*sorumluluğu*”, ondan korkmak ve ondan çekinmek maksadıyla kabul ettiler; yarın bir Divan-ı Harbin huzurunda cevap vermekte güçlüğe düşmemenin yollarını aradılar; emirlerini bu olumsuz zihniyetle tanzim ettiler, hatta kıtalarının *harp ceridelerine* eklemeleri gereken belgelerin asıllarını bile birçoğu ceplerinde sakladı. Bir kelime ile görevlerine, “*fedakârlık*” dedikleri şeyden bir nebze ekleyemediler: Onların ‘*fedakârlık*’tan anladıkları ise zaten “*görev icabı*” bazı küçük faziletler derecesini aşmazdı. Bu haller ve bazı particilik ihtirasları, ordu komutanlarının, kolordularını düşündükleri gibi sevk ve idare etmelerine imkân bırakmadı, mağlup olduk. Mağlubiyet üzerine, ordunun gençleştirilmesi icap etti. Sarıkamış’ta Enver ve Hafız Hakkı merhum ise “*mesuliyet*”i büsbütün ters anladılar. Bunlar için mesuliyet, Balkan Harbi komutanlarının anlayış tarzının tamamıyla zıddıdır: “*Mademki her istediğimizi yapabilecek bir durumdayız, her türlü sorumluluğu göze almalıyız. Korkarsak, makamlarına geçtiğimiz kişilere karşı açıklama yapma kudreti bulamayız...*” diye düşündüler. Bu defa da “*sorumluluğun anlamı*” korkmamak ve çekinmemek oldu. Bu nakille beraber, size temin ederim, Sarıkamış’ta ve ondan önceki aylarda sorumluluğun gerçek manasını anlamış pek çok tümen, alay ve tabur komutanı bulursunuz. Bu da “*ordunun gençleştirilmesi*” sayesindedir.

Konu dışı olmasaydı, size, hatta Çanakkale ve Galiçya’yı değil, İnönü ve Sakarya’yı da şahit gösterirdim... Bütün bu “*iyiliğe doğru*” emareleri, ordunun geçleşmesi üzerine komutanlıklarda meydana getirilen yeniliklerin açık sonuçları değil midir?..

*

* *

İttihat ve Terakki ileri gelenlerinden bazı kişiler, Sarıkamış “Akşam” a tefrika edildiği sıralarda, beni, İttihat ve Terakki’ye karşı -Enver, Hafız Hakkı ve Bahaeddin Şakir bahisleri dolayısıyla olacak- aleyhtarlık ve garazkârlıkla itham etmişler. Ben zannediyorum ki bilakis kendi intikamlarına vasıta oldum! Çünkü İttihat ve Terakki’yi yıkıp devirenlerin en yüce başı Enver’dir. Şuna emin olmalarını rica ederim ki ben, memleketin dâhili siyaset akımlarıyla kesinlikle ilgili değilim. Seferberlik zamanında İttihat ve Terakki’nin memleket dâhilindeki teşkilatından Erzurum Valisi Tahsin ve Erzurum Mesul Murahhası Hilmi Beylerin büyük yardım ve nüfuzlarından faydalandık. Gerek bu iki zat, gerek İttihat ve Terakki’nin seferberlik bölgesindeki diğer yönetici ve üyesi, bütün halkla beraber, ordunun bir gün evvel hazırlanmasına canla, başla çalıştılar ve hiçbir zaman askerî görevlilerin vazife ve salâhiyetine tesir etmeyi akıllarına getirmediler. Lakin Bahaeddin Şakir Bey böyle yapmadı: “Çete teşkil edeceğim!” diye bir kısım asker ve subaya “izin” aldı. Öyle bir zamanda, biz taştan subay yapma imkânını arıyorduk ve her subay -özellikle Bahaeddin Şakir Bey’in çektiği subaylar- bizim için en az bir “bölük” demekti: Biz verseydik o almamalıydı... “Maksadı hizmetti. Hatta Ardahan yolunda yaralandı!” denilebilir, doğru... Size temin ederim ki Enver ile Hafız Hakkı’nın maksadı da “hizmet” idi ve her ikisi her gün ateş içinde bulundukları için on defa yaralanabilirlerdi; fakat netice?..

Bir de Bahaeddin Şakir Bey’in, 3. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa Hazretleri’nin duyguları üzerine tesir ettiğini de unutmamalıyız. Hâlbuki Hasan İzzet Paşa Hazretleri “kanun karşısında sorumlu”, Bahaeddin Şakir Bey ise “her türlü sorumluluktan uzak” idi...

En önemli nokta da Enver'in ruhi kimliğidir. Gerçekten de inkılâp tarihimizde bu kadar önemli görev üslenen, memleketi -Berlin'den Selanik'e koşarak- 31 Mart trajedisinden çekip kurtaran ve şöyle eden, böyle eden bu genç, cesur, fedakâr Enver, bir hain, bir cahil miydi?..

Enver "*hain*" değildir, yalnız büyük komutanlık konusunda, "*gücü verimli kullanma*" denilen önemli faziletten tamamıyla payını alamamıştır. Biz buna halk ve asker Türkçesi ile "*hain adam*" deriz, "*acımak*" komutanlar için bir "*ahlaki fazilet*" manasıyla değil, bir "*gereken sanat*" kavramıyla düşünülmalıdır.

Enver "*cahil*"dir: Kuşağı manasıyla! Enver Başkomutan olduğu zaman, gerçek bir "*Başkomutan*" yanında ikinci derecede kurmay subay olabilecek yaşıyordu. "*Akıl*", ancak dâhi yaratılmış ender insanlar için "*yaşta değil, başta*"dır. Hâlbuki Enver, dâhi değildir.

Öyleyse Enver nedir?

Enver, hastalıklı bir hayalet, bir ihtiraslı şöhrettir. Fakat en farklı ve seçkin özelliği, bir "*ihtilal tiryakisi*" olmasıdır. Allah onu hiçbir şeyden korkmaz, hiç kimseden çekinmez, her şeyi basit, herkesi küçük görmeye "*mahkûm*" bir hilkatte yaratmıştır. Her şey, hatta memleketin hayatı bile Enver'in nazarında bir "*hiç*"tir. Nefsine o kadar büyük bir itimadı vardır ki -gördünüz!- bir süre, Almanyayı, İmparatoru ile Hindenburg'u ile Lüdendorf'u ile beraber kendi fikir ve arzusuna hizmet ettirmeye bile yeltendi: Sonuçta onların fikir ve emellerine hizmetçi oldu gitti. Biz de beraber!

Savaşın başlangıcından itibaren olaylar ve hadiseler, Enver'i büsbütün çileden çıkardı. Başkomutanlık makamına geçince, işin büyüklük ve genişliği, onun dar kafasının kavrama çemberini çatlattı. Sağa sola saldırmaya ve bütün maiyet komutanlarını "*korkaklık*" ile itham etmeye sevk etti, Sarı-

kamış faciasında “iş üstü” halinde yakalandı. Nefsini terbiye için işi yalancılığa, aldatmaya ve iftiraya döktü. Sonra çok da zengin olmuş, dediler.

Enver, devlet işleriyle ilgili her teşebbüse atılırken, ihtimal ki can atarak “*aman batıyor, kurtarayım!*” demiştir. Fakat tespiti başarısızlığa uğrayınca sadece basit bir dudak büküşüyle “*zaten batacaktı, battı...*” deyip geçtiği ise kesindir.

Balkan Harbi’nden sonra, bir kurtuluş yolu bulmaya ihtiyaç duyan herkes, Enver’i karşısında emre hazır görünce eteğine sarıldı. “*Aman, bize acı ve rehberlik et!*” dedi. Çünkü denize düşmüştük. Enver rehberlik etti. Bu kurtuluş yolunda koşan bu genç kılavuz, yaradılışı icabı, iz boyunca yürümedi. Çünkü iz zahmetliydi, uzuncaydı, ihtiyat ve basirete ihtiyaç gösteriyordu. Enver, kese yoldan yürüyerek çabuk varma gibi delice bir hevese kapıldı, uçurumlara atladı. Biz de beraber! Bu yolculuğumuzda Enver’in kılavuzluğu, bütün kaza ve belasıyla bütün sahtekârlığıyla milletin gözüne çarpmadı değil... Fakat “*Basra harap olduktan sonra*”. Bu defa “*Basra*” bütün memleket manasına geldi. Enver’in Buhara’ya Başkomutan olduğunu işittik. Aslı çıkmamakla beraber, ihtimal dışı bir şey de değildi, çünkü Enver’e kumanda, ateş, kan, kavgâ olsun da Trablusgarp veya Buhara’da olsun, birdir. Enver, bir isyan ve ihtilal aşığıdır. Ben size yemin ederim ki dünyanın öteki ucunda, mesela Patagonya’nın en güney kıyısında bir ihtilal emaresi hissetse Enver sonsuz bir istekle oraya da koşar, teşkilat yapar, tümenler yaratır ve günün birinde bir gece hücumuyla hepsini bir uçuruma atar, kaçır, kurtulur ve yine Berlin’deki eniştesinin evine gelir ve ... pusuya yatar. İşte bizim için en tehlikeli zaman o zamandır. Çünkü Enver, o zaman çalışır, uğraşır, memurlar, hafiyele tertip eder, rütbelere saçar, görevler verir ve elinde ne varsa hepsini dağıtır. Bütün isteği, bizi bir kere daha pençesine geçirmek, bir kerecik daha zıplatmak ve sıçratmaktır... Allah düşmanımı düşürmesin!

İşte efendiler, benim görüp anlayabildiğim kadar Enver'in ruhi kimliği... Bu adamda devlet ve millet için yahut bazı saf yürekliilerin inandığı gibi, İslam alemi hayrına bir “*hizmet*” ve bir “*gaye*” tasavvur etmek -bilmem ne diyeyim- saf yürekli-likten daha aşağı bir şeydir.

Karar verelim: Sarıkamış bize büyük bir namus olduğu kadar, tarihimize parlak bir şerefli sayfadır.

Gelecek nesillere ibret olsun ki biz, bütün millet, yanlış yaratılmış bir adamın peşinde kurtuluş ve mutluluk aradığımız için feleğin dediği güne düştük.

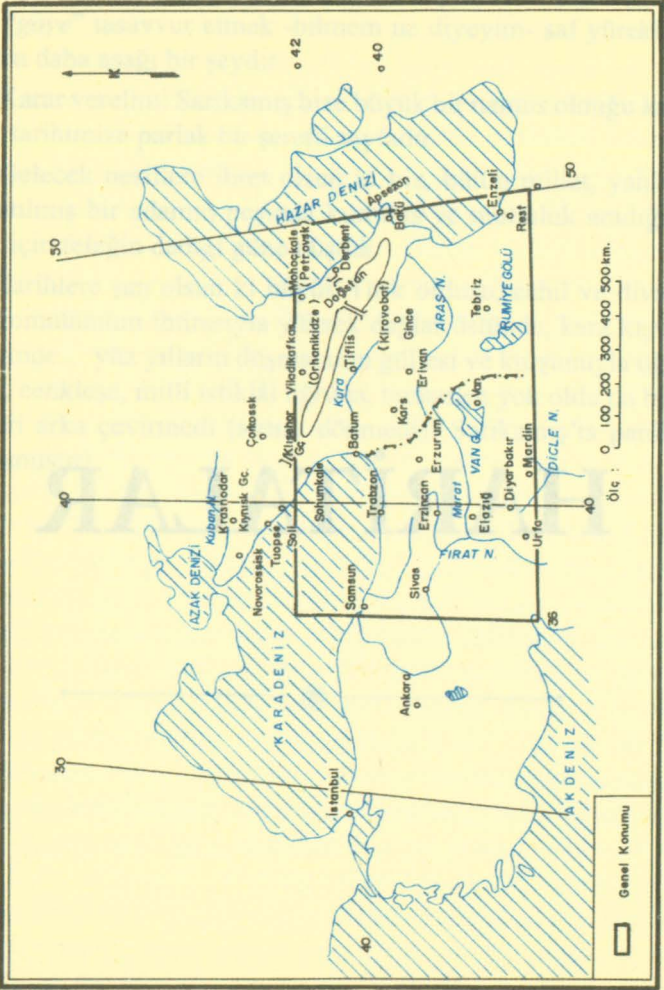
Tarihlere şan olsun ki büyük Türk ordusu, cahil ve divane komutanının ihtirasıyla yüksek dağlar üstünde, kara kışın tipisinde... yüz yılların düşmanının güllesi ve kurşunuyla uğraşa, cenkleşe, milli istiklâl uğruna, tamamen yok oldu da bir neferi arka çevirmedi (sırtını dönmedi)! Sarıkamış'ta panik olmamıştır!

HARİTALAR

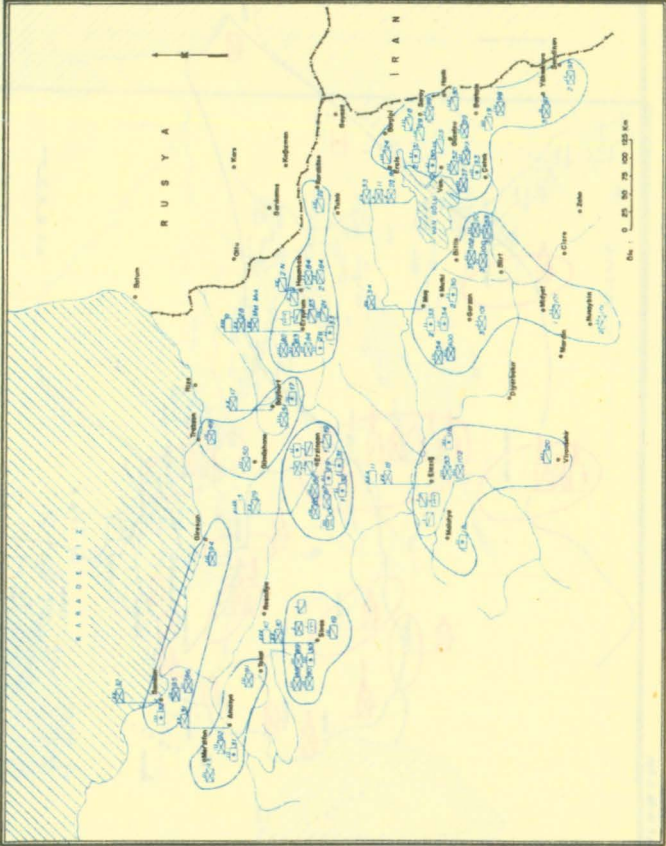
Kafkas Harekât Planı

Gnkuz.
As. T. Ve Str. E. Bşk.

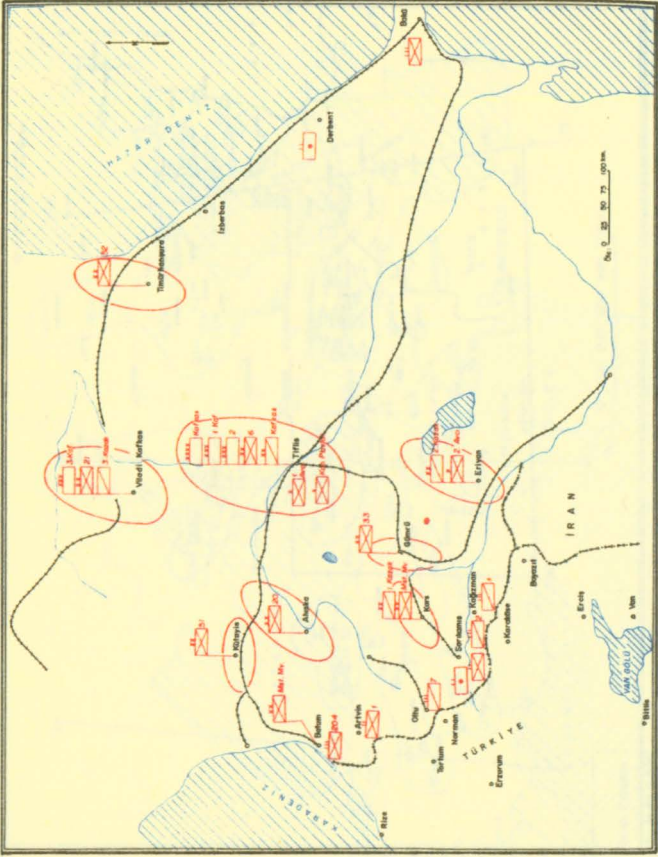
3 ncü Ordu Müfettişliği'nin 1914 Senesi Barış Konuşu

Görsel
As. T. Vg. Str. E. Bşk.

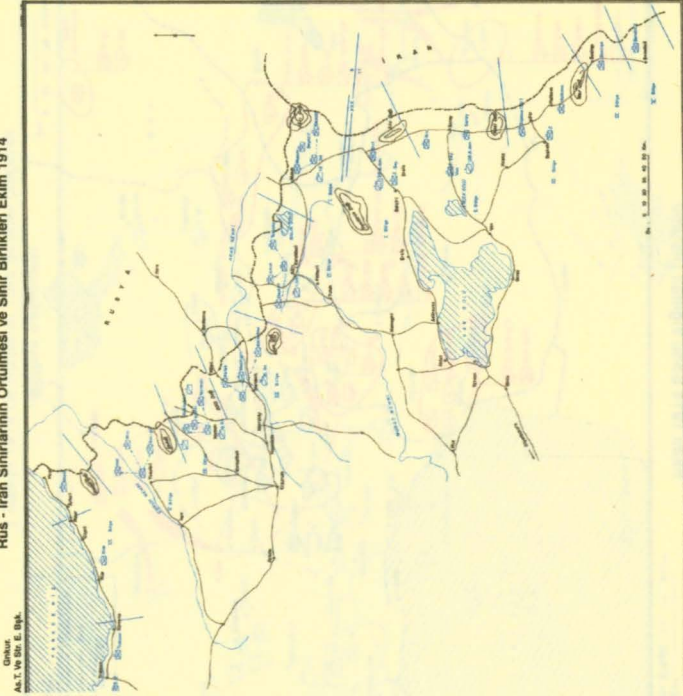

Rus Kafkas Ordusunun 1914 Senesi Barış Konuşu

Göktaş
As. T. Ve Sit. E. Bşk.

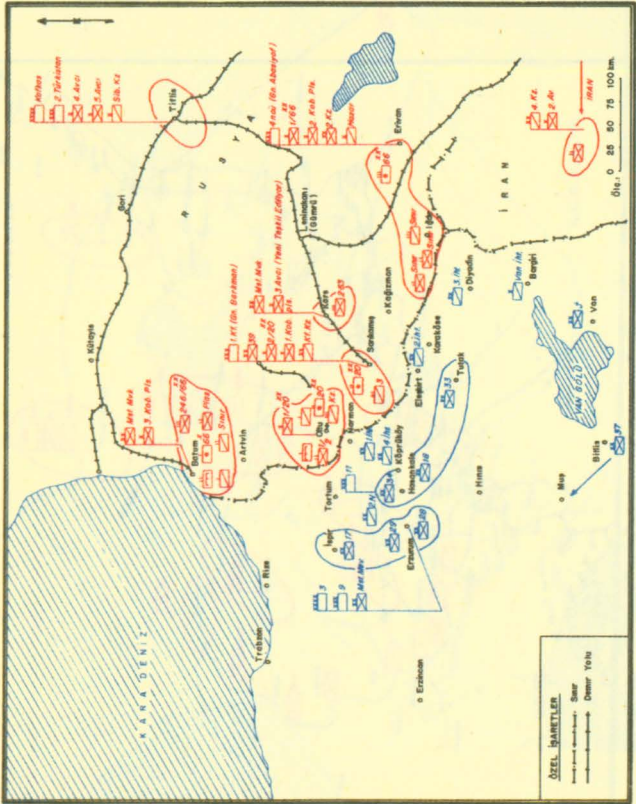

Rus - İran Sınırlarının Örtülmesi ve Sınır Birlikleri Ekim 1914

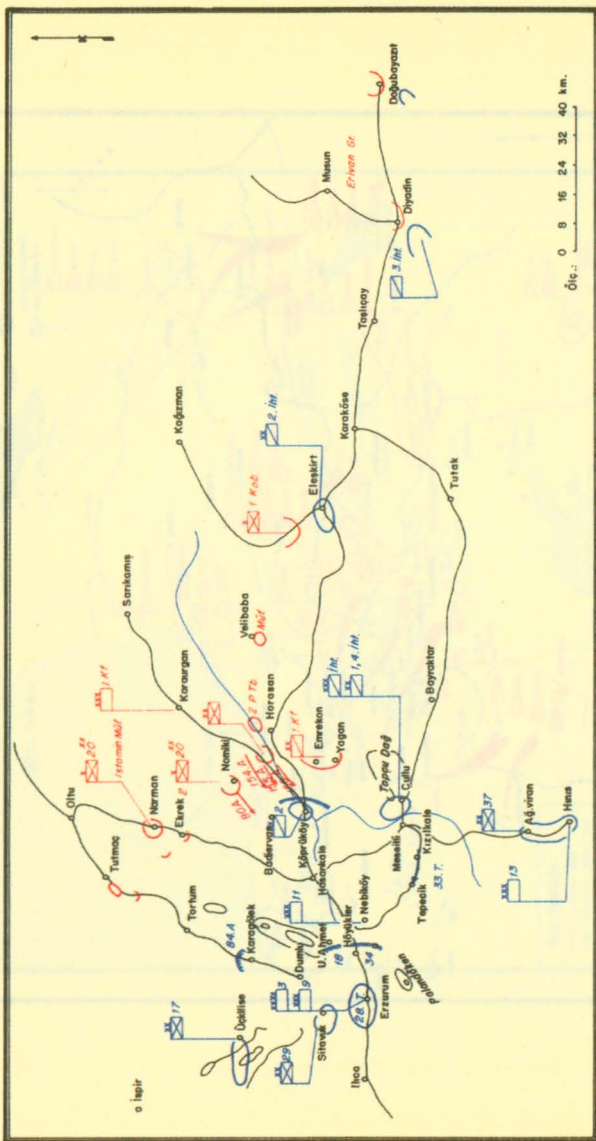
3ncü Türk Ordusunun ve Rus Kafkas Ordusunun Ekim 1914 Sonu Yığınak Durumu

Gnkur.
As. T. Ve Str. E. Bşk.

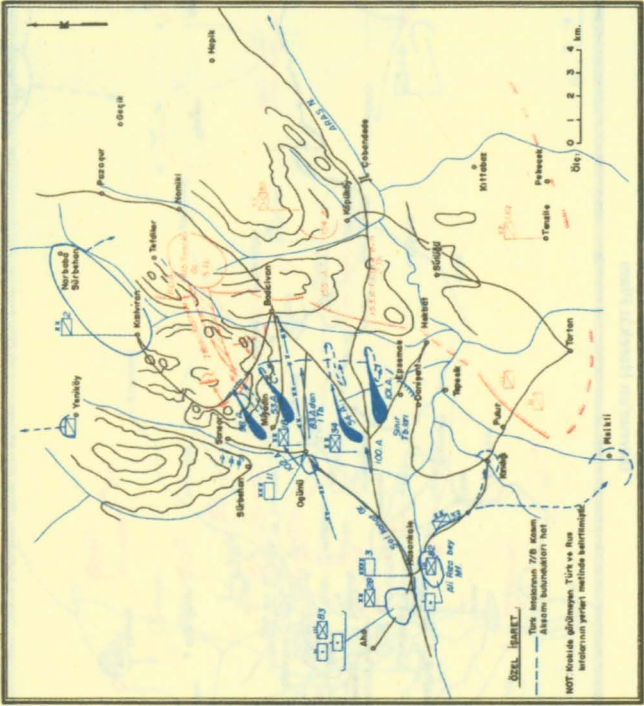
Köprüköy Muharebelerinden Önce 5 Kasım 1914 Günü İki Taraf Kuvvetlerinin Durumu

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

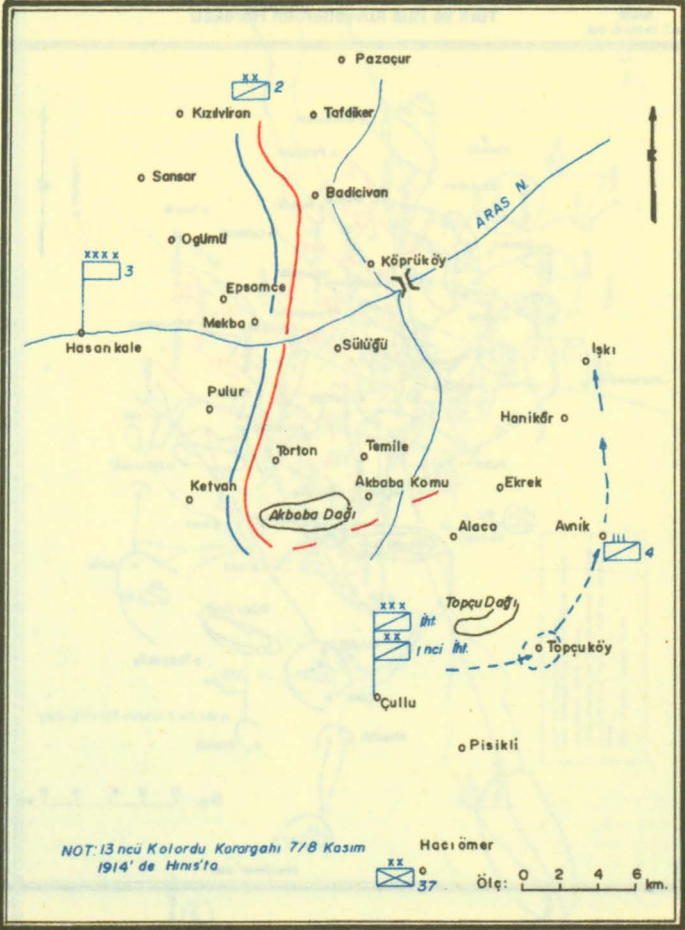
Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı Türk ve Rus Kuvvetlerinin 7 Kasım 1914 Günü Harekâtı

Gökür,
As. T. Vb Str. E. Bşk.

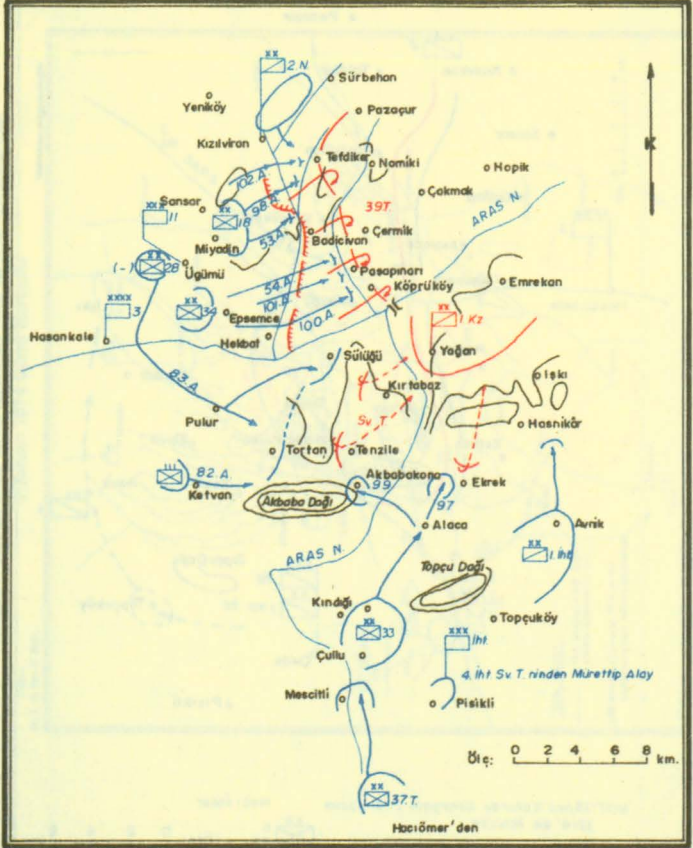
7 Kasım 1914 İhtiyat Süvari Kolordusu ile 13ncü Kolordunun Durumu

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

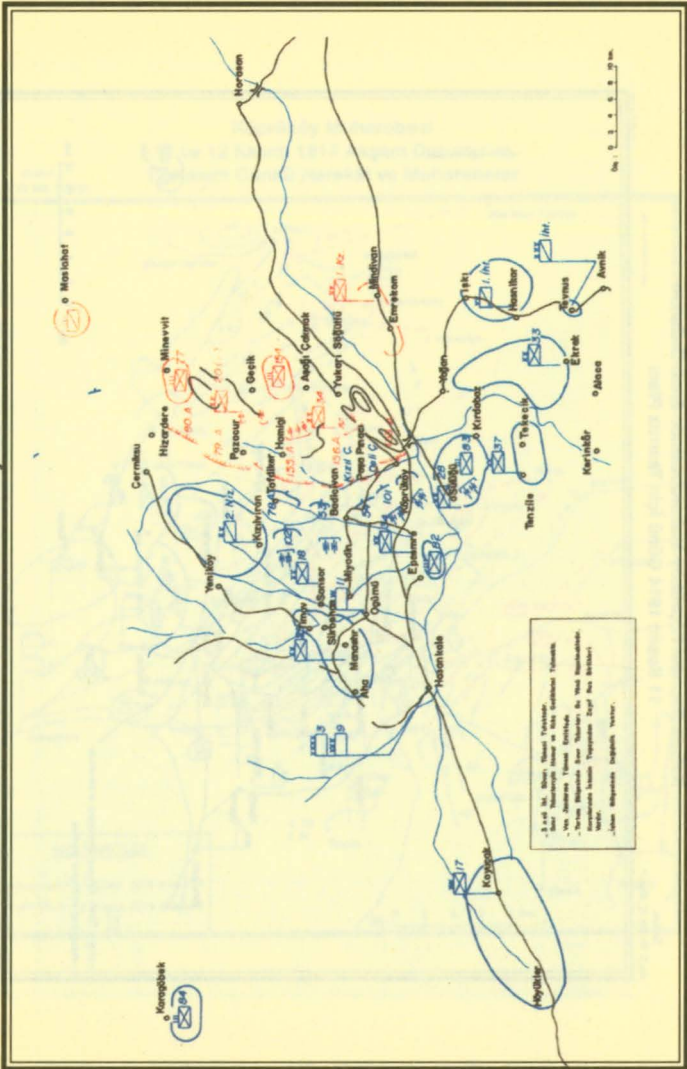
Köprüköy Muharebesi 8 ve 9 Kasım 1914 Günleri Türk ve Rus Kuvvetlerinin Harekâtı

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

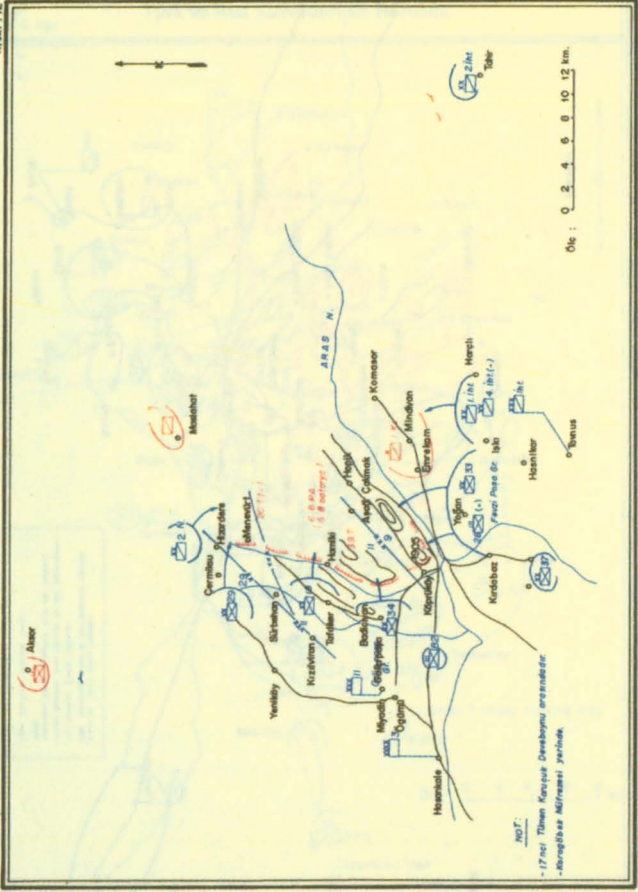
Köprüköy Muharebesinde Türk ve Rus Kuvvetlerinin 10 Kasım 1914 Günü Akşam Durumu

Gnukur.
As. T. Ve Str. E. Bşk.

Kafkas Cephesi Köprüköy Muharebesinde 3ncü Ordunun 11 Kasım 1914 Günü İçin Taarruz Planı

Gökür.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

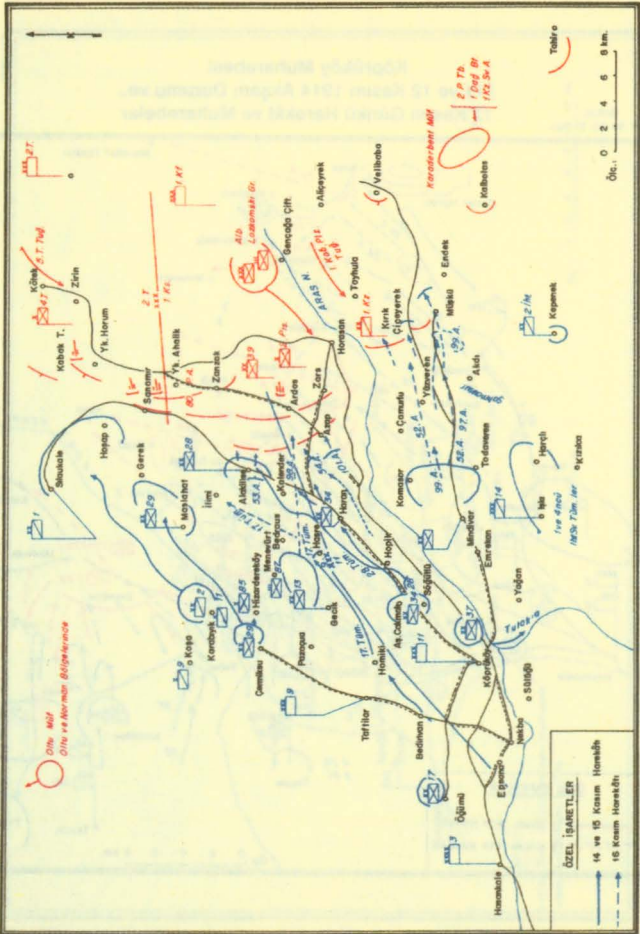
KöprükÖy Muharebesi 11 ve 12 Kasım 1914 Akşam Durumu ve 12 Kasım GÖnkü Harekât ve Muharebeler

Gnkur.
As. T. Ve Str. E. Bşk.

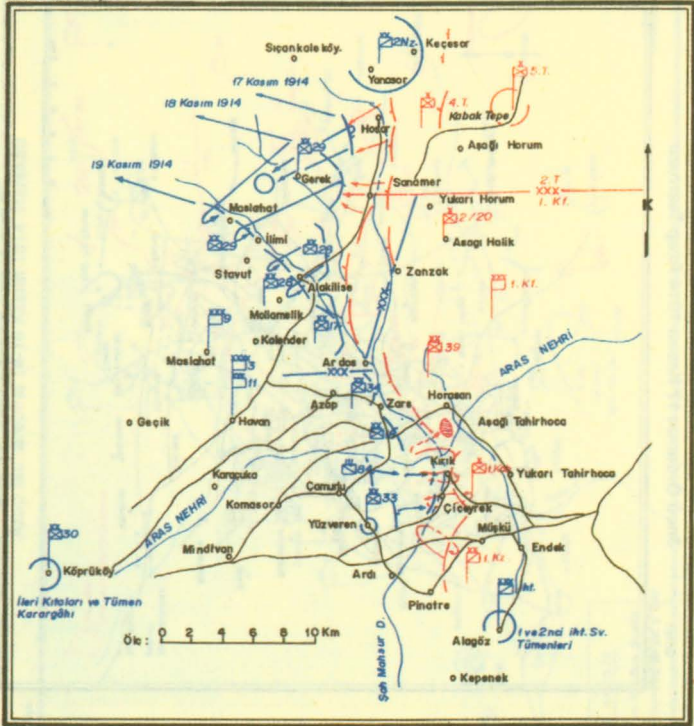
Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı
Azap Muharebesi 14-16 Kasım 1914 Harekâtı

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

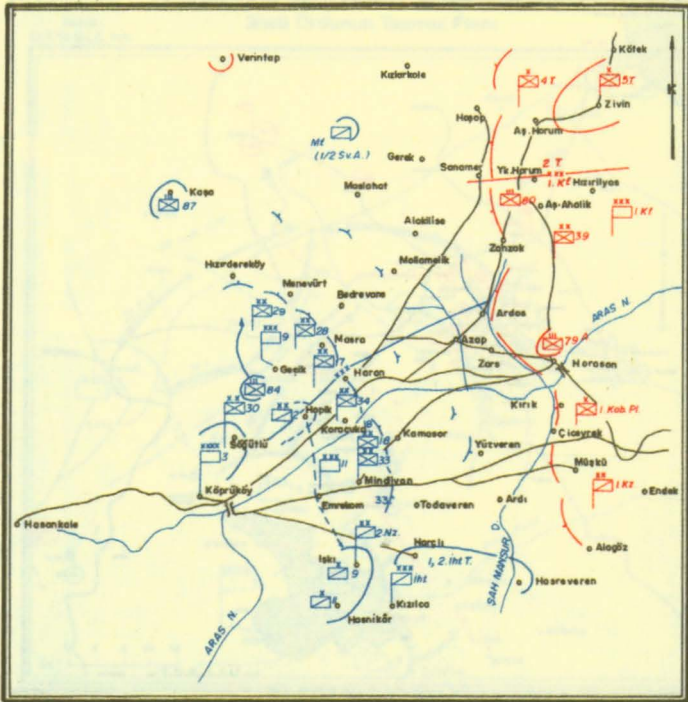
3ncü Ordunun Azap Muharebesinde 18-19 Kasım 1914 Günü Durumu

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

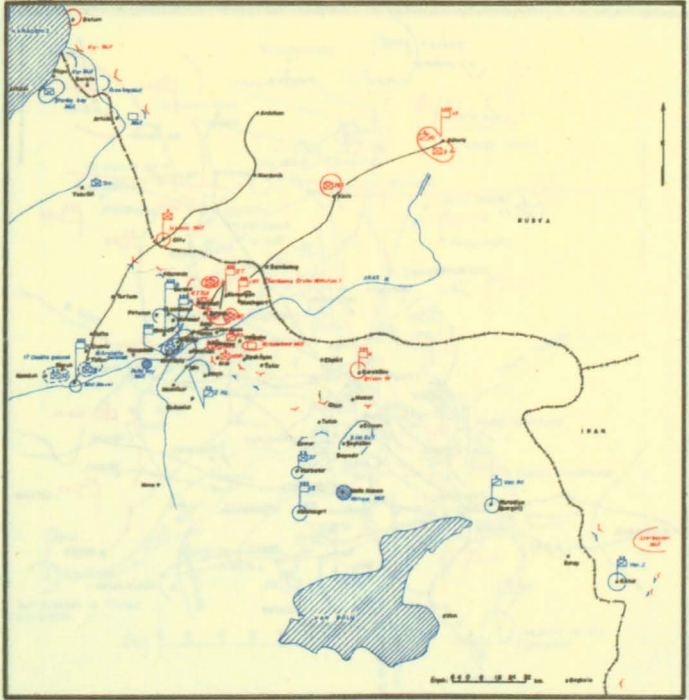
3ncü Ordunun Azap Muharebesinden Sonra 21-22 Kasım 1914 Günü Durumu

Gnkr.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

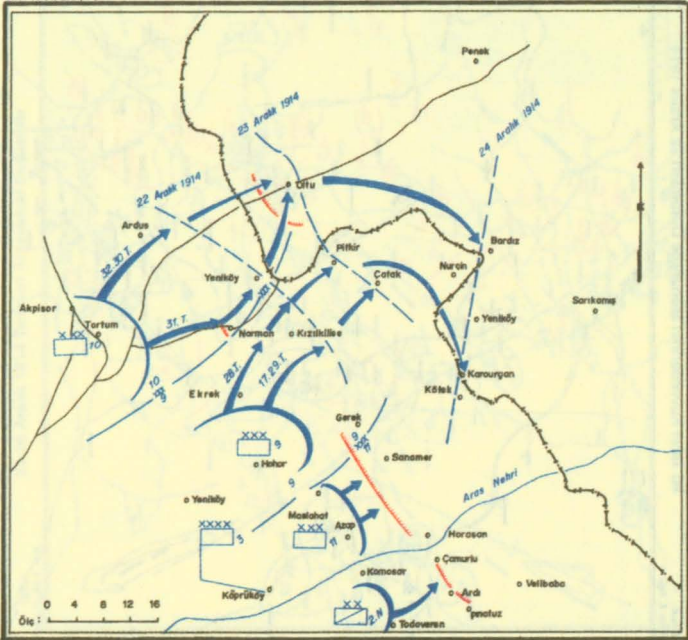
3ncü Ordu ile Rus Kafkas Ordusunun 15 Aralık 1914 Günü Genel Durumları

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

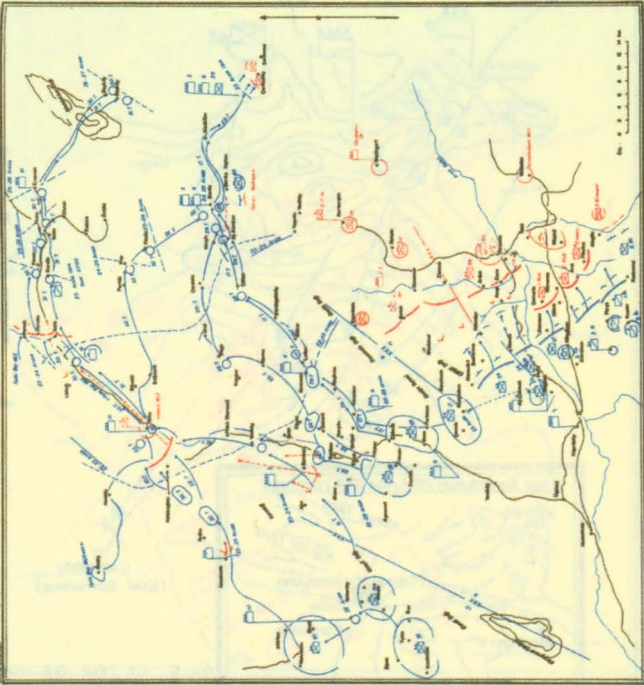
Sarıkamyş Kuşatma Harekâtı İçin 19 Aralık 1914 Günü Verilen Taarruz Emrine Göre 3ncü Ordunun Taarruz Planı

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

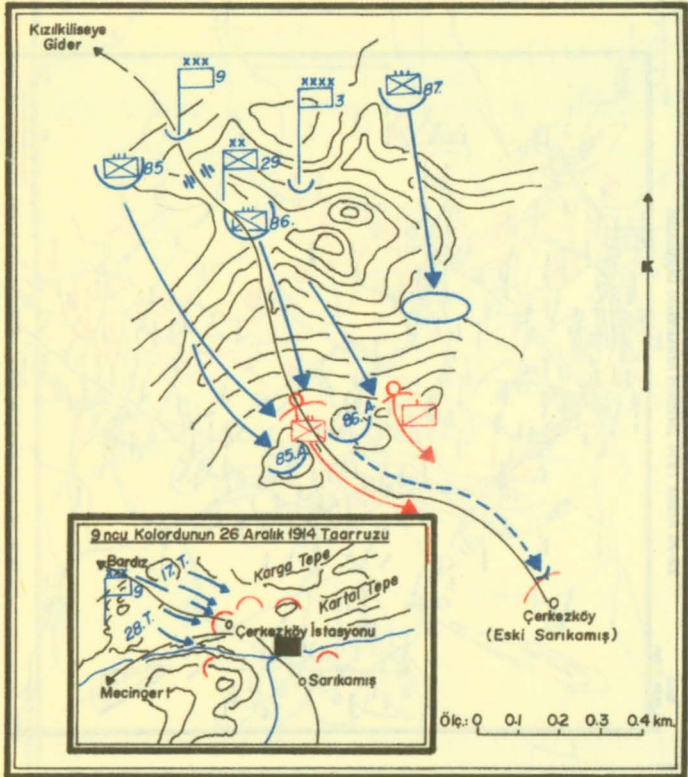
Kafkas Cephesi 3ncü Ordu ile Rus Kafkas Ordusunun
22-26 Aralık 1914 Tarihleri Arasındaki Durumları

Gökçe
Askeri Tarih E. Bk.

29ncu Tümenin 25-26 Aralık 1914 Gece Taarruzu

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

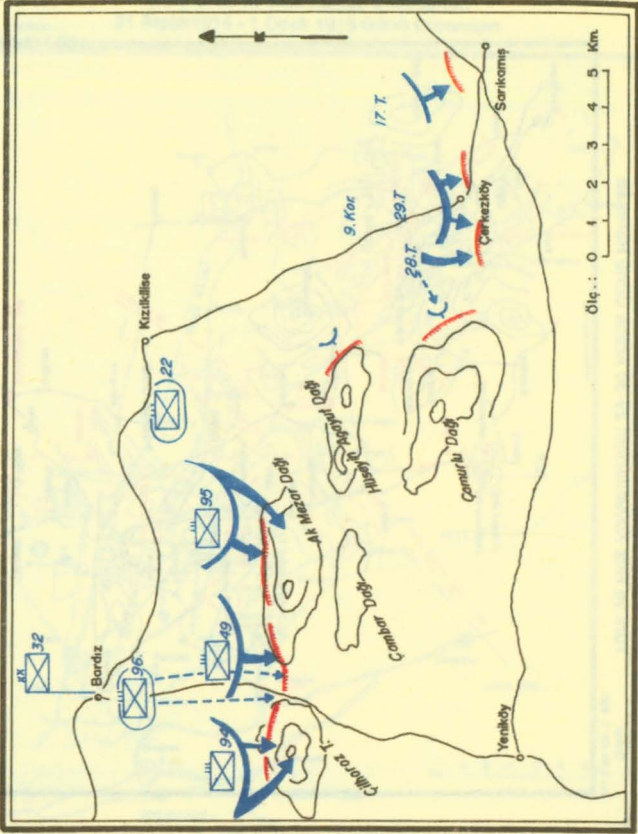
Rus Kafkas Ordusunun 26 Aralık 1914'de Çekilme Harekâtı

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

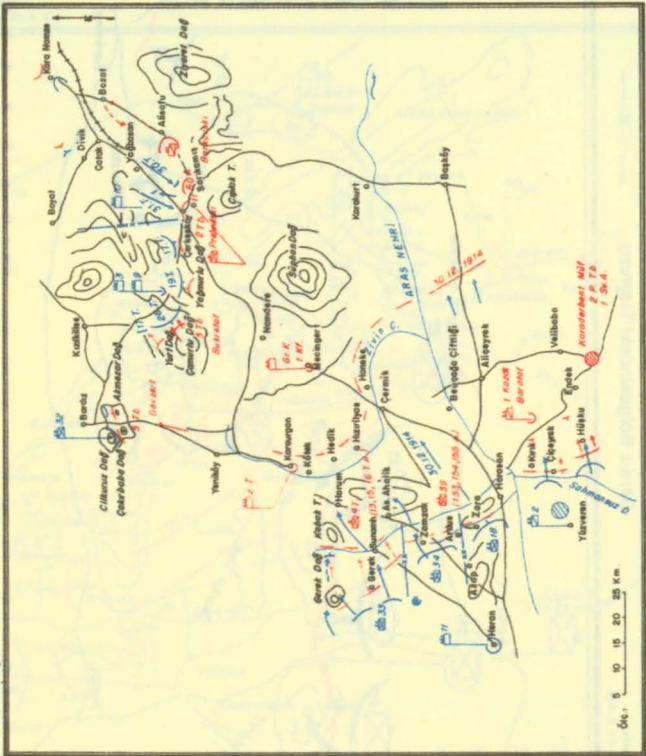
32nci Tümenin 24 Aralık 1914 Günü Bardız Bölgesindeki Taarruzu

Gnkur.
As. T. Ve Str. E. Bşk.

**Sarıkamış Kuşatma Harekâtında
Türk ve Rus Kuvetlerinin 29-30 Aralık Günü Harekâtı**

Gnukur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

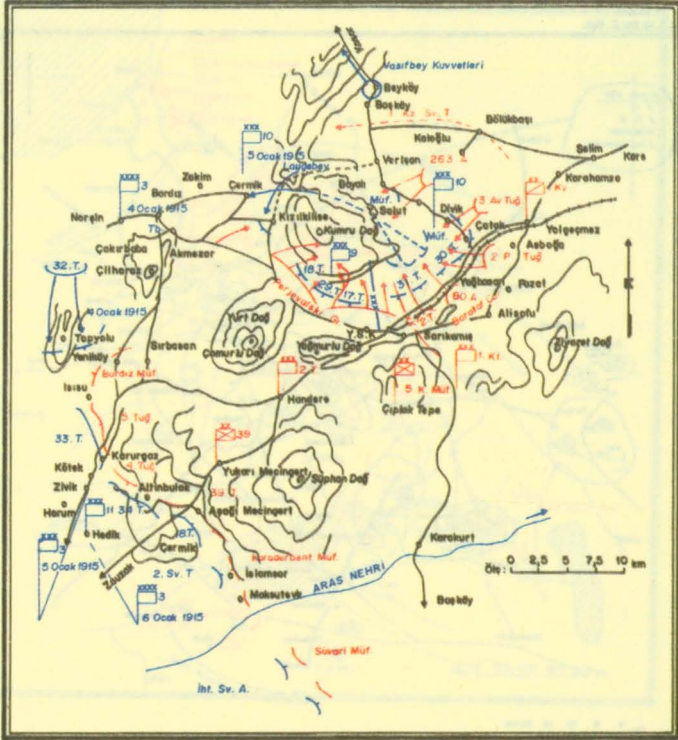

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

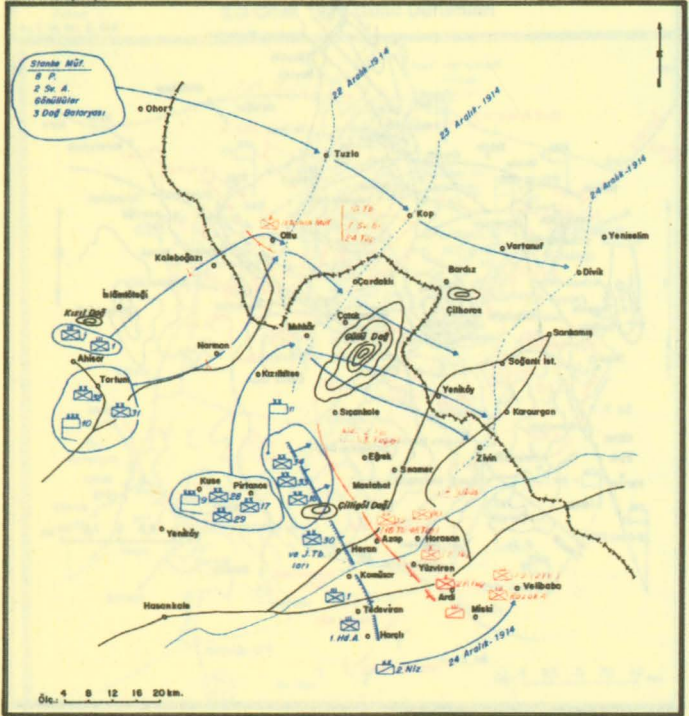
Sarikamış Kuşatma Harekâtı 3ncü Ordu İle Rus Kafkas Ordusunun 4-6 Ocak 1915 Günü Durumları

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

Sarıkamyş Harekâtının Nasıl Yapılması Lâzım Geldiğini Gösterir

Gnkur.
An.T. M. R. R. E. Bk.

**Sarıkamış Kuşatma Harekâtından Sonra
İki Taraf Kuvvetlerinin Durumu
(12 Ocak 1915)**

Gnkur.
As.T. Ve Str. E. Bşk.

Birinci Dünya Harbi Başlangıcında 3. Ordu

SARIKAMIŞ

ÇEVİRME MANEVRA'SI VE MEYDAN MUDAREBESİ

Elinizdeki eser, Birinci Dünya Savaşı'nda, Doğu Cephesi'ndeki 3. Ordu'ya bağlı 9. Kolordu Komutanlığı Kurmay Başkanı Yarbay Şerif Bey'in, Sarıkamış Askerî Harekâtı'ndaki hatıralarını ihtiva etmektedir. Kaymakam (Yarbay) Şerif Bey, Sarıkamış Çevirme Harekâtı'nın sonunda Ruslara esir düşmüş, daha sonra Sibir'e sürülmüş, Bolşevik ihtilali üzerine, bir yolunu bulup kaçmış ve İstanbul'a ulaşmıştır. Sarıkamış'ta kar ve tipiye yenik düşen kahraman silah arkadaşlarıyla yaşadıklarını, önce Akşam gazetesinde tefrika ettirmiştir. Gazetedeki bu yayın, pek çok çevrenin eleştirisine uğramış ve bunun üzerine, anılarını, kısa süre sonra 1922 yılında bir kitap halinde yayınlamıştır.

Şerif Bey'in hatıraları, siyasi ve askerî tarihimize bakımından önemlidir. Askerlik ve kumanda etme sanatının yanı sıra, dil ve edebiyat, ekonomi, coğrafya, sosyoloji, psikoloji, din ve hatta hekimlik gibi alanlar bakımından da özel bir değerinin olduğuna inanıyoruz. Sözün kısası, her meslek grubu ile aydınların ve özellikle gençlerin, bu tür eserlerden alacağı bir ders, herkesin kendine göre çıkaracağı bir hisse, mutlaka vardır.

024188005160

SARIKAMIŞ ÇEVİRME MANEVRA'SI VE

15.00 TL

KDV Dahildir